

153. évfolyam (2019) | 2. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
153. évfolyam (2019) 2. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

NŐI KOMMUNIKÁCIÓS MÉDIUMOK, TEREK ÉS RITUÁLÉK A 16–18. SZÁZADBAN

<i>Lengyel Tünde</i> : Esettanulmány a kora újkori női műveltség kérdéséhez. Elvárások, lehetőségek, határok.....	235
<i>Várkonyi Gábor</i> : Házasság és nyilvánosság a 17. századi Magyarországon – a társadalmi tér vizsgálata.....	251
<i>Géra Eleonóra</i> : Budai nők a hatóságok előtt a 18. század elején	265
<i>Krász Lilla</i> : A női kommunikáció struktúrái a bábaság intézményének 18. századi átalakulásában. Vádaskodás és ellenállás, meggyőzés és együttműködés.....	291

TANULMÁNYOK

<i>Ribi András</i> : A fehérvári káptalan és keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásai a gyakorlatban	313
<i>Jakab Réka</i> : A pápai Neumannok. Adalékok a 19. századi családi karriertörténetek kutatásához	339
<i>Püski Levente</i> : Végjáték és kezdet. Az első nemzetgyűlés pártstruktúrája 1922 első felében	379
<i>Mitrovits Miklós</i> : A lengyel hatás a magyar demokratikus ellenzék tevékenységére, 1980–1981.....	403

KRÓNIKA

Topotéka. Helyi közösségek részvétele a magánjellegű dokumentumok megőrzésében és megosztásában (<i>Toma Katalin</i>)	429
--	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin (szerk.): Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Age (XIe-début du XVIe siècle) (<i>Uhrin Dorottya</i>).....	437
Szijártó M. István (szerk.): Az indigenák (<i>Sebők Richárd</i>)	440
<i>Barbara Stollberg-Rilinger</i> : Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie (<i>Kökényesi Zsolt</i>).....	443
<i>Kovács I. Gábor</i> : Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása (<i>Ugrai János</i>).....	446
<i>Zsolt Nagy</i> : Great Expectations and Interwar Realities. Hungarian Cultural Diplomacy, 1918–1941 (<i>Peterecz Zoltán</i>)	449
<i>Monostori Imre</i> : Szekfű Gyula a változó időben. Életmű – fogadtatás – utókor, 1913–2016 (<i>László Andor</i>).....	452
<i>Robert F. Barkowski</i> : Lechowe Pole 955 (<i>Adam Lubocki</i>)	455
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	457

NŐI KOMMUNIKÁCIÓS MÉDIUMOK, TEREK ÉS RITUÁLÉK A 16–18. SZÁZADBAN

Lengyel Tünde

ESETTANULMÁNY A KORA ÚJKORI NŐI MŰVELTSÉG KÉRDÉSÉHEZ

Elvárások, lehetőségek, határok*

A nők kora újkori társadalmi szerepének megismerésében meghatározó kutatási irány műveltségük vizsgálata. A családi levéltárakban a 16. századtól kezdve a missilisek számának nagyarányú növekedése figyelhető meg. A levelek között szép számmal találunk nők által, illetve nőknek írtakat is. Ez a tény azt sugallja, hogy a kora újkor kezdetével nemcsak megszorodott az írni és olvasni tudó nők száma, de megváltozott – emelkedett a műveltségük színvonala is. De mit is jelentett a női műveltség fogalma a kora újkorban? Elfogadható az előző, általánosító megállapítás? Milyen források állnak rendelkezésünkre, milyen adatokat tudunk felhasználni annak megállapítására, hogy egy leányt mire tanítottak, és ebből mit használt asszony korában? Kik voltak azok, akik a lányokat tanították, voltak-e az oktatásuknak általánosan elfogadott keretei? Hogyan tudja az utókor megállapítani, milyen tudással hagyta el egy fiatal menyasszony a szülői házat? És vajon volt-e az asszonyoknak igénye művelődni, s ehhez kaptak-e támogatást férjüktől? A felmerülő kérdések megválaszolására talán a korabeli levelek mutatkoznak a legkézenfekvőbb forrásoknak. (Természetesen csak akkor, ha biztosan tudjuk, hogy sajátkezű írást elemzünk.) A tanulmányban néhány példán szeretném illusztrálni a kora újkori női műveltség tartalmának kérdését és az általánosító megállapítások problémáit.

A 19. század történetíróinak (és a későbbi utódoknak) köszönhetően számos családi, házastársi levelezés nyomtatásban is megjelent. A forráskiadást gyakran életrajzi tanulmány is kísérte, amely a romantika eszméi szerint ítélte meg a leveleket író asszonyok tevékenységét. Ezt a képet pontosan visszatükrözi Deák Farkas gondolata Wesselényi Anna életrajzában: „szelleműs hölgyek gyakran egyetlen levélben is elmondják egész életüket, lerajzolják alakjukat, megismertetik jellemüket”.¹ Takáts Sándor a síremlékek feliratai szerint ítélte meg több nagymenyasszony

* A tanulmány megírását az APVV-15-0349 Indivídúum a spoločnosť – ich vzájomná reflexia v historickom procese és a VEGA 2/0101/17 Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie című pályázatok támogatták.

¹ Deák Farkas: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp. 1875. 2.

jellemét,² aminek valóságértékét még a sírfelirat, valamint a halotti beszéd zsánerének jellegzetességeit ismerve sem szeretném kétségbe vonni. Gondolok itt az elhunyt dicséretes tetteinek felsorolására,³ élete kiemelkedő eseményeinek ismeretetésére – tudván, hogy azok a „halottakról csak jót” elvének szem előtt tartásával születtek. A magyar történetírás el is fogadta a „nagyasszony” fogalmat, amely egyesíti a vallásos, hű feleség, gondos anya és munkás gazdasszony tulajdonságait, egy ideális nőt/asszonyt mutat be, aki mindenben meg tud felelni a kor által megszabott elvárásoknak.⁴ A korabeli irodalom sem hagyta figyelmen kívül a témát, s gyakran teljesen ellentétes véleményt is képviselt az említett nagyasszonyok kizárólagos jótulajdonságait illetően.⁵ Csak két példát említek, amelyekről feltételezhető, hogy eljutottak a széles közönséghez, így hatással lehettek a magyar olvasók gondolkodására.

A magyar nemesi könyvtárakban gyakran felbukkan Antonio de Guevara akcítániai püspök könyve, amelyet Draskovits János fordított le magyar nyelvre.⁶ A püspök, aki V. Károly spanyol király udvari prédikátora volt, a „jó” asszonyokat becsben tartotta: „Az mely embernek jámbor és tökéletes asszony felesége van, az mind marhájában [vagyonában] gyarapodik, s mind pedig tisztességében növekedik”.⁷ Témánkkal kapcsolatban érdekes az az elmélkedése, ahol kifejti, hogy valójában a nők is ugyanolyan jó tudósok lehetnek, mint a férfiak. Hogy ez mégsem így van, annak az okát a lustaságukban és az erkölcsaik romlásában látta. „A mostani asszonyállatok a régi dicséretes asszonyállatok erkölcsétől igen elfajzottak, csak a hiúságban, és a hitvány gyönyörűségben töltik az időt, azt, amelyet a régi asszonyok a könyvek írására és olvasására adtak”.⁸

A korszak gondolkodói közül magasan kiemelkedik Pázmány Péter bíboros és esztergomi érsek alakja. Nevéhez nemcsak az ország katolikus megújítása

² Takáts Sándor: Régi magyar nagyasszonyok. Bp. 1982. 6–7.

³ Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Kiad., jegyz. Kecskeméti Gábor. Bp. 1988. 18.

⁴ Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...”. Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. Bp. 2007. 128.

⁵ A témával kapcsolatban két tanulmányban elemeztem a korabeli irodalom álláspontjait, lásd *Lengyelová Tünde*: Rodové stereotypy v novoveku. [Nemi sztereotípiák az újkorban.] In: Na ceste k modernej žene. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku. [Út a modern nőhöz. Fejezetek a gender-kapcsolatokról Szlovákiában.] Szerk. Dudeková Gabriela et al. Bratislava 2011. 21–35.; *Lengyelová Tünde*: Žena očami svetských a cirkevných autorov v Uhorsku v obdobi raného novoveku. [A kora újkori nő a világi és egyházi szerzők szempontjából.] In: Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajištění historiografie. [A nők története, avagy az európai nők a középkortól a 20. századig a történetírás rabságában.] Ed. Čadková Kateřina – Lenderová Milena – Stráníková Jana. Pardubice 2006. 469–484.

⁶ Antonio de Guevara: Horologii Principum. Az fejedelmek oraiának második könyve. Graz 1610.

⁷ Uo. 4–5.

⁸ Uo. 114.

kötődik, de a hívők megtérítésének új stílusa is. Legerősebb fegyvere az a hihetetlen készsége volt, amellyel műveltségét a hitvitákban használta. Nem mindennapi irodalmi tehetség volt. Nyomtatásban megjelent prédikációiban számos fontos témához hozzászólt, többek között az ideális asszony példaképét is felvázolta.⁹ A leányok nevelését alapvető feladatnak tartotta, nemcsak azért, mert az ország lakosságának a fele nőkből áll, hanem mert meglátása szerint a férfiak jó nevelése is az asszonyoktól függ. Meggyőződése, hogy a férfiak választása az erkölcsös vagy a züllött élet között az anyáktól függ, akik az első nyolc évben irányítják fiaik neveltetését. Nem is beszélve arról, hogy a jó és szeretetteljes „szent házasság csendes állapotja is a leányok nevelésén áll: mert a rosszul nevelt leány menyegzője holtig való galyiba”.¹⁰

Pázmány szerint a kislányokat hatéves korukban már arra kell ösztönözni, hogy megtanulják a legfontosabb asszonyi munkákat – „az orsó, rokka forgatását, szövést, fonást, recekötést, varrogatást, hogy idejét tisztességesen, gyönyörűségeen, hasznosan tölthesse. Mind leány korában szüleinél, mind házassága után szerelemes uránál szükség, hogy a leány tanuljon étkecskéket főzni. [...] Sokan úgy ítélik, hogy nem jó írni és olvasni tanulni a leánynak, mert félő, hogy az olvasásból gonoszt tanuljon, és olyanokat ne írjon, amiket nem kellene. De én [Pázmány] üdvösséges dolognak ítélem, hogy a keresztyén leány mindjárt kised korában vagy értelmes öregasszonytól, vagy életemes jámbor istenfélő embertől olvasni tanuljon, és a szép dolgok olvasásából tökéletes erkölcsöket vegyen”.¹¹ Persze nem mindegy, mit olvasnak a leányok – Pázmány a háborúról, csatázásokról szóló vagy szerelmes históriákat tartalmazó könyveket ítélte károsnak, mert azok halálos mérgekként fejtik ki hatásukat.

Tehát a 17. század elején már természetesnek *tűnik*, hogy a lányokat olvasásra és írásra tanítják. Ennek konkrét racionális oka volt. A mohácsi vereség után kialakult politikai és főleg háborús szituáció gyökeresen megváltoztatta az egész ország életét, és az idealizált, otthon ülő, rokka pergetéssel és imádsággal foglalkozó asszony képét háttérbe szorította a mindennapok túlélésére törekvő, sokoldalú, határozott nő alakja. Fontos tényező, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, hogy a magyarországi nemesi társadalom vidéken élt, életstílusa ehhez idomult. Tagjai a városokban csak átmeneti ideig tartózkodtak, a gazdálkodás és a társadalmi élet központjai a vidéki mezővárosokban vagy falvakban épített kastélyok, udvarházak voltak. Értelemszerűen a mindennapi élet is az uradalom, a gazdaság körül forgott. A birtokok és a földesúri família működtetése komoly hozzáértést

⁹ *Pázmány Péter*: Mint kell a keresztyén leányt nevelni. In: Pázmány Péter művei. Szerk. Tarnóc Márton. Bp. 1983. 1021–1042.

¹⁰ Uo. 1023.

¹¹ *Pázmány P.*: Mint kell a keresztyén leányt nevelni i. m. 1027.

és állandó törődést igényelt. A földesúrnak számos kötelezettsége volt, amelyet teljesítenie kellett, még hozzá minden nap. A férfiak, akik addig a gazdaság irányításával foglalkoztak, harcba vonultak, illetve a politikai ügyek miatt gyakrabban tartózkodtak távol otthonuktól. Az így gazdátlanul maradt udvarok, birtokok, uradalmak felügyelete a feleségekre hárult, és a feladat nem érthette őket felkészületlenül. Ez az úgymond kényszerhelyzet fontos impulzus lehetett egy hosszantartó, lassú, de folyamatos gondolkodásmód-változás megindulásában a nő és a férfi társadalmi szerepének megítélését illetően.

A nemes fiúk tanulására és taníttatására vonatkozólag konkrét adataink vannak, mert szüleik írásba foglalták, mit várnak el fiaik oktatása terén. A praeceptornak írt instrukciók, a levelezés, valamint a fiúk naplói viszonylag pontosan tükrözik, melyek voltak egy nemes férfi pályafutásához szükséges, elmaradhatatlan ismeretek.¹² A *Kavalierstour* már kevesebbeknek adatott meg, de ez talán azal magyarázható, hogy a költségeket, amelyeket a nemes ifjak külföldi utazása megkövetelt, nem minden szülő tudta (vagy akarta) vállalni. Nem mindenki volt meggyőződve arról sem, hogy az anyagi befektetés megtérül, és az ifjak a külhonban szerzett tapasztalatokat később hasznosítani tudják. Mások viszont egyenesen elutasították az efféle utazást, mert csak felesleges szórakozásnak, kellemes időtöltésnek vélték.¹³ A különböző főúri és fejedelmi udvarok látogatása és hosszabb vagy rövidebb szolgálat valamelyik főúrnál általános része volt az előkelő ifjak neveltetésének. Némely kisfiú már kamaszkor előtt inasként látott el szolgálatot a főúri udvarban, majd étekgogóként vagy katonaként olvadtak bele az udvari társadalomba, megtapasztalva ennek minden fortélyát. A 16. század végétől szerte Európában előtérbe került a formális iskolai tanulás. A családok fiaikat – felekezetük szerint – valamelyik katolikus vagy protestáns iskolába küldték, ahol több vagy kevesebb osztályt végeztek el, s ezután adták őket az udvari szolgálatra.¹⁴

¹² A témában kiemelkedő tanulmányokat (további irodalom feltüntetésével) lásd *Toma Katalin*: Nádasdy István európai tanulmányútja. A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 192–214.; *Fazekas István*: Batthyány I. Ádám és gyermekei. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmeresekét nekünk”. Szerk. Péter Katalin. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) Bp. 1996. 91–114.; *Koltai András*: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012. 304–329.; *Ring Orsolya*: Thurzó Imre neveltetése. *Sic Itur ad Astra* 12. (2001) 1–2. sz. 33–51. Összefoglalva lásd *Kalmár János*: A 17. századi magyar világi főnemesség neveléséhez. In: *Barokk. Történelem – Irodalom – Művészet. Különszám* 2010. 125–138.; *Anna Fundárková*: Význam vzdelania a študijných ciest v rode Pálffyovcov v 16. – 17. storočí. [A műveltség és tanulmányi utak jelentősége a Pálffy családban a 16–17. században.] *Historický časopis* 58. (2010) 3. sz. 393–414.; *Duchoňová Diana*: Palatín Mikuláš Esterházy. *Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť*. [Esterházy Miklós nádor. Udvari társadalom és a főnemesi mindennapok.] Bratislava 2017. 379–402.

¹³ *Toma K.*: Nádasdy István i. m. 193–194.

¹⁴ *Koltai A.*: Batthyány Ádám i. m. 304–305.

Az arisztokrata és nemes fiúk közül csak kevesen tanultak egyetemen. Kivételt képeztek az egyházi pályára készülő fiatalember, akiket viszont rendszerint nem családjuk, hanem az egyház (rend) küldött külföldi iskolába. Néhány nemes származású ifjú egy-két évet is eltöltött egy vagy akár több egyetemen, ahol elsősorban jogot hallgatott. A legtöbbször viszont csak a nevét találjuk meg az egyetemek matrikuláiban, a beiratkozásokon kívül nem kívántak behatóbban megismerkedni a tudományokkal. A magyarországi nemesség többsége még a 17. században, sőt, még később is inkább az udvari nevelés mellett döntött, mert fiaik későbbi karrierjéhez elégségesnek találták a felkészülést ebben a környezetben, megfelelőnek ítélték erkölcsi, műveltségi és társadalmi/társasági erőterét.¹⁵ Persze, itt is eltérő véleményekkel találkozhatunk: míg Geszty Ferenc a [nemesi] fiúk tudományra való tanítását feleslegesnek tartotta, mert a tudományossággal nem tudnak hasznára válni a hazának, addig Esterházy Miklós megítélése szerint „az Isteni félelem és igaz okoskodás s tudomány nélkül közelebb járunk a barmokhoz, mint az Isten hasonlatosságához, az kire teremtettünk”.¹⁶

Esterházy legidősebb, István nevű fia nevelését pontosan nyomon tudjuk követni apja testamentumainak és instrukcióinak alapján. Az első végrendeletben az apa meghagyta, ha már ő nem lenne, István hétéves korában kilenc társával (alumnus), egy praeceptor és egy prefektus társaságában a nagyszombati jezsuitáknál kezdje meg tanulmányait. Később az „udvara” kibővült egy udvarmesterrel (vagy pappal) az élen, továbbá a praeceptor és prefektus mellett két inas és nyolc vele egykorú ifjú társaságával. A továbbtanulás következő állomása Bécs volt, ahol Istvánnak három vagy négy évet iskolában, majd legalább két évet a császári udvarban kellett volna eltöltenie. 22 éves korában lett volna apja szerint érett az uralkodó szolgálatába lépni, de István esetében még egy itáliai és németországi út is szóba került. Megjegyzendő, hogy Esterházy a többi fia mellé sokkal kisebb, csak három társból és egy prefektusból álló kíséretet rendelt, és a pénzügyi fedezetet is sokkal szerényebbre szabta.¹⁷

Esterházy 10 gyermeke közül öt lány volt, de csak kettő élte meg a felnőttkort, három még csecsemőkorban meghalt. Két lányt is nevelt felesége, Nyáry Krisztina Thurzó Imrével kötött első házasságából. Közülük Erzsébet Esterházy Miklós első házasságából született fia, István felesége lett, Krisztina pedig 10 éves korában elhunyt.¹⁸ A felnőttkort megélt négy lány neveltetéséről és tanulmányairól nem maradt feljegyzés. Ugyanúgy nem rendelkezünk adatokkal Thurzó György nádor hét, felnőttkort megélt lányának tanulmányairól sem, miközben egyetlen

¹⁵ Uo. 309.

¹⁶ *Duchoňová, D.*: Palatín Mikuláš Esterházy i. m. 380.

¹⁷ Uo. 384–386.

¹⁸ Az Esterházyak családi naplója. Közli Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 1888. 209–224., itt: 210–212.

fiának iskoláztatása és wittenbergi egyetemi tartózkodása közismert.¹⁹ És a sort folytathatnánk a többi arisztokrata és nemesi család leányaival.

A kora újkori arisztokrata és nemes lányok műveltségi szintjének felmérését tovább nehezíti a nemek eltérő társadalmi állása és az önprezentáció különböző lehetőségei: a nőket apjuk, férjük vagy akármilyen más törvényes képviselő képviselte a hivatal előtt, az ő jelenlétükben a nőknek nem kellett írásos formában nyilatkozniuk.²⁰ Az írás és olvasás tehát opcionális lehetőség volt, elsősorban a szülők belátása szerint. A kor párválasztási követelményei között sem merült fel gyakran a feltétel, hogy a leendő ara legalább a betűvetést ismerje. Friedrich von Teuffenbach, morva nemes, akinek magyar édesanyja volt, tíz pontban foglalta össze elképzeléseit a leendő feleségről; ezek közül azonban csak az első vonatkozott közvetlenül a kiválasztott menyasszonyra, eszerint a „lálynak szépnak kell lennie”. A további kilenc pont meghatározta a társadalmi és vagyoni előnyökkel kapcsolatos elvárásokat. Teuffenbach még távolról sem emlékezett meg leendő felesége műveltségéről. A külföldre „háztűznézőbe” utazó familiárisokat sem utasították arra, hogy érdeklődjenek a kiszemelt menyasszony műveltsége iránt, hanem inkább alkataráról, koráról, természetének szelídségéről, istenfélő jelleméről és testi épségéről kellett véleményt alkotniuk.²¹

Ha az írás és olvasás nem is volt a menyasszonytól elvárt követelmények között, a feleségnél a házasságban már fontosabbnak tartották. A fent említett körülmények ugyanis megkövetelték az írásos kommunikációt, ami más formában nem nagyon volt lehetséges. Különösen fontos lett az írás és olvasás ismerete az asszony özvegyi sorba kerülésével, hiszen ezután önállóan kellett irányítania birtokai gazdálkodását. A következőkben egy konkrét eseten szemléltetem a kora újkori asszonyok műveltségének egy modelljét. A példa ritka, de nem egyedülálló.

Czobor Erzsébetről, Thurzó György nádor második feleségéről, és hét lányáról lesz szó. A nádorné életrajzából²² csak nagyon röviden megjegyzendő, hogy báró Czobor Imre alnádor és harmadik felesége, Perényi Borbála gyermeke. Születésének pontos dátuma ismeretlen, csakúgy, mint gyermekora is egészen 1592-ig, amikor Thurzó Györggyel lépett házasságra. Ekkor legalább 14 éves

¹⁹ Ring Orsolya már idézett dolgozata mellett lásd az adattárat: A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai 1602 – 1624. S. a. r. Dományházi Edit et al. (Fontes Rerum Scholasticarum I.) Szeged 1989.

²⁰ *Eva Kowalská*: Dievčenské vzdelávanie v Uhorsku. [Lányok művelődése Magyarországon.] In: Žena a právo. Právne a spoločenské postavenie žien v minulosti. [Nő és jog. A nők jogi és társadalmi helyzete a múltban]. Ed. Tünde Lengyelová. Bratislava 2004. 236.

²¹ *Koltai András*: Cudzinky v úlohe manželiek uhorských veľmožov v 16. – 17. storočí. [Magyar nagyrak külföldi feleségei a 16–17. században.] In: Žena a právo i. m. 186–187.

²² Az életrajzi adatokat lásd *Lengyel Tünde*: Az írástudatlantól a főispánig. Thurzó Györgyné, cobor-szentmihályi Czobor Erzsébet. In: A nők világa i. m. 139–159.

lehetett és analfabéta volt, s mint közismert, férje tanította meg írni és olvasni. Ez körülbelül két évig tartott: 1591 decemberében Thurzó mátkájának még azt írta: „hogy semmi válaszom nincs levelemre [...] Gondolom talán ezt a mentséget találhatnád, hogy magad nem tudsz írni, úgy vagyon, de vagyon bátyád, kinek dolgot és akaratod bízvást megjelentheted, ő kegyelme is pedig tudom, hogy az munkát felveszi és az én levelemre kívánságod szerint válaszol is”.²³ Napra pontosan két év után viszont boldogan írta a füleki katonai táborból: „Hogy magad kezdedvel édes lölköm irtál az levélben egynehány ígét, szivem szerint láttam és jó néven vettem tüled, mind szerelmes és édes tanítványomtól, hogy il jól tanulsz, én is valami szép török morhát viszek ajándékon, csak meglásd, hogy még ennél is jobban tanul írni, mert ha vétek esik az írásban, ha Isten haza viszen jó egészségben, talán megkezdik a tanítvánt suprálni, ha nem egyébbel, de egy néhány szép csókval”.²⁴

Érdemes felfigyelni arra a tényre is, hogy Erzsébet bátyja²⁵ nyilvánvalóan tudott írni. Hogy édesanyjuk tudott-e, nem biztos. Perényi Borbála három fennmaradt levelét íródeák írta, még az aláírások sem sajátkezűek.²⁶ Czobor Imre alnádor 1581 elején hunyt el, vagyis már személyesen nem tudta igazgatni fia taníttatását, így ez a feladat az özvegyre és a gyámokra hárult. Borbála másodszor is férjhez ment, férje Dersffy Miklós báró, Hont vármegye főispánja volt. Feltételezhető, hogy lépéseket tett mostohafia ügyében, de erre vonatkozólag sajnos nem rendelkezünk adatokkal.

Czobor Erzsébetre hárult a férje előző házasságából született két kislány, Zsuzsanna és Judit nevelése, de nagy valószínűséggel velük inkább a dajkák foglalkoztak, mintsem a kamaszkorból éppen kinőtt mostoha. Másfél évvel a házasságkötésük után született meg János, aki hét hónapot élt. 1595 márciusában jött világra Borbála, vagy Babuska, a család üdvöskéje, aki a levelek szerint főleg apja kedvence volt. Mivelhogy a házaspárnak a következő gyermeke, Erzsébet is csak egy évet élt, egész 1597 júliusáig, amikor Ilona született, Babuska foglalta le a szülők minden figyelmét. Azután már rövid egymásutánban született meg az

²³ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez. Bitek, 1591. dec. 1. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez I–II. Kiadta Zichy Edmund. Bp. 1876. I. 4.

²⁴ Thurzó György levele Czobor Erzsébethez. Fülek, 1593. dec. 1. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei i. m. I. 39–40.

²⁵ Feltételezem, hogy Czobor Imréről van szó, akivel Erzsébet később is, de főleg özvegyége idején sokat levelezett. Imre feltehetőleg 1575-ben született, tehát egy év és néhány hónap korkülönbség lehetett kettejük között. A családfát lásd <https://bit.ly/2MDDWcr>, letöltés 2019. jan. 3.

²⁶ Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči (a továbbiakban: ŠABy), Oravský komposesorát – Thurzovská korešpondencia (a továbbiakban: OK-TK), fasc. 829. Perényi Borbála Czobor Erzsébetnek. 1606., 1617. (két levél pontos dátum nélkül)

egyetlen fiú és további négy leány. A legfiatalabb Zsófián kívül mind megérte a felnőttkort.

A nagybiccsei levéltárban őrzött 1404, Czobor Erzsébetnek címzett levél nagyobb része a családtagoktól és más rokonoktól származik. A legtöbbet a férj, Thurzó György írta (beleértve a 600 darab, nyomtatásban kiadott levelet is).²⁷ Ezeken kívül az 1616 előtt írott levelek száma alacsony, tartalmuk csak triviális dolgokra terjed ki, mint például gyümölcs küldésére, gyógyszerek kérésére, mosónő felfogadására vagy több nehéz helyzetben lévő egyén megsegítésére. A levelezésnek ez a része sovány képet ad a több mint két évtized eseményeiről. Az információhiányt Thurzó György levelei pótolják. Gyakran írt feleségének, aprólékosan beszámolt a tizenöt éves háború katonai mozzanatairól, a tábori életről, politikai eseményekről és katonatársai ügyeiről. Egyben rengeteg kéréssel halmozta el feleségét: élelmiszert, bort és használati tárgyakat kért, amelyek hiányoztak a nehéz tábori szolgálat alatt. Nem lehet kétségünk arról, hogy a házaspár viszonya szeretetteljes volt, a levelek részletei a korban megszokott formális megnyilvánulásokon kívül bensőséges érzéseket is mutatnak. Ennek a harmóniának az alapja Czobor Erzsébet feltétlen alárendeltsége férjének. Amikor a házasetel kötelékébe lépett, fiatal, talán még kamaszkorban levő lányként, teljesen tapasztalatlanul, férje már felnőtt korban járt, 25 évesen már egy házasság tapasztalatával. Ambíciói, politikai sikerei²⁸ és végül országos és határon túli tekintélye feleségét elkápráztatta. 24 éves együttélésük alatt csak ritkán érezte szükségesnek, hogy saját véleményét fejtsen ki és elárulja férjének, mit is gondol.²⁹ Ellenvetés nélkül teljesítette férje kívánságait és parancsait. Feltehetőleg ura mellett tanulta meg a gazdálkodást, a Thurzó-birtokok irányítását, felügyeletét, a munkák pontos elvégzését, a termés értékelését és hasznosítását. Tökéletes felkészülés volt ez az özvegyiség éveire, amikor már egyedül kellett ellátnia mindent. A férje halálát követő évek levelezése (tehát 1617-től) látványosan gyarapodott. Az uradalmak tisztartói rendszeresen neki címezik a jelentéseket. Ezekből úgy tűnik, hogy a birtokok vezetésében és szervezésében nem történtek változások, és tovább működött az a rendszer, amelyet a nádor vezetett be. Erről árulkodik a tisztartók

²⁷ Jozef Kočíš: Korešpondencia Alžbety Coborovej (1592–1626) [Czobor Erzsébet levelezése, 1592–1626]. Slovenská archivistika 25. (1990) 1. sz. 106.

²⁸ Géza Pálffy: Rod Thurzovcov a jeho miesto v aristokracii Uhorského kráľovstva. [A Thurzók és helyük Magyarország arisztokráciájában.] In: Thurzovci a ich historický význam. [A Thurzók történelmi jelentősége.] Ed. Tünde Lengyelová. Bratislava 2012. 17–19.

²⁹ Czobor Erzsébet leveleinek nagyobb részét (162 darabot) a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Archivum familiae Thurzó, E 196, 39. cs. 1 tétel alatt, másik részét (97 darabot) a biccsei levéltár – ŠABY, OK-TK, 106 őrzí. A levelek legelőbbje sajnos vagy egyáltalán nincs, vagy nagyon bizonytalanul van datálva, így csak némelyiknél lehet a tartalom szerint megállapítani, mikor íródtak.

folyamatos alkalmazása is.³⁰ Bár a birtokokat (az árvai kivételével) Imre örökölte, mégsem vette át az igazgatásukat. Röviddel apja temetése után ugyan beutazta az országot, hogy megtekintse a birtokok állapotát, de anyja gondjaira hagyta azokat. Megnősült, de a családi élet se kötötte le, mondhatni csak a politikának élt. Thurzó Imrét kisgyermek kora óta nagy ívű politikai karrierre készítették fel. Alig múlt el öt éves, amikor apja már levelet írt neki és meghagyta, hogy „ezután olvasókönyvecskével játszódgyék”.³¹ Feltehetőleg már tudott olvasni. Tanítását gondosan előkészítették, az elérhető legjobb tanárokat hívták meg. Thurzó a bicscei rezidenciája mellett egy nagyon színvonalas iskolát működtetett, fiának mégis saját tanárai voltak, az iskolába csak akkor járt, amikor a többi diáknak mutatta be tudását. 16 évesen Wittenbergbe utazott az ottani egyetemre, ahol egy évet töltött el.³² A Thurzó Imre iskoláztatását és taníttatását dokumentáló számos forrás egészen természetesen vonja magával a kérdést, hogy a nádor hét leánya vajon kapott-e hasonló lehetőséget?

Mindenesetre a fennmaradt dokumentumokban ennek semmi nyomát nem találjuk. A hatalmas mennyiségű levél tanúságot ad a lányok – és Imre – egészségről, gyermekkorukban elszenvedett betegségeikről, a környéken tomboló járványokról és az ellenük való védekezésről. Fennmaradt több levél is, amely a bicscei iskolával foglalkozik, de ezekben sincs jele, hogy a lányok is tanulnának ott. Paludinus János jelentette a nádornak, hogy sokat törődik Imre nevelésével.³³ Lányi Illés szuperintendens, a Thurzók udvari papja is többször beszámol Imre haladásáról. Leírja, hogy Imre praeceptora kíséretében részt vett az iskolában a második és harmadik osztály grammatikai vitájában, ami minden jel szerint pozitívan hatott a fiúra, ezért ajánlotta az apának, hogy továbbra is jó lenne, ha szerdán és szombaton játék helyett az iskolában gyakorolna.³⁴ Csak egy helyen jelennek meg a „gyerekek” (liberi), hogy jól vannak és végzik feladataikat (officium suum), de a következő mondatból kitűnik, hogy csak az ifjú urakról van szó,³⁵ vagyis Imrén kívül még néhány társáról, akik között volt például Zrínyi György, a nádor unokaöccse. Mint Koltai András megjegyezte, a főúri udvarokban nem

³⁰ Eddig az árvai birtokközösséget dolgozták fel. *Katarína Červeňová*: Archontológia zemepanskej správy Oravského komposesorátu v 17. storočí. Dizertačná práca. [Az Árvai Komposzessorátus igazgatásának archontológiája a 17. században.] Doktori (PhD) értekezés. Bratislava 2013.

³¹ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. Árva, 1604. jan. 3. Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei i. m. II. 107.

³² Vö. *Ring O.*: Thurzó Imre i. m., valamint A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem i. m. passim.

³³ Joannes Paladinus levele Thurzó Györgynek. Biccse, 1611. márc. 22. A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem i. m. 23.

³⁴ Elias Lany levele Thurzó Györgynek. Biccse, 1611. márc. 24. A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem i. m. 24–25.

³⁵ Elias Lany levele Thurzó Györgynek. Biccse, 1609. július 13. A Thurzó család és a Wittenbergi Egyetem i. m. 17–18.

volt kizárt, hogy a lányok is tanuljanak írni és olvasni a praeceptor irányítása alatt, ha a főúr saját (fiú)gyermekei számára kis magániskolát létesített az európai „Haushaltschule” példája szerint. Ezek az iskolák csak addig működtek, míg a gyermekek el nem érték azt a kort, amikor intézményes iskolába küldték őket. A Batthyány-udvarból van adat a „leányasszonyok” tanítójáról és tanításáról,³⁶ a Thurzókéból nincs.

Ami a lányokat illeti, csak egy-egy mondat árul el némi információt. 1599 nyarán Perényi Borbála beteg volt, így lánya meglátogatta őt Sassinban. Férje majdnem minden nap írt neki, beszámolt a gyerekekről is. Az akkor négyéves Borbála üzenetét is tolmácsolta. A gyermek szlovákul közölte anyjával, hogy testvéreivel együtt jól vannak, és nagyon várják haza, mert a vénasszony még a kertbe se engedte ki őket.³⁷ A felnőtt Babuska – már Borbála, Erdődy Kristófné korában anyjának írta, hogy kislánya Marianka „immár a Miatyánkot mindvégig magyarul elmondja utánam mind este, reggel”.³⁸ A gyerekek tehát már kis korukban két nyelven kommunikáltak, szüleikkel magyarul és az őket körülvevő személyezettel szlovákul. Valószínű, hogy a környékről fogadtak fel számukra szoptatós-, majd szárazdajkát is, akik csak szlovákul beszéltek. Nem tudjuk, hogy Czobor Erzsébet tudott-e szlovákul, amikor férjez ment, de az biztos, hogy megtanult. Skultéty Márton, a Thurzó család bécsi kiküldötte fordította számára szlovák nyelvre azokat a leveleket, amelyeket németül írtak,³⁹ és özvegyi éveiből is fennmaradt néhány instrukció, amit ezen a nyelven íratott. Fia, Imre is néha szlovák deákkal íratott levelet, amit anyjának a többi íródeák elfoglaltságával indokolt meg.⁴⁰

Czobor Erzsébet udvarában a korszak szokása szerint nevelkedtek más nemes családok leányai is. Konkrétan csak három leány kilétét ismerjük: az egyik közülük Thurzó Orsolya leánya. Húgával, Orsolyával a nádor kapcsolata nagyon rossz volt. Thurzó megtagadott tőle minden segítséget, de hajlandó lett volna legalább a fiát az udvarába venni, amibe viszont az anya nem egyezett bele. Lányát ugyanakkor beadta Czobor Erzsébet fraucimmerébe.⁴¹ A másik lány, akit ismerünk, Thurzó Szaniszló Éva lánya volt. 1623-ban Czobor Erzsébet az apjának írt levelében említi, hogy a kislányt a negyednap hideg veri.⁴² Éva 10 éves volt ekkor,

³⁶ Koltai A.: Batthyány Ádám i. m. 310–312.

³⁷ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. Biccse, 1599. aug. 28. Bethlenfalvi Thurzó György levelei I. 288.

³⁸ Péter Katalin: A gyermekek első tíz esztendeje. In: Gyermekek a kora újkori Magyarországon i. m. 39.

³⁹ Skultéty Márton levele Czobor Erzsébetnek. Bécs, 1617. júl. 5. ŠABy, OK-TK, 862.

⁴⁰ Thurzó Imre levele Czobor Erzsébetnek. Szenc, 1620. szept. 26. ŠABy, OK-TK, 894.

⁴¹ Thurzó Orsolya levelei Thurzó Györgynek (21 levél) és Czobor Erzsébetnek (5 levél). ŠABy, OK-TK, 610, 900. Lásd még *Lengyel Tünde*: Thurzó György családi konfliktusai. In: Nők és férfiak..., avagy a nemek története. Szerk. Lácza Magdolna. Nyíregyháza 2003. 234–242.

⁴² Czobor Erzsébet levele Thurzó Szaniszlónak. Biccse, 1623. nov. 11. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár – Folia hungarica 2638. A magyar asszonyok könyvtárának levél-másolat gyűjteménye III. 59.

vagyis feltehetőleg az úrnő unokaíval nevelkedett, mert saját lányai ekkor már mind férjnél voltak. Az udvarban volt még ekkor Imre két kislánya és Borbála gyerekei is, akik korban egyformák lehettek. A harmadik leányról mindössze annyit tudunk, hogy Nyáry Sára kérte Czobor Erzsébetet, hogy egy bizonyos Nagy Miklós lányát vegye az udvarába szegény meghalt nénje helyébe.⁴³

Sajnos nemcsak itt, de máshol sem maradt feljegyzés arról, hogy mi is volt a lányok udvari nevelésének konkrét tartalma. Kézimunka, gazdálkodás, kertészkedés, gyógyítás, gyermeknevelés, házimunkák, főzés? Közben imádkozás, hittan, de szórakozás is – tánc, ének, játék. E tevékenységek közül mindenki kiválaszthatta azt, ami legjobban illett természetéhez. Czobor Erzsébetet – sok más nagyszasszonyhoz hasonlóan – az orvoslás érdekelte. Leveleiben gyakran ad tanácsokat mindenféle baj, főleg gyermekbetegségek gyógyítására. Az uradalmak jobbágysai kötelesek voltak a szezonban gyógynövényeket gyűjteni, a tisztartók rendszeresen beszámoltak a hársfavirág, áfonya és szeder, agaricum (galóca, gomba), gentiána (tárnics, keserűgyökér), angelika (archangelica), mandragóra és más növények gyűjtéséről.⁴⁴ Az udvaron működött Osvald, az újkeresztény borbély, aki mestere volt a sebészetnek.⁴⁵

A biccsei udvaron gyakran megfordult Halácsi Katalin, a nozdrkóci (Nozdrkovce, ma Trencsén része) Závis köznemes felesége, aki igen nagy hírnévnek örvendett Trencsén környékén. Több mint valószínű, hogy Illésházyék ajánlották őt Erzsébet figyelmébe. Az úrnő meghívta Závisnét a biccsei udvarra, hogy közvetlenül segíthessen tudományával. Több levélben fordul elő a neve, nemcsak a családon belül, de sok más betegnek is segített. Tehetségét még az orvosok is elismerték, mert amikor Thurzó felesége betegségét a fejedelem orvosával tárgyalta meg, az a saját orvossága mellett nem vetette el Závisné gyógymódjait sem.⁴⁶ Závisné segített Czobor Erzsébetnek akkor is, amikor egy számára ismeretlen növényről kért információt. Megkerestette a virágot a herbáriumban, mert ő sem ismerte, és a patikussal is megtárgyalta. Az eset nem azért érdekes, mert Czobor Erzsébet egy falusi „orvosasszonnyal” konzultál, sőt még azért sem, mert ennek a falusi asszonynak nyomtatott herbáriumra van.⁴⁷ Inkább az a meglepetés, hogy az úrnő nem

⁴³ Nyáry Sára levele Czobor Erzsébetnek. Szenc, 1617. aug. 15. ŠABy, OK-TK, 820.

⁴⁴ *Pavel Horváth*: Ludové liečenie na thurzovskom dvore v Bytči v prvej polovici 17. storočia. [Népi gyógyítás a Thurzó-udvarban a 17. sz. első felében.] Slovenská národopis 16. (1968) 274–276.

⁴⁵ Czobor Erzsébet levele Thurzó Györgynek, október 24. (év nélkül). MOL – E 196 Archivum familiae Thurzu, 39. cs., 1. tétel.; Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. Bajmóc, 1599. okt. 8. Bethlenfalvi Thurzó György levelei i. m. I. 291–292.

⁴⁶ Thurzó György levele Czobor Erzsébetnek. Igló [Jihlava], 1608. máj. 7. Bethlenfalvi Thurzó György levelei i. m. II. 224.

⁴⁷ A flamand Rembert Dodoens (1517–1585) herbáriumáról van szó. Halačzy Cattharina levele Czobor Erzsébetnek. Biccse, 1617. máj. 16. ŠABy, OK-TK 751.

a családi könyvtárban levő herbáriumok egyikében kereste az ismeretlen növényt. Thurzó György korának egyik legnagyobb könyvtárával rendelkezett, amelyben a katalógus szerint legalább 15 orvosi könyv és herbárium is volt, köztük Andrea Mattioli művével.⁴⁸ Czobor Erzsébet a könyveket egyszerűen nem tudta használni, és nem csak azért, mert nem tudott latinul, hisz igénybe vehette volna az udvarán működő deákok és titkárok szolgálatát. Úgy tűnik, a könyv számára nem volt mindennapos használati tárgy, amelyből ismereteket lehetett meríteni. Könyvet legfeljebb imádkozáshoz vett kézbe.

Czobor Erzsébet férje elhunyt után átvette a Thurzó-birtokok irányítását. Levelezése arról tanúskodik, hogy az ügyek férje szellemében való továbbvitelére törekedett. Tovább foglalkoztatta a titkárokat és ágenseket, akik Bécsből és Pozsonyból is tájékoztatták őt a politikai élet mozzanatairól. Az egyik legfontosabb feladatának az evangélikus egyház támogatását tekintette. Még ha saját fiát apja betegsége és halála miatt vissza is kellett hívnia a wittenbergi egyetemről, a többi diák tovább folytatta tanulmányait a Thurzók költségén. A nádor ugyan saját birtokain nem működtetett nyomdát, hanem városi nyomdászokkal dolgoztatott, támogatásának köszönhetően mégis sok könyv, hitvita és más nyomtatvány készült. Özvegye sem hagyott fel a kiadói tevékenységgel, ahogy azt a személyére szóló dedikációk is mutatják. Michalko János például számos könyvet patrónájának ajánlott, hasonlóan Kürti István és a zólyomi Perina Boldizsár is, aki több evangélikus író műveinek fordítását adta ki, vagy Cserko Mihály saját prédikációit, Pálházi Göncz Mihály hitvitákat és Zvonarich Mihály a Posztillákat.⁴⁹ A könyvkiadás finanszírozása viszont nem mindig a támogatott könyvek iránti érdeklődés vagy az olvasói szenvedély megnyilvánulását jelenti. Czobor Erzsébet esetében elsősorban vallási elkötelezettségét és férje tevékenységének folytatását mutatja. A hit kérdésében Czobor Erzsébet különös elhivatottságot érzett, például a fehérhegyi csata után, amikor rengeteg protestáns kényszerült elhagyni Csehországot, többen is Czobor Erzsébethez fordultak segítségért. 1622-ben hat cseh és morva pap kérte, hogy letelepedhessen a bicsei uradalomban. Hárman közülük aztán ott is maradtak, és az egyiket Erzsébet veje, Illésházy Gáspár papnak rendelte egyik falujába.⁵⁰

Átvállalta Imre fia kötelezettségeinek nagy részét is. Imre, úgy ahogy apja tervezte, belépett a nagypolitikába és Bethlen Gábor mellett kötelezte el magát. Az otthoni ügyeket – a gazdaságot, az uradalmak igazgatását anyjára hagyta,

⁴⁸ *Helena Saktorová*: Knižnica palatína Juraja Thurzu. [Thurzó György nádor könyvtára.] In: *Kniha* '81. Martin 1982. 72–99.; Uő: Turzovské knižnice. [A Thurzó-könyvtárak.] Martin 2009. 17–18.

⁴⁹ *Saktorová, H.*: Turzovské knižnice i. m. 111–113.

⁵⁰ *Pavel Horvát*: Humanisti z Čiech po Bielej Hore v exile v Trenčíne. [Csehországi humanisták Trencsénben a fehérhegyi csata után.] In: *Historica. Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského v Bratislave.* Bratislava 1975. 155–168.

aki jártas volt ebben a szerepben. Felügyelte a számadásokat, a kincstárból kiadott értékeket,⁵¹ személyesen számolta át a bevételeket és kiadásokat. Ezekben a tevékenységekben teljes mértékben otthon érezte magát, hiszen férje utasításait követve sok éven át gyakorolta a gazdálkodást és értett is hozzá. A magyar történelemben mindössze három asszonyról tudunk, akik a főispáni címet viselték. Az első Habsburg Mária volt Moson vármegyében Mohács után, Erdélyben Közép-Szolnok vármegyében Báthory Anna, végül fia halála után (1622-ben) Czobor Erzsébet lépett e funkcióba és haláláig viselte azt.⁵² Ez a feladat sem volt számára új – már Imre főispánsága alatt is ő intézte a teendőket, és az ebből az időből származó dokumentumokat is közös cím alatt adták ki – *Czobor Erzsébet, Thurzó György nádor meghagyott özvegye és Árva vármegye főispánja, Thurzó Imre*. De ne felejtjük, hogy egész Árva vármegye a Thurzók birtoka volt, így a közügyek és a magánügyek elválaszthatatlanul összefonódtak.

Czobor Erzsébet a fent megírtak szerint nem mindennapi karriert futott be. Ám mit tett ő maga mindezt? 24 éves házassága alatt rengeteget tanult, és ezt özvegyi éveiben bőven kamatoztatta. De nem tudott – vagy talán nem akart? – túllépni azon a vonalon, amellyel behatárolta magát az odaadó feleség, gondos anya és nagyanya szerepében. Férje életében csak házastársa úgymond meghosszabbított karja volt, aki teljesítette az instrukciókat és elvégezte a feladatokat. Ha meg is tanult írni és olvasni, nem igazán volt képes ezt a tudást továbbfejleszteni. Ez főleg özvegyiségének éveiben okozhatott gondot, amikor mindenben önállóan kellett döntenie. Sajátkezű leveleket eleve csak a legközelebbi családtagoknak, férjének és gyermekeinek írt. Azoknak is legalább olyan fejtörést okozhatott elolvasásuk, mint a mai kutatónak. Az írása csúnya, a betűk nincsenek összekötve, hanem egymás mellett állnak, mintha nyomtatottak lennének. Nincs nagybetű, pont, vessző, ékezet. Nincsenek szóközök. A szöveg összefolyik, a sorok balról jobbra emelkednek. A későbbi levelekben már megjelennek a szóközök, de továbbra is gyakran kimaradnak egyes betűk. Stilisztikáról szó sem lehet. A szöveg tartalma azt sugallja, hogy írója keményen küzdött az írással, de nem igazán tudta kifejezni mondanivalóját. Mindezek ellenére a tájékozott asszony hírért tudta kelteni. Például násszasszonyának, Várday Katalinnak több levélben is beszámolt a legújabb politikai eseményekről. Tudatta vele a császár és Bethlen Gábor közötti egyezkedéseket, az országban folyó hadmozdulatok eredményét, a határon túli híreket. Az igazság az, hogy Czobor Erzsébet nevében valamelyik írődeák szóról szóra átmásolta Thurzó Imre leveleit.⁵³ A politikában távolról sem mozgott olyan magabiztosan, mint más

⁵¹ Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III. Bp. 1879. II. 157–164.

⁵² Vö. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 61., 86., 149., 151.

⁵³ Lásd MNL OL Archivum Familiae Zichy, 539. cs. No. 10278–10309.

kortársnője, például Pálffy Katalin.⁵⁴ A politika csak annyira érdekelte, amennyire saját férjével, majd fiával volt kapcsolatban. A Thurzó név ereje viszont csak addig volt erős, amíg férfi viselői éltek, s ezt az özvegynek szomorúan kellett megtapasztalnia az unokáiért folytatott – előre elvesztett – harcban.⁵⁵

A 16–17. századi főrangú asszonyok sorában viszont találkozunk más példák-
kal is. Nagyon sok múlt a személyes adottságokon is, hogy a konkrét időben és
környezetben ki mennyire volt képes kihasználni az adott lehetőségeket. A szemé-
lyes érdeklődés és nagymértékben az intellektuális adottságok is meghatározták, ki
hova tudott eljutni. Akár Wesselényi Annát,⁵⁶ akár Rákóczi Erzsébetet⁵⁷ említjük,
láthatjuk, mind a ketten nagyon tehetséges gazdasszonyok (ma azt mondanánk,
gazdasági menedzserek) voltak, intellektuális képességeik pedig eleve jobb kiindu-
lópontot jelentettek számukra. Wesselényi Anna nagyon korán özvegy lett és nem
kötött új házasságot. Rákóczi Erzsébet férje ugyan életben volt, de nem sokat él-
tek együtt. Mind a két asszony csak saját magára támaszkodhatott, egyedül kellett
dönteniük. Ezt a kényszerhelyzetet minden probléma ellenére ki tudták használni
a saját maguk javára. Czobor Erzsébetnek is viszonylag hosszú „önálló” idő állt
rendelkezésére – 10 évig volt özvegy. Ő mégis megmaradt a járt úton, nem voltak
magasabb ambíciói, megelégedett a korábbi évek alatt rögzült tevékenységek vál-
tozatlan továbbvitelével. Ezt a modellt tanulta meg otthon, és ezt adta át lányainak
is, akik a kor felfogása szerint „jól” házasodtak, csupa előkelő famíliába kerültek.
A szülői házat viszont úgy hagyták el, hogy csak egy lépcsővel álltak magasabb
műveltségi fokon, mint egykor anyjuk a férjhezmenetelekor. Mindegyik lány tanult
írni és olvasni, azt viszont róluk sem lehetett elmondani, hogy könnyedén forgatták
volna a tollat. Ezt tanúsítja a legidősebb lány, Zsuzsanna megrázó példája, aki gyér
írástudása miatt íródeák nélkül nem tudta szüleinek megírni keserves sorsát Perényi
István mellett.⁵⁸ Úgy tűnik, még Magyarország nádorának is az volt a véleménye,
hogy a feleségnek elég annyira műveltnek lenni, amennyire azt férje megkívánja, és
az urától függ, hogy mennyire fogja az otthonról hozott csekély tudást az együtt-
élésük során gyarapítani.

⁵⁴ *Anna Fundárková*: Der katholische Nikolaus Pálffy und der evangelische Stefan Illésházy. Ein Beispiel für politische Zusammenarbeit trotz religiösen Gegensatzes am Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Ecclesia semper reformanda. Die protestantische Kirche im Pannonischen Raum seit der Reformation. Teil 1.: Tagungsband der 36. Schlaininger Gespräche* 19. bis 23. September 2016. Hrsg. Gert Polster – Evelyn Fertl. Eisenstadt 2017. 225–236.

⁵⁵ A konfliktus körülményeit és problémáit lásd *Hiller István*: Nyáry Krisztina (1604–1641). In: *Nők a magyar történelemben*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1997. 97–130.

⁵⁶ *Deák E.*: Wesselényi Anna i. m. 1–66.

⁵⁷ *Benda Borbála*: Rákóczi Erzsébet, a birtokos és gazdálkodó. In: *A nők világa* i. m. 19–28.

⁵⁸ Thurzó Zsuzsanna levele Thurzó Györgynek. Nyaláb, 1605. okt. 20. ŠABy, OK-TK, 611.

A példák azt mutatják, hogy minden esetben érdemes, sőt fontos konkretizálni, mit is értünk pontosan azon, ha egy kora újkori asszonyról azt állítjuk: művelt volt. Tény, hogy a kora újkorral beköszöntő reneszánsz a főúri magánnevelésben nem változtatta meg gyökeresen sem a fiúk, sem a lányok nevelésének gyakorlatát, de a leányok/nők művelődésében érezhető bizonyos elmozdulás. Míg a fiúgyermek az otthoni magántanítás, illetve „háziskola” elvégzése után rendszerint intézményes oktatásban részesültek, majd a szerencsésebbek külföldi utazásokkal is gyarapíthatták tudásukat, addig a lányoknál az előrelépést a betűvetés és olvasás elsajátítása jelentette. A fennmaradt források szűkszavúsága miatt csak nagyvonalakban tudjuk konkretizálni, mi volt a lányok tanításának tartalma és módszere. Rendszerint az írás és olvasás alapjait tanulták meg, a nyelvtudás pedig a környezettől függött – többnyelvű országrészeken természetes volt a környéken beszélt nyelvek elsajátítása (legegyszerűbben a mindennapi használatban a szolgálókkal, illetve kisgyerekekkel). Más nyelvet viszont nemigen tanultak. Az sem volt ritka jelenség, ha a külföldre férjhez adott leány férjével eleinte tolmács segítségével kommunikált. A lányoknak legfeljebb imakönyvet hoztak ajándékba, azt olvasták, mégis sokan asszony, még inkább özvegy korukban támogatták a könyvkiadást, könyvfordítást, ami részben valóságukból fakadt (hiszen a korban leginkább egyházi tematikájú nyomtatott kiadványok jelentek meg), részben elhalt férjük e téren végzett „mecénás” tevékenységét folytatták (leginkább hagyományőrzésként). A korban azonban sem a szélesebb társadalom, sem a szűkebb család nem követelte meg a nőktől, hogy túllépjenek a megszokott műveltségi határokon. Az asszonyok, amíg házasságban éltek, nem is érezték a szükségét, hogy kilépjenek a hagyományos női szerepkörből, amelyet anyjuk és az egész női rokonság életéből ismertek. Úgy tűnik, hogy ezt a modellt széleskörűen elfogadták, még ha számos ettől eltérő pozitív és negatív példát fel is tudunk mutatni, akár Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya,⁵⁹ akár egy mezővárosi lelkész, Miskolczi Csulyak István és felesége,⁶⁰ valamint más házaspárok esetéből. A női műveltségben a tényleges változást csak a 18. század hozta meg, amikor a vidéki udvarházakból, kastélyokból átköltöző „felsőbb” társaság kommunikációs és értelmiségi bázisaként létrejöttek a városi „szalonok”.

⁵⁹ *Tóth István György*: „Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfájást miatta”. Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Magyarországon. In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 61–62.

⁶⁰ *Péter Katalin*: Az olvasó nő eszménye a 17. század elején. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp. 1999. 323–332.

A CASE STUDY OF FEMALE LITERACY IN THE EARLY MODERN ERA

Expectations, Possibilities, Limits

by Tünde Lengyel

SUMMARY

An important aspect of the research of female social roles in the early modern era is the problem of women's literacy. The authors of some female biographies – especially in the late nineteenth century – treated the content and formal features of letters written by women rather uncritically, assessing the literacy of their writers without examining the circumstances in which the letters were penned.

In contrast to that of boys, the upbringing and education of girls is left in obscurity by the surviving evidence. The case of Erzsébet Czobor, consort of György Thurzó, discussed in the present paper, is a perfect illustration of the expectations and limits on the female roles of that period. Married as illiterate, the girl learned, as an ideal wife, the organisation of everyday life, the administration of estates, and all the things required to be done concerning her children. Widowed, she carried on the activities of her late husband in the field of culture and spreading the faith, and was accordingly labelled as one of the most educated women of her age. In reality, however, her literacy was skin deep, and she could hardly manage without a scribe. Consequently, her example shows perfectly how critically the available sources should be treated, and argues for a prudent, individual approach to the problem of female literacy.

HÁZASSÁG ÉS NYILVÁNOSSÁG A 17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON – A TÁRSADALMI TÉR VIZSGÁLATA

A 17. századi arisztokrata házasságok hosszú idő óta a történeti kutatások keresttüzében állnak.¹ A kora újkorral foglalkozó magyar történetírásnak különösen kedvelt területéről van szó, amely már a 19. század historizáló és pozitivista történetíróit egyaránt foglalkoztatta.² Az érdeklődés azóta sem hagyott alább, a hétköznapi élet kutatásának, a mentalitástörténetnek, illetve a művelődéstörténeti kutatásoknak jelenleg is kiemelten fontos területe a házasságok létrejöttének, működésének, társadalmi konvencióinak a bemutatása. Az életrajzi monográfiák szinte minden esetben kötelezően tartalmaznak olyan fejezeteket, amelyek az önálló családalapítással, a házassággal, annak társadalmi és reprezentációs vonatkozásaival, illetve a házastárs személyének bemutatásával foglalkoznak.³

A házasságokkal, ezen belül az arisztokrata házasságok szimbolikus térhasználatával Péter Katalin foglalkozott a közelmúltban.⁴ Felvetése, a „házassági piac” működése a kora újkori Magyarországon, számos további kérdés megfogalmazására inspirálja a téma kutatóit. Napjaink modern térelméletei számára elfogadott megállapítás, hogy a társadalom térhasználat egyaránt kiterjed a valós, konkrét, így az épített vagy (át)alakított terekre, valamint a társadalom mentalitását tükröző virtuális

¹ A házasság társadalomtörténetének mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban könyvtárnyi szakirodalma van, amelyet még tallózva is lehetetlen áttekinteni. A következő szakirodalmi válogatás kizárólag arra a néhány munkára korlátozódik, amelyek átfogó szemléletmódjuk, illetve módszertani javaslataik révén inspirálták ennek a tanulmánynak a megszületését. *Lawrence Stone: The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800.* 1977.; *Lawrence Stone – Jeanne C. Fawtier Stone: An Open Elite? England 1540–1880.* Oxford 1984.; *Beatrix Bastl: Tugend, Liebe, Ehre.* Wien 2000.; *Christopher Brook: Medieval Idea of Marriage.* Oxford 1998.; *Péter Katalin: Házasság a régi Magyarországon.* Bp. 2008.

² Forráskiadások és történeti életrajzok sokasága foglalkozott a kora újkori arisztokrácia házasságaival, családi életével, gyakran összemossa a magánélet és a nyilvánosság tereit, nem téve különbséget a magánélet és a közéleti tevékenység vagy konkrét és virtuális térhasználat között. Erre lásd *Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. századi Magyarországon.* Bp. 1986.; *Szilágyi Sándor: A két Rákóczy György családi levelezése.* Pest 1875.; *Uő: I. Rákóczy György 1593–1648.* (Magyar történeti életrajzok) Bp. 1893.; *Uő: II. Rákóczy György 1621–1660.* (Magyar történeti életrajzok) Bp. 1891.; *Deák Farkas: Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése.* Bp. 1875.; *Acsády Ignác: Széchy Mária 1610–1679.* (Magyar történelmi életrajzok) Bp. 1885.; Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. Károlyi Árpád – Szalay József. Bp. 1882.; „Szerelmes Orsikám ...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., jegyz. Vida Tivadar. (Magyar Levelestár) Bp. 1988.

³ Néhány jellemző példaként lásd *Fejes Judit: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után.* In: *Gyermekek a kora újkori Magyarországon.* Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996.; *Lengyel Tünde – Várkonyi Gábor: Báthory Erzsébet. Egy asszony élete.* Bp. 2010.; *Diana Duchoňová: Palatin Mikuláš Esterházy.* Dvorská spoločnosť a aristokratická každodennosť. Bratislava 2017. 76–85., 402–434.

⁴ *Péter K.: Házasság i. m.*

terekre is.⁵ Ebben az értelmezésben a tér nem más, mint társadalmi konstrukció, amelyben a társadalom által kialakított értékek, társadalmi jelenségek és azok különféle értelmezései jelennek meg. A kora újkori magyar társadalom konkrét és szimbolikus térhasználatát tökéletesen illeszkedik ehhez az elmélethez.

Az arisztokrata családok számára számos olyan konkrét tér létezett – az udvar, a rezidencia, a váruradalom, a városi házak, a fürdők, a végvárak és így tovább –, amely az adott család társadalmi beilleszkedését szolgálta. Ezek a konkrét terek mind rendelkeztek virtuális kiterjesztéssel is. Az udvar, ebben az esetben a királyi udvart értem ezen, a politikai és társadalmi elit reprezentációs tere volt, a kulturális önazonosságtudat legfontosabb bázisa és formálója. A családi rezidencia az identitás bölcsője, a váruradalom a hatalom és gazdasági erő szimbolikus tere, a végvár pedig a 17. századi arisztokrácia identitásában kiemelkedő helyen álló „vitézség” kifejezésének virtuális tere is volt. Ebben a társadalmi térhasználatban jól meghatározhatók azok, amelyek a magánélet (rezidencia), illetve a közélet (királyi udvar, városi terek) színterei voltak. A társadalmi térhasználat szempontjából a további kérdés az, hogy ezek a terek mennyire voltak nyitottak, valamint mennyire biztosították az adott társadalmi csoport működését, továbbélését, hosszú távú fennmaradását? Vajon a társadalmi térhasználatnak van-e szerepe, és ha igen, akkor az miként nyilvánul meg az adott társadalmi csoport – jelen esetben az arisztokrácia – hosszú távú fennmaradásában, változásában vagy éppen erodálásában és eltűnésében?

Az arisztokrata házasságok vizsgálata ezekben a kérdésekben is tovább bővítheti ismereteinket. A házasságok speciális helyet foglalnak el a társadalmi térhasználatban. Természetesen egyszerre vannak jelen a konkrét és a virtuális társadalmi térben, ráadásul a szimbolikus térhasználat során egymást metsző térszerkezeteket is felfedezhetünk. Nem könnyű meghatározni, hogy az arisztokrácia számára hol húzódhatott a határvonal a magánélet és a nyilvános közélet között, de legjobban talán éppen a házasságokkal kapcsolatosan lehet illusztrálni.

A házasságot ugyan folyamatosan a magánélet szférájában helyezték, helyezik el – mind a múltban, mind a jelenben így akarunk gondolni rá –, ennek ellenére önkéntelenül is hangsúlyozzuk közéleti, a nyilvánosság számára szánt üzeneteit.

A korszak két „szerelmi” házassága

A 17. századi magyar arisztokrata házasságok szinte kivétel nélkül elhelyezhetők a magánélet és a nyilvánosság virtuális metszéspontjában. A vizsgálandó korszak két nevezetes frigýének a bemutatásával ezt tökéletesen lehet illusztrálni. Báthory Zsófia

⁵ *Henri Lefebvre: The Production of Space.* Oxford 1991.; *G. Fekete Éva – Siposné Nándori Eszter: A társadalom térszerkezete. (Társadalom a térben)* Miskolc 2013.

és II. Rákóczi György házassága a kortárs krónikákban is helyet kapott, ahogy Zrínyi Ilona és Thököly Imre házassága is. Ez a két hitvesi kapcsolat sok szempontból hasonlít egymásra. Mind a két esetben különös politikai figyelem irányult a házasulandó felekre és családokra. Közös a felekezeti megosztottság. Mind a két esetben kiemelkedően vagyonos családokról volt szó, ahol a családi birtokok jelentős hatalmi és társadalmi befolyást, pozíciót biztosítottak. Végül abban is hasonlítottak egymásra, hogy mind a kettőt a század szerelmeként emlegették a kortársak.

Természetesen több házasságot is be lehetne vonni a vizsgálatba, hiszen a nyilvánosság előtti megjelenés vagy éppen a szerelem hangsúlyozása nem volt szokatlan a házasságokat körülvevő korabeli közbeszédben. Megemlíthetnénk Széchy Mária és Wesselényi Ferenc kapcsolatát is, ahol a szerelem hatalmának nyilvános hirdetése szintén a politikai értelmezésekkel keveredve jelent meg.⁶

Báthory Zsófia és II. Rákóczi György házassága sok szempontból kiemelkedik a korszak történelméből. A katolikus Báthory Zsófia olyan családot képviselt, amelynek tagjai az 1620-as évektől a túlélésért, a család fennmaradásáért küzdöttek. Báthory Zsigmond, majd Báthory Gábor fejedelem bukott politikája után Erdélyben a család neve nem örvendett túl nagy népszerűségnek. I. Rákóczi György fejedelemmé választása, amely a somlyói ág utolsó leszármazottját jelölte ki fia házastársául, fölért egy rehabilitációval.⁷

A háttérben meghúzódó politikai szándékok mellett az is rendkívül figyelemre méltó, hogy kevés olyan házasságot ismerünk a korszakban, ahol a szerelem ilyen jelentős szerepet, sőt nyilvánosságot kapott volna.⁸ A fejedelem fia érzelmeiről még Kassai István volt fejedelmi kancellárt is tájékoztatta: „Ennek az mi fiunknak bolond s rend felett való szeretetét naponkint inkább vesszük eszünkbe mátkájához.”⁹ Kemény János tatár fogságban emlékezve így írt erről a házasságról: „Midőn az fejedelemmel elvétették az Báthory kisasszont, ki igen pápista vala, az apja és anyja azt akarják vala, hogy addig keménséget mutatna, az hazavitelét meg sem engednék, még nem religiójának publice nem renunciálna, imez pedig az kisasszonhoz való szeretettől úgy meggyőzetett vala, hogy nem akar vala semmit

⁶ R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénus. Bp. 1987.

⁷ Várkonyi Gábor: Dinasztikus politika Erdélyben 1640–1645. In: II. Rákóczi György esküvője. S. a. r. Várkonyi Gábor. (Régi Magyar Történelmi Források II.) Bp. 1990. 72–130.

⁸ Wesselényi Ferenc és Széchy Mária, valamint Zrínyi Ilona és Thököly Imre házasságában kap hasonló hangsúlyt a szerelem, sőt mind a két esetben felbukkan Gyöngyösi Istvánnál, aki 1664-ben keletkezett Márssal társolkodó murányi Vénus-ában Wesselényiék házasságát, majd 1683-ban Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságát is megverselve azt a széles nyilvánosság elé tárta. Lásd *Gyöngyösi István: Márssal társolkodó Murányi Vénus*. S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár. Források 8.) Bp. 1998.; *Üő: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága – Palinódia* (Kesergő Nimfa). S. a. r., jegyz. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár. Források 11.) Bp. 2000.

⁹ I. Rákóczi György levele Kassai Istvánhoz (1642. dec. 26.). Közli *Szilágyi Sándor: Rajzok és tanulmányok I–II*. Bp. 1875. I. 307–308.

aziránt az reliigióra nézni.”¹⁰ Vajon Kemény János a valós szerelemre emlékezett, vagy pedig a fejedelmi család nyilvánosság számára szóló magyarázatára, hogy miért is kell elvennie református vallású fejedelemnek egy katolikus lányt?

Kézenfekvő magyarázatnak látszik, hogy a szerelem hangsúlyozása a felekezeti különbség okozta politikai bonyodalmak leplezésére szolgált. Ha a korszak néhány ismertebb házasságát – Esterházy Miklós és Nyáry Krisztina, Rákóczi Erzsébet és Erdődy György, Bethlen Miklós és Kun Ilona, Wesselényi Ferenc és első felesége, Bosnyák Judit, majd második felesége, Széchy Mária vagy éppen Esterházy Pál és első felesége, Esterházy Orsolya, majd második felesége, Thököly Éva frigyét – megvizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy minden esetben érdekházasságok kötöttek, amelyek a jegyesség és végül a házasság hosszú éveit alatt – szerencsés esetben – egymást megbecsülő, igazi szereteten alapuló kapcsolattá formálódtak a feleség és a férj között. Nem volt ez másként az előző, 16. századi arisztokrata házasságok során sem. Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya példaértékűnek tartott egybekelése mögött is komoly vagyoni érdekek húzódtak meg, ahogy Batthyány Ferenc is hasonlóan racionális megfontolások alapján vette feleségül Lobkovitz-Poppel Évát. Sem a kortárs, sem a későbbi értékelések során nem szokás Nádasdy Tamás vagy Batthyány Ferenc „módfelett való” szerelméről beszélni, pedig az ő esetükben még azt is tudjuk, hogy a jegyesség alatt milyen kedveskedésekkel udvaroltak mátkáiknak. Batthyány Ferenc például Balassi Bálint verseivel. A korszak házasságai családi megállapodások eredményeként jöttek létre. Szerelmi házasságok, ha egyáltalán kötöttek, inkább a botránykrónikák szintjén, a gyermeki ellenszégülés példáiként forogtak közszájon.

Az is meggondolandó, hogy II. Rákóczi György szerelméről mindig külső, a fejedelmi családból származó, mégis kívülálló források tudósítanak. Nem ismerünk olyan írást, levelet, feljegyzést, amely Báthory Zsófiától vagy II. Rákóczi Györgytől származna, és az eljegyzés körülményeiről tájékoztatna. Egyáltalán nem ismerjük a házasságra készülő két fiatal érzelmeit vagy gondolatait sem. A fejedelem levele és Kemény János emlékezetből papírra vetett sorai között érdekes hasonlóságot fedezhetünk föl. Mind a két említésben a szerelem a felekezeti különbség okozta feszültség tompítását szolgálja: „bolond, s rend felett való” szerelméről ír az apa. „Szeretettől meggyőzetett”, emlékezik Kemény János. Mindemellett Kemény nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy II. Rákóczi Györggyel elvetették az „igen pápista” Báthory kisasszonyt.

A fejedelem, I. Rákóczi György a fiát érintő házassági stratégiáját kizárólag a dinasztiát építő fejedelmi család szempontjainak rendelte alá. Figyelembe vette a bel- és külpolitikai érdekeket, számolt a felekezeti viszonyokkal, illetve családjá gazdasági érdekeivel, ami a birtokok növekedését jelentette elsősorban.

¹⁰ Kemény János önéletírása. A szöveget gondozta, jegyz. V. Windisch Éva. Bp. 1986. 282.

Mindebben rendkívül kifinomult módon használta fel a kor szimbólumrendszerét, és tudatosan alakította a fejedelmi esküvő nyilvánosság előtti megjelenését.

1640. május 7-én Rákóczi György és öccse, Zsigmond nyilvános vizsgával befejezték tanulmányaikat, majd szűk két hónap múlva, július 29-én Somlyón, a Báthoryak ősi birtokán megtartották György és Zsófia esküvőjét. Az eljegyzés pontos dátumát Szalárdi János krónikájából ismerjük: „és kézfogások is Somlyón die 29 Julii celebráltak vala Báthory Zsófiával”.¹¹ Szalárdi arról is tájékoztat, hogy az eljegyzés időpontjában Báthory Zsófia még túl fiatal volt a házasságra, és az esküvővel ezért kellett várni még csaknem három évet. Trauzner János királyi követ 1643-ban az esküvő után járt az erdélyi fejedelmi udvarban, jelentésében 15 évesnek mondta a fiatalasszonyt.¹² Ez összecseng Szalárdi állításával, vagyis Báthory Zsófia az eljegyzésének időpontjában 11–12 éves lehetett. II. Rákóczi György ekkor már elmúlt 19 éves. Rendkívül óvatosan kell fogalmaznunk, ha az eljegyzés előtti szerelem lehetőségét fontolgatjuk. Szilágyi Sándor nyomán alakult ki a történetírásban az a vélemény, hogy a váradi kapitányságot elfoglaló Rákóczi György gyakori látogatásai és mulatozásai során ismerte meg és szeretett bele Báthory Zsófiába. „Váradi jó hely volt, s az új kapitány dolgot s mulatságot eleget talált ott. Útját állta a határszéli rabló kalandoroknak, kergette az orvosokat, s látogatásokat tett a szomszédoknál. E látogatások közül egynek komoly következményei lettek: Somlyón megismerkedett Báthory Zsófiával és megszerette.”¹³

Váradi és Somlyó valóban nincs messze egymástól, de II. Rákóczi György eljegyzés előtti somlyói látogatásának a távolságnál is nagyobb akadálya volt: a szokás irratlan törvényei. Csáky István Forgách Évával tervezett házassága majdnem megghiúsult, mert a fiatalember egyedül, a szülők tudta nélkül látogatta meg jövendőbelijét. „Az úrfi minden hír nélkül ide beállított, s a leányasszonnyal akart egyezkedni – mintha én nem is lettem volna, pedig itt minden tőlem függ, itt egyedül nekem, özvegy Forgách Zsigmondnének van köze mindenhez, bizony oly nehézségemre volt, hogyha nem nézném a bátyját, Wesselényi uramat¹⁴ s kegyelmedet, az édesanyját¹⁵ meg se engedném, hogy a leány szóba álljon vele, én ezután se akarok tudni az úrfiról semmit.”¹⁶

Apor Péter azt írja, hogy a leánykérést a szülők egyezkedése előzi meg, ezután mehet a leány leányt nézni, és ha tetszett neki a leány, akkor következett a

¹¹ Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. S. a. r. Szakály Ferenc. Bp. 1980. 196–197.

¹² Trauzner János jelentése (1643. július 16.). Erdélyi országgyűlési emlékek X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1884. 393.

¹³ Szilágyi S.: II. Rákóczi György i. m. 16. Ezt a véleményt képviseli Lócsey Mária is, azzal a módosítással, hogy szerint II. Rákóczi György 1640 előtt már járt Somlyón, hogy a házasságot előkészítse. Lásd *Lócsey Mária: Báthory Zsófia*. 1628–1680. Bp. 1914. 10.

¹⁴ Wesselényi István (1583–1627).

¹⁵ Wesselényi Anna (1584–1648).

¹⁶ Forgách Zsigmondné levelét lásd *Deák F.*: Wesselényi Anna i. m. 20–21.

leánykérés.¹⁷ Ennek alapján Báthory Zsófia és II. Rákóczi György esetében nem beszélhetünk az eljegyzést megelőző szerelemről, hiszen a korszak erkölcsi értékrendje szerint még csak nem is találkozhattak egymással.

A rendelkezésünkre álló források alapján annyit állapíthatunk meg, hogy ez a házasság a fejedelmi család előrelátó tervei szerint jött létre. A leánynézésre és az eljegyzés előkészítésére Prépostvári Zsigmondot kérték föl. Azt, hogy I. Rákóczi György már korábban is készült erre a házasságra, más is bizonyítja. 1637 körül feltehetőleg a fejedelem megrendelésére elkészült a „Báthory család elnyert és más szerzeményeinek levezetése” címmel ellátott feljegyzés. A terjedelmes dokumentum 1406-tól egészen 1637-ig veszi sorra a hajdani és a még meglevő Báthory birtokokat, uradalmakat és részbirtokokat, külön feltüntetve, hogy a megnevezett birtokok melyik vármegyében találhatóak. Ebből arra következtethetünk, hogy a fejedelmi család már az 1630-as évek második felében eldöntötte, hogy elsőszülött fiuk számára az utolsó Báthory lányok egyikét szerzi meg feleségül.¹⁸

II. Rákóczi György esküvője nemcsak az erdélyi társadalom, hanem a közép-európai, valamint az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban álló európai politikai nyilvánosság számára is elérhető dinasztikus térben zajlott. Ehhez hasonló Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága is.

„Nagy lelkeken is erőt vesz a szerelem hatalma” – írta II. Rákóczi Ferenc *Vallomásaiban*.¹⁹ Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága egyértelműen politikai házasság volt. Nem ismerjük, hogy kiben, mikor és hol fogant meg ennek a házasságnak az ötlete. Thököly Imrének erdélyi menyasszonya volt, Teleki Anna, akivel már gyűrűt is váltottak. Thököly házassági terveit jelentősen befolyásolhatta politikai helyzete. Amikor 1670-ben menekülnie kellett Árva várából, és hetek alatt elveszítette magyarországi birtokait, kizárólag erdélyi vagyonára támaszkodhatott. Az erdélyi társadalomba való beilleszkedés mindennél fontosabb volt. Az alig tizennégy éves fiatalember számára Teleki Mihály leányának, Annának a keze az erdélyi családi kapcsolatok szorosabbra fűzését jelentette. Teleki Mihály támogatása nélkül 1670-ben Thököly reménytelen helyzetben lett volna.²⁰

¹⁷ *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása, 1736. Szerk. Tóth Gyula. Bp. 1987. 78–79.*

¹⁸ Báthory Zsófia testvére Hedvig, aki korábban Luptovszki Szaniszló felesége volt, majd megözvegyülve apáca lett.

¹⁹ Idézi R. *Várkonyi Ágnes*: Zrínyi Ilona. „Európa legbátrabb asszonya”. Bp. 2008. 126.

²⁰ Thököly Imre levele Teleki Mihálynak (1670. dec. 13.): „Mostani gyámoltalan állapotom miben legyen, akarám Kegyelmednek, édes Urambátyám, értésére adnom. Az idegen nemzet miatt idvözült szerelmes édes atyám Árva várában erős obsidio alatt lévén, ez jelen való december havának harmadik napján ez világból boldogul kimulék. Látván azért én is minden állapotomnak veszedelmes voltát, nem gondolván sem kevés világi javaimnak veszedelmével, sem szerelmes atyámfiatúl való távozásommal, semmi nélkül, csak életemet és lelkemet tarthassam meg, harmad magammal szaladtam ide az mi kegyelmes urunk ő nagysága szárnyai alá. Bizván azért az ő nagysága fejedelmi kegyelmességében s várván az ő nagysága

Thököly politikai karrierje azonban viharos gyorsasággal bontakozott ki, az Erdélyi Fejedelemség az ő számára csak ideig-óráig volt megfelelő háttér. Magyarországi ambíciói sokkal nagyobb távlatokkal kecsegtették, ahogy vagyonának legnagyobb része is Észak-Magyarországhoz kötötte.²¹ Feltehetőleg mindennek nagy szerepe volt abban, hogy a Teleki Annával kötendő házasság már nem felelt meg neki, sőt inkább korlátok közé szorította volna az Erdélyt kormányzó kancellárral való rokonság. Thököly és Teleki kapcsolata a kezdeti atyai viszony után megromlott, amiben a korábbi házassági megállapodás felmondásának is minden bizonnyal szerepe volt.²²

Thököly számára a Zrínyi Ilonával való megállapodás sok szempontból is előnyös volt. Nemcsak a Zrínyi család rokonsága, de a Rákóczi-család politikai örökségének is a közelébe kerülhetett. A történeti kutatás bizonyosnak tartja, hogy Thököly első célpontja Rákóczi Julianna lehetett.²³ Ez ellen a terv ellen kelt ki magából Báthory Zsófia, hiszen ezzel Thököly közvetlenül a Rákóczi-vagyon közelébe jutott volna, a politikai és felekezeti orientáció okozta konfliktusokról nem is beszélve. A tervet feltehetőleg Báthory Zsófia ellenállása, amely még halála után is kötelezte menyét, illetve Rákóczi Julianna életkora hiúsította meg, aki ekkor még nyolc éves volt. Azonban Thököly politikai ambícióit is ki kellett elégíteni. Zrínyi Ilona minden szempontból megfelelt Thököly elvárásainak, politikai kapcsolatrendszer, tekintélyes családi hagyomány és vagyon kapcsolódott még mindig a Zrínyi névhez. Nem tudjuk pontosan, mikor találkoztak először személyesen. 1679-ben már leveleztek Ilona

kegyelmes parancsolatjától is, innét besietek magam is az ő nagysága udvarlására. Kegyelmedet kérem, mint kedves uramat, bátyámat, ha miben kívántatik, mint ilyen gyámoltalan állapotomban is, ne nehezeltse hozzám jóakarátját mutatni, és engem igaz jóakaró szolgájának ismervén, parancsoljon, az miben tudok szolgálok kegyelmednek.” Teleki Mihály levelezése I–VIII. Szerk. Gergely Sámuel. Bp. 1910. V. 410. Thököly és Teleki Mihály kapcsolatához lásd még Gróf Thököly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz. Közli Gergely Sámuel. Erdélyi Múzeum Új folyam 9. 31. (1914) 5. sz. 259–278.

²¹ Thököly politikai célkitűzéseinek elemzése meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit, de mindenképpen utalnunk kell itt rá, hiszen a Zrínyi Ilonával kötött házassága nélkül nem lenne értelmezhető.

²² Thököly és Teleki Anna tervezett házasságának elemzését lásd *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre, 1657–1705. I–II. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1888. I. 203. Cserei Mihály történeti munkájában a következőképpen írt Thököly házassági terveiről: „(Thököly) nagy jószággal bíró ember volna és naponkint nevelkednék Erdélyben becsületi, a fejedelem lánya felől lévén már akkor szó, hogy Thökölynek adnák feleségül, de az nemsokára meghala, s Kolosvárott temették el. Teleki [...] elsőben azon practicalódik, hogy a leányát, kit Apafi Miklósnak, azután Kemény Jánosnak adott vala feleségül, Thököly Imre venné el.” *Cserei Mihály*: Erdély története (1661–1711). S. a. r. Bánkúti Imre. Bp. 1983. 156. Meg kell jegyeznünk, hogy Cserei szubjektív, sok esetben a valóságot fiktív elemekkel keverő visszaemlékezéseit kritikával kell kezelni.

²³ 1680. február 7-én Báthory Zsófia a következő levélben inti menyét, hogy legyen óvatossága Thököly házassági terveivel kapcsolatban: „Hála Istennek, hogy az gyermekek egészségben vadnak elég törődéssel hallok és olvasom az sok rendetlen hírt Julianka állapotja felől, az kegyelmed válasz tétele jó volna, de mások más választélt beszélnék, ahhoz képest írtam az előtt egy néhány nappal kegyelmednek, hogy rút dolog Juliankát árulni, úgy gondolom, az Isten lecsendesíti csakhamar az kurucokat, ezzel Istennek ajánlom Kegyelmedet. Költ Munkács 7. februárii. (1680). Kegyelmednek szívből jót kíván Báthori Sofia. Idézi R. Várkonyi Ágnes: A fejedelem gyermekora (1676–1688). 2. javított, bővített kiadás. Bp. 2002. 123., a házassági tervről itt: 125.

testvérének, Zrínyi Jánosnak a raboskodása ügyében. Egy feltehetőleg 1691-ben írt Zrínyi Ilona-levél alapján a kutatás feltételezi, hogy Thököly és Zrínyi Ilona már 1677-ben tervezhették a házasságot.²⁴ Ezt azonban nagyon nehéz elfogadni, hiszen Zrínyi Ilona alig egyéves özvegyként, egyéves kisgyermekkel és még serdületlen kislánnyal nem valószínű, hogy a nála tizennégy évvel fiatalabb Thököly Imrével bármi-féle kapcsolatban lehetett. És arról sem szabad elfeledkezni, hogy Thököly – éppen az 1670-es évek végén – Teleki Annát jegyezte el. A házastársi hűséget erkölcsi kötelességként megélő Zrínyi Ilona nem léphetett kapcsolatba egy eljegyzett fiatalemberrel.

Zrínyi Ilona még 1681 őszén is arról ír Aeneas Caprara kassai generálisnak, hogy Thököly üzenet (!) neki – pedig akkorra már túl voltak a személyes találkozásokon –, hogy „ha meg nem hallgatom, Isten s Kegyelmes Urunk eő Fölsége és az egész keresztény világ előtt én tartozom adni számot.”²⁵ A fellelhető levelek, amelyek alapján Zrínyi Ilona és Thököly Imre kapcsolatának alakulását nyomon követhetjük, nem igazolják a feltehetőleg 1691-ben Kinskynek írt levél tartalmát, amelyben Thököly öt évnyi várakozásról ejt szót. Sőt, az 1681-es levél alapján megkockáztatom, inkább azt sejtjük, hogy Thököly igényeivel nyomás alatt tartotta Zrínyi Ilonát.

Az 1682-ben megkötött házasság azonnal európai szenzáció lett, híre Angliáig is eljutott.²⁶ Politika és magánérdek, értelem és érzelem kibogozhatatlanul szövőődött össze ebben a házasságban. Zrínyi Ilona csak az uralkodó, I. Lipót engedélyével

²⁴ „Thököly Imrének öt évig kellett reám várnia, s mégsem estünk kétségbe.” Zrínyi Ilona levele Franz Ulrich Kinskynek, keltezés nélkül. Közli Takáts Sándor: Zrínyi Ilona Bécsben. In: *Úő: Régi magyar nagyaszonnyok Vál.*, s. a. r. Réz Pál. H. n. [Bp.] 1982. 292. Takáts Sándor ezen tanulmánya először 1922-ben jelent meg a *Régi idők, régi emberek* című tanulmánygyűjteményében. Azóta többször is kiadták. Sajnálatos módon Takáts forrásait nem jegyzeteli, sokszor a dátumozást sem tartja fontosnak, ezért nem is közli azokat. Erre a levélre hivatkozva feltételezi R. Várkonyi Ágnes, hogy Thököly és Zrínyi Ilona kapcsolatának kezdetei 1677-re nyúlnak vissza. R. Várkonyi Á.: Zrínyi Ilona i. m. 126. Itt kell azt is megjegyeznünk, hogy Franz Ulrich Kinsky cseh főkancellár, akit Takáts az előbb említett tanulmányában Zrínyi Ilona támogatójának tart, valójában hivatalból, a Titkos Konferencia tagjaként, a külügyekkel és az erdélyi ügyekkel megbízott tanácsosként tartotta a kapcsolatot Zrínyi Ilonával. Zrínyi Ilona kizárólag latinul és csak Kinsky keresztül érintkezhetett az udvarral, valójában erős felügyelet alatt állt. Leveleit gyakorlatilag Kinsky ellenőrizte. Zrínyi Ilona ennek a felügyeletnek a tudatában fogalmazhatta leveleit. Minden szó, minden mondat egyszerre szólt az őt őrizet alatt tartó hatalomnak és a valóságos címzettnek. Kinsky erdélyi vonatkozásairól is lásd *Jankovics József – Szörényi László*: Bethlen Miklós ismeretlen „nyílt levele” Franz Ulrich Kinskyhez (1691). *Irodalomtörténeti Közlemények* 117. (2013) 692–721.

²⁵ Idézi R. Várkonyi Ágnes: A fejedelem gyermekora i. m. 149.

²⁶ *The Amours of Count Teckeli, and the Lady Aurora Veronica de Serini*. Containing his first inducements to make war with the Emperour. Translated out of French. London 1686. Holdings Notes: General Reference Collection 1080.b.25. [Another copy.] Shelfmark(s): General Reference Collection 12511.de.24.(1.), General Reference Collection 1080.b.25. A kötet érdekessége, hogy Zrínyi Ilona nevét az ismeretlen szerző összecserélte húga, Zrínyi Veronika nevével. Mindemellett pontos információkkal rendelkezett a magyarországi eseményekről. A történetet Wesselényi Ferenc nádor működésével kezdi, aki az 1664-es vassvári békét ellenezve igyekezett annak megváltoztatására bírni a császári politikát. A könyvben valós és fiktív elemek keverednek, pl. Wesselényi nádor saját fiának, Wesselényi Lászlónak igyekezett megszerezni Zrínyi Péter leányának kezét. A valós történelmi szereplők végig saját szerepüknek megfelelően, de gyakran fiktív környezetben mozognak. A történetet fiktív levelek, majd szerelmeseknek szóló szimbolikus tanácsok egészítik ki.

volt hajlandó egybekelni Thökölyvel. A bécsi udvarban – ahol a házasságok magától értetődő módon szolgálták a dinasztia politikai érdekeit – azt várhatták ettől a frigytól, hogy az egy évtizede forrongó magyarországi belpolitikai helyzetet stabilizálhatja. Thököly személyes ambíciói teljesültek, az 1681-es országgyűléssel együtt Magyarországon ismét helyreállhat a béke.

A magyarországi politikai közvélemény is a béke helyreállításának, a haza javára tett lépésnek tartotta az esküvőt. Gyöngyösi István, Wesselényi Ferenc egykori titkára szimbolikus költeményben ünnepelte Thököly Imrét és Zrínyi Ilonát, amelyben a házasság a béke megteremtőjeként nyert értelmet.²⁷

Háború vagy béke, ez a súlyos teher nehezedett Zrínyi Ilona vállára, hiszen minden forrás arra utal, hogy az ő döntésének következménye lehet a magyarországi belpolitikai helyzet stabilizálódása. Az Oszmán Birodalom háborús szándéka minden közép-európai politikus számára egyértelműen látszott, a fő kérdés már csak az volt: még a támadás megindulása előtt a csaknem másfél évtizedes háborús helyzetet fel lehet-e számolni Magyarországon?

Zrínyi Ilona meghajolt a politikai érvek előtt, de garanciákat akart és kapott is. Az természetes, hogy a házasság előkészítése során végig ragaszkodott az uralkodói engedélyhez, ami gyakorlatilag I. Lipót egyértelmű elvárásának a kifejezése volt. A házasság így a király akarataának a teljesítése, Zrínyi Ilona alattvalói hűségének bizonyítéka. Azonban ezt valamilyen formában kiegészítette Sobieski III. János lengyel király garanciája is, aki 1682 márciusában fogadta Zrínyi Ilonát. Az utazásról csak a Zrínyi Ilonának kiállított útlevél, valamint egy titkosírással írt levél tanúskodik. Az utazást a częstochowai pálos kolostorba tett zárandoklattal leplezték, de a titkosított levél egyik részlete egyértelművé teszi a valós célt: „a 29(k) 25(i) 41(r) 10(á) 30(l) 33(n) 11(á) 30(l) kellett lenni”.²⁸ Amíg további dokumentumok nem kerülnek elő erről az utazásról és tárgyalásról, addig a házasság létrejöttében a lengyel szálát sem tudjuk pontosabban megismerni. Az azonban tény, hogy a lengyelországi út után felgyorsultak az események, és 1682. június 15-án Munkácson megtartották Thököly Imre és Zrínyi Ilona esküvőjét.

Zrínyi Ilona második házasságának belpolitikai háttere azonban még ennél is bonyolultabb. 1682. augusztus 9-én, alig két hónappal később Esterházy Pál elvette a nála huszonnég évvel fiatalabb Thököly Évát.²⁹ A két házasság sok rokon vonást mutat. Mind a kettő egyértelműen politikai házasság volt, azzal a különbséggel, hogy míg Zrínyi Ilona özvegyként bizonyos mértékben és korlátok között ugyan, de képviselhette saját és gyermekei érdekeit, addig a házasodási életkort éppen

²⁷ *Gyöngyösi István*: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága. In: Gyöngyösi István összes költeményei I–IV. Közzéteszi Badics Ferencz. (Régi magyar költők tára) Bp. 1914–1937. II. 229.

²⁸ *R. Várkonyi Á.*: A fejedelem gyermekkora i. m. 163.

²⁹ *Bubics Zsigmond – Merényi Lajos*: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1895. 207.

elérő Thököly Évának nem volt választási lehetősége. Mind a két házasság felekezeti szempontból vegyes házasság volt, katolikus és protestáns vallású felek kerültek egymás mellé. Bár a kutatás még nem tárta fel teljesen e két párhuzamos házasság hátterét, azt sejtethetjük, hogy időzítésük és létrejöttük szorosan összekapcsolódott a kor politikai és társadalmi konfliktusaival. A nyilvánosság számára ezek a házasságok mind felekezeti, mind politikai szempontból az egyetértést, a katolikus és protestáns arisztokrácia egymással való megbékélését hirdethették. Gyöngyösi István korábban idézett elbeszélő költeménye Thököly Imre frigyével kapcsolatban nyíltan ki is mondta: a békét, a politikai és felekezeti csatározások befejezését várták tőle.

Míg Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága a szerelem politikai és felekezeti korlátokat is legyőző hatalmáról, addig Esterházy Pál és Thököly Éva frigye a házastársak egymás közötti konfliktusairól vált ismertté.³⁰

Mind II. Rákóczi György, mind pedig Thököly Imre házassága egy igen sok elemből álló társadalmi térben valósult meg. Henri Lefebvre elmélete szerint a társadalmi tér nem más, mint a társadalmi kapcsolatrendszerekben realizálódó „formák” együttese.³¹ Ebből következik, hogy a tér a társadalom számára nem egy adott keretrendszer, amelyet megtölt, hanem éppen fordítva, a társadalom hozza létre saját értékrendszere alapján. A társadalmi interakciókban jönnek létre és rögzülnek azok a szabályok, amelyek a tér használatáért és fenntartásáért felelnek. Lefebvre több kérdés köré csoportosította a társadalom és tér viszonyrendszerét fejtegető gondolatait. Ezek közül a számomra legfontosabbak, hogy: vajon a teret gyakorlatias társadalmi tevékenység alakítja, ahol az átformált tájnak (landscape), emlékműveknek vagy épületeknek jelentésük van; vagy elfoglalhatja-e a teret egy társadalmi csoport.³² A narrativista irányzathoz hasonló módon Lefebvre is különös hangsúlyt fektet a nyelv szerepére a társadalmi tér létrejöttében. „Minden nyelv térben helyeződik el [...], minden diszkurzus állít valamit egy térről”³³ – mondja Lefebvre.

³⁰ Esterházy Pál Árva várának ostroma után vitte magával a kiskorú Thököly lányokat, Katalint, Máriát és Évát. Már maga az átélt ostrom, az apa halála, testvérük, Imre menekülése olyan gyermekkori trauma volt a Thököly lányok számára, amely egész életükben meghatározó lehetett. R. Várkonyi Ágnes írja: „De tudták már ekkor is sokan, hogy a gyermekek sohasem voltak valójában engedelmes felnőttek, hanem bonyolult módon, belső világuk és környezetük törvényei szerint formálódott ki szellemük. Örökre velük marad, amit gyermekként megélték a maguk világa szerint, és felnőtt korukban is hatalmas erővel igazgatja cselekedeteiket.” Lásd R. Várkonyi Á.: A fejedelem gyermekkora i. m. 290. Thököly Éva számára a nála jóval idősebb Esterházy Pál feltehetőleg mindig az a „katoná” volt, aki felelős apja haláláért, a család romlásáért. Ez a gyermekkori élmény, a Thököly család szétesése – amelynek szeretetteljes életéről Keczer Ambrus naplója is beszámol – magyarázatot ad arra, hogy miért volt konfliktusokkal terhelt ez a házasság.

³¹ [...] even though space is neither a subject nor an object but rather a social reality – that is to say, a set of relations and forms”. *Henri Lefebvre: Production of Space*. Oxford–Cambridge (USA) 1991. 116.

³² Pl. „Do the space formed by practical-social activity, whether landscapes, monuments or buildings have meanings? Can the space occupied by a social group [...]?” *Lefebvre, H.: Production of Space* i. m. 131.

³³ „Every language located in a space. Every discourse says something about a space [...]” *Lefebvre, H.: Production of Space* i. m. 132.

A társadalmi tér a kommunikáció során a nyelv használatával, annak mind grammatikai, mind szimbolikus, elvont kifejezési eszközeinek alkalmazásával jön létre, ezért még a költészet eszközei is a társadalmi tér létrehozásában, „termelésében” játszanak szerepet.³⁴

Gyöngyösi Istvánnak a korszak jelentősebb házasságairól – (Széchy Mária és Wesselényi Ferenc, Lónyai Anna és Kemény János, Zrínyi Ilona és Thököly Imre) – írt elbeszélő költeményei a házasságok létrejöttének körülményeit állítják a művek középpontjába, éppen ezért vesznek részt az arisztokrácia saját tereinek és térhasználatának a létrehozásában. Egy adott társadalom által létrehozott tér számos, a társadalom rétegződését, struktúráját leképező terek hálózatából áll. A házassági tér ezek egyike, amely éppen a társadalmak egyik legősbibb szervező egységét, a házasságot foglalja keretbe. Gyöngyösi elbeszélő költeményei azért is különlegesek, mert sikeresen tüntetik el a határvonalat a magánélet és közélet, a családi és a nyilvános szféra között. Munkáiban a legnagyobb nyilvánosságot a magánélet legintimebb területe, a szerelem kapja.³⁵

Gyöngyösi a költeményeiben bátran ír a szerelemről, annak hatalmáról, míg II. Rákóczi Györgynek Báthory Zsófia iránti szerelméről Szalárdi János, Kemény János és a már korábban idézett családi levelek szólnak; Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságát II. Rákóczi Ferenc és az utókor történetírói is a szerelemmel magyarázták. Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a kora újkori magyar társadalom számára a szerelem a nyilvánosságban, a publikus térben teljesen elfogadott volt. Nyíltan lehetett róla beszélni, következmények nélkül lehetett bevallani, a társadalom már-már a modernitás érzelmkultúrájával rendelkezve tolerálta a szerelmesek cselekedeteit. Ez azonban nem igaz. A valóságban a szerelem nem tartozott a megtűrt társadalmi viselkedésformák közé. Jankovics József és Kőszeghy Péter 17. századi periratokkal bizonyítják, hogy szerelmes levelek írása, olvasása, egyáltalán birtoklása az erkölcsöt sértő tevékenységek közé tartozott, és bírósági eljárás során a főbb vádpontok közé illesztették.³⁶ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a kora újkor társadalma nem ismerte volna a szerelmet. Ismerte, de mindent megtett,

³⁴ Uo. 136.

³⁵ Lónyai Anna és Kemény János házasságáról lásd *Gyöngyösi István*: Porából megelégedett Főnix avagy Kemény János emlékezete. S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár. Források 10.). Bp. 1999. Gyöngyösi István költészetéről bővebben lásd *Uő*: Márssal társalkodó i. m.; *Uő*: Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága i. m.; *Uő*: Rózsakoszorú. Jegyz., utószó. Jankovics József. (Régi Magyar Könyvtár. Források 12.) Bp. 2002.; *Uő*: Csalárd Cupidó – Proserpina elragadtatása – Cuma városában építtetett Dédalus temploma – Héroida. Fordítások. S. a. r. Jankovics József – Nyerges Judit. (Régi Magyar Könyvtár. Források 13.) Bp. 2003.; *Jankovics József*: Ex Occidente ... A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai. Tanulmányok. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 3.) Bp. 1999.; Gyöngyösi István levelei és iratai. Szerk. Jankovics József – Nyerges Judit – Tusor Péter. (Régi Magyar Könyvtár. Források 15.) Bp. 2017.

³⁶ *Jankovics József – Kőszeghy Péter*: Szeretők és házastársak. Misszilisek a szerelemről – esettanulmányok. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XXI. Fasc. 2. (2017) 188–213.

hogy a magánélet szféráján belül tartsa, és az véletlenül se érintkezzen a nyilvánossággal. Még a szerelmes levelekben – nem a házastársi szeretetet kifejező hitvesi levelezésekről van szó, amelyeket szép számmal publikált már mind az irodalomtörténet, mind a történetírás – is kifejezetten kéri a levél titokban tartását vagy megsemmisítését: „Kegyelmed ez levelet senki kezibe ne adja!”³⁷

A II. Rákóczi György vagy éppen Thököly Imre házasságával kapcsolatban emlegetett szerelem a virtuális társadalmi térben kifejezhető szerelem, amely alkalmas volt arra, hogy az ahhoz kapcsolható metaforák segítségével közvetítse a kitartás, hűség, leleményesség, elkötelezettség vagy éppen a bátorság erényét a főúri társadalom számára. Már R. Várkonyi Ágnes is felvetette – Thaly Kálmánt is kiigazítva egyben –, hogy a 17. század értelmezésében Vénusz, a „nagy mozgató és irányító, a szépség és szerelem, a méltóság megtestesítője, istennő”.³⁸ Csupa olyan érték, amely a társadalom elitje számára példaértékű és követendő. Az ezt kifejező szerelem természetesen nem a magánélet, hanem éppen ellenkezőleg, a nyilvánosság szimbolikus tereihez kapcsolódik, pontosabban ennek a térnek a létrehozásában játszik fontos szerepet. Ez a magyarázata annak, hogy sem I. Rákóczi György nem idegenkedett attól, hogy fiának és örökösének, II. Györgynek a család által választott jövődöbeli felesége iránti rajongását hangsúlyozza, és Gyöngyösi István is ezért írhatott bátran Wesselényi Ferenc, Kemény János és Thököly Imre szerelméről. A főrangú arisztokrácia házassági szokásait keretbe foglaló virtuális társadalmi térnek a felépülését és használatát figyelhetjük meg, amelyben kiemelt szerepet kapott az idealizált szerelem-kultusz.³⁹ Ennek a szerelem-kultusznak fontos szerepe volt az egyébként zárt tér megnyitásában. Gyöngyösi elbeszélő költeményei eljuthattak azokhoz a társadalmi csoportokhoz is, amelyeknek a képviselői ebben az arisztokrata társadalmi térben nem jelenhettek meg. Thököly Imre házasságának története, ahogy már korábban Wesselényi Ferencé is, előbb francia, majd angol nyelven is megjelenve bevonult a korszak szerelmes regényeit olvasó európai olvasóközönség, értelmiség és társadalmi elit olvasmányai közé.⁴⁰

³⁷ A Telegdi Katának tulajdonított, részben rimes prózában is írt levél záradéka. Idézi *Jankovics J. – Kőszeghy P.: Szeretők és házastársak* i. m. 188. A levélről lásd *Jankovics József – Kőszeghy Péter: Telegdy Kata verses levele*. In: Erdély reneszánsza I–II. Szerk. Gábor Csilla – Luffy Katalin – Sipos Gábor. Kolozsvár 2009. I. 118–140.

³⁸ R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénusz. Bp. 1987. 103. A szerelem „abstrakciójáról” lásd *Fülep Imre: Gyöngyösi István. Egyetemes Philológiai Közlöny* 13. (1889) 1. sz. 83–127.

³⁹ Mindezt legteljesebben Balassi Bálint költészetével kapcsolatban az irodalomtörténet-írás már korábban is jelezte. *Szentmártoni Szabó Géza: Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*. Irodalomtörténeti Közlemények 103. (1999) 642.; *Kőszeghy Péter: Balassi Bálint. Magyar Amphión*. Bp. 2014.; *Vadai István: Párhuzamos életrajzok. Irodalomtörténeti Közlemények* 119. (2015) 820–858.

⁴⁰ The Amours of Count Teckeli and the Lady Aurora Veronica de Serini. Containing his first inducements to make war with the Emperour [...]. Translated out of French. London 1686.; *Jean de Laboureur: Historie des Amours du Comte et de la Comtesse Vesselény*, 1646.

Arisztokrata házasság mint virtuális társadalmi tér

A lefebvre-i társadalmi tér „termelése”, létrehozása mára elfogadott elmélet a társadalomtudományokban. „Ha elfogadjuk, hogy a tér nem abszolút entitás, hanem társadalmilag konstruált relacionális háló, működő rendszer/struktúra, akkor tág lehetőség nyílik arra, hogy különféle társadalomelméleti koncepciókhoz rokonítsuk a fogalmat” – állítja Faragó László.⁴¹ A kora újkorral foglalkozó jelenkori magyar történetírás azonban még alig reflektált a modern térelméletek társadalomtudományi felvetéseire, pedig véleményem szerint számos társadalomtörténeti probléma (például egyes társadalmi csoportok kialakulása, egy adott társadalmi csoporton belüli generációk közötti kapcsolatrendszerek vizsgálata, a társadalom hálózati kapcsolatainak a működése, ideértve a női és férfi társadalmi hálózatokat is) nem vizsgálható eredményesen a társadalmi terek létrejöttének, termelődésének és működésének ismerete nélkül.

A kora újkori magyarországi főrangú arisztokrácia házasságai jól definiálható, zárt társadalmi térben valósultak meg, legyen szó épített (rezidencia) vagy virtuális (udvar) térről. Ez a tér meghatározott keretek között kapcsolódott egyéb térkonstrukciókhoz, mint például kulturális tér, vallási vagy felekezeti, politikai és gazdasági terek. De ilyen térkonstrukciónak tarthatjuk a magánélet és a nyilvánosság tereit is. Ezeknek a térkonstrukciónak az érintkezése biztosította azt az egyensúlyt, amely a magyar főrangú arisztokrácia házassági és ezzel együtt társadalmi terének fenntartását szolgálta.

További kutatásokra vár az a kérdés, hogy ez a társadalmi tér mennyiben volt autopoietikus (önfenntartó) zárt rendszer. A magyar arisztokrácia által létrehozott társadalmi teret akkor nevezhetjük önfenntartó zárt rendszernek, ha a rendszerre jellemző műveletek – jelen esetben a házassági rituálék és szertartások, ideértve a házasság előkészítését, a követett viselkedési normákat (szerelem-kultusz) – nem lépnek ki belőle, illetve más rendszerre jellemző műveletek nem lépnek be, ezáltal a rendszer saját műveleteivel folyamatosan saját magát alkotja újra.⁴² A Faragó László által összefoglalt és leírt (luhmanni) társadalomelméleti rendszert⁴³ és a lefebvre-i térelméletet a kommunikáció kapcsolja össze. Mind a kettőben közös, hogy alapja a kommunikáció és ezzel együtt a nyelv a maga grammatikai és szimbolikus jelképrendszerével. Jankovics József és Kőszeghy Péter megállapította, hogy az általuk tanulmányozott szerelmes levelek nyelvezete nem költői lelemény, hanem a magyar nyelv közös öröksége: „A jelenleg ismert, csekély számú magyar szerelmes levél között szinte nincs olyan, amelynek egy-egy fordulata, szóhasználata ne emlékeztetne Balassira, szerelmes leveleire/verseire. Mivel elég valószínűtlen, hogy

⁴¹ Faragó László: Autopoietikus (társadalmi) terek koncepciója. *Tér és Társadalom* 31. (2017) 1. sz. 8.

⁴² Uo. 11.

⁴³ Uo. 12.

mindegyik levélíró egy-egy Balassa-kódexet őrzött volna a fiókjában, ez csak azal magyarázható, hogy a szerelem szolgálatába állított retorizált nyelv nem Balassi találmánya, hanem olyan közkincs, amelyből mindenki merít.”⁴⁴ Viszont ennek a retorizált nyelvnek komoly szerepe volt annak a térnek és autopoietikus rendszernek a létrejöttében, amely az arisztokrácia házasságainak társadalmi terét jelentette.

A magyar arisztokrácia házasságait kijelölő társadalmi tér létrehozásában a nyelv mellett, illetve azzal együtt szerepe volt azoknak a kulturális szokásoknak – leánynézés, kézfogó, a menyasszony kiadása stb. –, amelyek egyaránt kifejezték a házasságnak a társadalomban betöltött szerepét, a családok rangját, az egyéneknek a közösségen, társadalmi csoporton belüli helyét. Olyan kulturális hagyományokról van szó, amelyek a társadalom identitásának, esetünkben a magyar arisztokrácia identitásának a részét képezik. Mindezt egyazon társadalmi tér keretein belül vizsgálva egyszerre tanulmányozhatjuk ezeknek a tradícióknak a továbbélését és változását. Az adott rendszeren belül a változások egyszerre utalnak az arisztokrácia és a társadalom fejlődésére. A társadalmi tér változásai pedig a társadalom kommunikációs képességének és eszköztárának a fejlődését jelzik.

MARRIAGE AND THE PUBLIC SPHERE IN SEVENTEENTH-CENTURY HUNGARY – AN ANALYSIS OF SOCIAL SPACE

By Gábor Várkonyi

SUMMARY

The paper explores early modern aristocratic marriages in Hungary from the perspective of Henri Lefebvre's theory of public space. Public space is a social construct that reflects the mentality of society. The marriages of early modern aristocracy were made in a virtual space which, given some conditions and rules, was open to the public. The paper examines the use of the theory of social space in social historical research through an analysis of the marriages of György II Rákóczi and Zsófia Báthory, and Imre Thököly and Ilona Zrínyi. Alongside the theory of Lefebvre, the paper also draws on the theory by László Faragó about the validity of autopoietic spaces, and argues for further research in order to see more clearly how Hungarian society's use of space influenced its own development.

⁴⁴ Jankovics J. – Kőszeghy P.: Szeretők és házastársak i. m. 192.

BUDAI NŐK A HATÓSÁGOK ELŐTT A 18. SZÁZAD ELEJÉN

Az elmúlt két évtizedben aktuális vizsgálódási terep a kommunikáció története, ennek nemspecifikus vonatkozásaival. Német nyelvterületen a kutatók először a nők által írott dokumentumok és a női műveltség problematikájára koncentráltak, majd a szóbeli kommunikációban való részvételükre utaló források elemzése került előtérbe. A női kommunikáció vizsgálata iránti érdeklődés megélénkülésében fontos szerepet játszott az is, hogy az egyes városok történetének női szemszögéből való bemutatását kitűző programok résztvevői szembesültek a ténnyel: a nőkről szóló, de különösen az általuk írt dokumentumokból aligha lehetne megírni egy város történetét.¹ A nemek szerepének félreértelmezéséhez vezethet, ha nem ismerjük a források keletkezésének legalább általános körülményeit – például kik voltak az írástudók, kik fordulhattak hozzájuk, mennyibe kerültek a szolgáltatásaik – és a korabeli hivatali ügyintézés alapvető szabályait, beleértve, hogy bizonyos élethelyzetekben milyen érvelést, hangvételt vártak el a kérvényezőkől.²

E tanulmány szerzője 18. századi budai példák alapján bővebb magyarázatot kíván adni arra a kérdésre, miért találkozunk a városi dokumentumokban jóval ritkábban a nőkkel, mint férfi kortársaikkal. Az okok egyike valóban az a sokszor megfogalmazott tény, hogy a nőket többnyire a férfi családfő képviselte a külvilág felé, de vajon milyen élethelyzetekben és milyen módon keresték fel nők a hatóságokat? Miután a 18. században élt budai lakosok életét kizárólag közigazgatási jellegű források alapján lehet vizsgálni – családi anyag vagy egodokumentum ugyanis a század első feléből nem maradt fenn –, a konkrét példák sorát e hatósági dokumentumok szolgáltatják. Ezek ismertetése előtt azonban fontosnak tartom tisztázni, milyen műveltséggel bírt az a városi nő, akinek megadatott egyáltalán a betűvetés és a számolás elsajátításának bizonyos szintű lehetősége, illetve ez a tudás mire tette őt képessé.

A leányok és a betűvetés tudománya

Az írás-olvasás, számolás alapjainak elsajátítását az átlagos vagyoni háttérrel rendelkező polgárok sem mindig igyekeztek biztosítani leányaik számára. Annak ellenére

¹ *Heinz Schilling – Stefan Ehrenpreis: Die Stadt in der Frühen Neuzeit. (Enzyklopädie Deutscher Geschichte Bd. 24.) 3. bővített kiadás. Berlin–Boston 2015. 118.*

² *Inken Schmidt-Voges: Das Haus in der Vormoderne. In: Das Haus in der Geschichte Europas. Hrsg. Joachim Eibach – Inken Schmidt-Voges. Berlin–Boston 2015. 12.; Schilling, H. – Ehrenpreis, S.: Die Stadt i. m. 111.*

sem, hogy bizonyos mesterségek képviselőinek a házasársa akkor tudott igazán férje segítségére lenni, ha legalább az írás-olvasás, számolás alapjait ismerte.³ A városban élő nők műveltségének kutatására vállalkozó történészek, nyelvészek a német kultúrkörhöz tartozó területeken is a magyarországi forrásadottságokhoz hasonló nehézségekkel találták szembe magukat, de ennek ellenére születtek azért eredmények. A kutatások szerint a birodalmi városok kereskedelemből meggazdagodott patríciuscsaládjaiban a 17. században nemes társnőikhez hasonlóan már szinte elvárásnak számított a leányok számolásra és betűvetésre oktatása, különben férjük gyakori távolléte idején nem boldogultak volna. Ráadásul a nő kizárólag levélben tudott beszámolni az ügyek alakulásáról és kérhetett tanácsot, esetleg utólagos bejegyzést a férjétől, ezért az írástudás nem az asszony újszerű függetlenségét jelezte, amelyet tanulás által nyerhetett, noha a mai logika alapján először ezt gondolnánk, hanem éppen a függő helyzetüket.⁴ A birodalmi városok mellett az ausztriai nagyvárosok vezető polgár és értelmiségi családjai körében is mindig lehetett olyan nőket találni, akiknek az írás mindennapos tevékenységet jelentett.

Az augsburgi városi orvos, Philipp Hoechstetter a családi krónikában 1614-ben külön rovatot nyitott két kislánya (fia is volt) számára, ahová bejegyezte, mikor és mit tanultak, kit fogadtak fel melléjük tanárnak. A nagyobb leány öt és fél évesen került az iskolamesterhez, akihez két évig járt, de ezt követően sem szakadt vége az oktatásának, a varrás mellett különböző magántanárok tanították a hűgával együtt az írás művészetére. A forrás alapján a leányok oktatása az egyetlen fiútestvérétől leginkább a tanulással töltött évek számában különbözött, illetve abban, hogy őket nem tanították latinul.⁵

A kedvező fekvésű, ígéretes kereskedelmi célpontként számon tartott Budára szívesen települtek át Nürnbergből, Passauból, Augsburgból, illetve Bécsből a leányaik-asszonyaik műveltségére nagy súlyt helyező kereskedőfamíliák. Mivel – a korábbi nemzedékekhez hasonlóan – a családi kapcsolat az üzlet megkönynyítése érdekében az elszármazott családtagokkal is megmaradt, valószínűtlen, hogy a Budára kerültek ne tartották volna továbbra is fontosnak leányuk műveltségét. Inkább a véletlen és a szokásosnál is szorosabb családi-baráti összetartás

³ A kutatás aktuális állása szerint a korszakban a német nyelvterülethez tartozók 5–10%-a tudott írni és olvasni, ezzel a német nyelvűek messze elmaradtak Skócia, Anglia vagy Franciaország mögött, ahol az arány a 17. század végén 30% körül mozgott. Német területen a 18. század folyamán, különösen a protestáns kegyes irányzatok hatására, gyors felzárkózást figyelhetünk meg, de ez már a vizsgált korszakon kívül esik. *Unterwegs in Europa. Beiträge zu einer vergleichenden Sozial- und Kulturgeschichte.* Hrsg. Christina Benninghaus et al. Frankfurt–New York 2008. 449.

⁴ *Benigna von Krusenstjern: Schreibende Frauen in der Stadt der Frühen Neuzeit.* In: *Frauen in der Stadt. Selbstzeugnisse des 16.–18. Jahrhunderts.* 39. Arbeitstagung in Heidelberg 17.–19. November 2000. Hrsg. Daniela Hacke. (Stadt in der Geschichte. Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung Bd. 29.) Ostfildern 2004. 44–45.

⁵ *Krusenstjern, B.: Schreibende Frauen i. m. 44–45.*

következménye lehet, hogy például az itáliai eredetű budai kereskedődinasztiák asszonyai személyesen szinte soha nem keresték meg a tanácsot, hanem mindig akadt férfi, aki képviselte őket.

Budáról azonban a német városokéhoz hasonló, részletekre kitérő dokumentumok nem maradtak az utókorra, ezért a városi aktákból összeszedett utalásokkal kell beérnünk. A molnár Berghofer például végakarataiban arra kérte a feleségét, hogy a keresztény szellemiségű neveltetésen túlmenően taníttassa leányukat, amennyiben az kedvet érez hozzá. Ez azonban nem egyértelmű bizonyíték, az apa valamiféle szakmai tudásra is gondolhatott. Mivel a városi iskolába leányokat nem vettek fel, ők kizárólag magánúton szerezhették meg az alapvető ismereteket, ezért nem sokat tudunk sem a tanítókról, sem a tanulással eltöltött idő hosszáról. Veit Hirschel, a gazdag zsidó kereskedő volt az egyetlen, aki végrendeletében kikötötte, hogy a második feleségétől született, kilencéves Hanerle (Joanna) leánya folytassa tanulmányait a helyi zsidó közösség iskolájának tanítójánál.⁶

A rendelkezésünkre álló adatmorzsák azonban nem árulják el, milyen szintű műveltséget szerezhettek ezek a magánúton tanuló leányok; bizonyára nem olyat, mint a fivéreik. Az arisztokrata nők írástudása is sokszor jelentősen különbözött a férfi családtagokétól. A bécsi udvari körökben mozgó Johanna Theresia Harrach grófnő hosszú éveken keresztül levélben naponta írt feljegyzéseket az aznapi eseményekről spanyol nagykövetként távollévő férjének. A férj magánlevelei kancelláriai fordulataikkal, választékoságukkal és igényes nyelvezetükkel a művelt hivatalnok modorát tükrözik. A feleség írásban egyértelműen a beszélt nyelvet követve, s házastársától eltérően a bécsi dialektust használta. A Linzben élt patrícus feleség, Eva Maria Peisser a 17. század második felében a férjével közösen vezette a családi krónikát, de a hozzá kötődő bejegyzéseket nem nehéz azonosítani, mivel ő is a beszélt nyelvet követve, a helyi dialektus fordulatainak megfelelő szavakkal rögzítette az eseményeket.⁷ Arra, hogy írásktatóik valójában mennyit taníthattak a budai leányoknak, kizárólag a nők után maradt, sajátkezű dokumentumok alapján lehet(ne) következtetni. Az esetek jelentős részében azonban nehéz megállapítani, hogy a szöveg lejegyzőjének és aláírójának a személye azonos volt-e.

Franz Ignaz Böisinger polgármester nejét például olyan asszonyként mutatják be a kortársak vallomásai, mint aki a családi számadásokat vezeti, nyugtákat állít ki, vagyis a korabeli fogalmak szerint a tanult, ügyintézésben jártas nők kis csoportjába sorolták.

⁶ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV.1002.y. Buda Város Tanácsának iratai, Végrendeletek (a továbbiakban: IV.1002.y.) A I. Nr. 1809.; BFL IV.1019.b. Buda Város Törvényszékének iratai, Törvényszéki iratok (a továbbiakban: IV.1019.b.) Nr. 12.

⁷ *Susanne C. Pils*: Schreiben aus der Stadt. Die Tagzettel der Johanna Theresia Gräfin Harrach an ihren Mann Ferdinand Bonaventura Graf Harrach 1665 und 1676/77. In: *Frauen in der Stadt* i. m. 95.; *Krusenstjern, B.*: Schreibende Frauen i. m. 50.

A polgármesterné számolni, számadást vezetni, valamennyire olvasni, néhány soros nyugtát írni – esetleg valakivel íratni – igazolhatóan képes volt, a tudása azonban ennél tovább nem terjedhetett. Özvegyként írástudatlanságára hivatkozva a Budai Kamarai Adminisztráció egyik tanácsosa képviselte az érdekeit és írta alá helyette az egyezséget, amelyben két fogadóját a sógora tulajdonába adta át. Wabler tanácsos neje a végrendelete végén fontosnak tartotta az aláírása alatt megjegyezni, hogy sajátkezűleg ellenjegyezte a dokumentumot. Bösingernéhez hasonlóan tanulhatta a betűvetés tudományát, de bonyolultabb nyelvezetű, hivatalos iratokhoz neki is professzionális segítséget kellett igénybe vennie.⁸ Bösingerné polgármester unokahúga, Michael von Bösingerné (†1712) ezredes és szolnoki várparancsnok árván maradt leánya sokkal jártasabb lehetett az írás és az olvasás területén. 1720-ban, anyja és az özvegy nagynéni halálát követően, az előbbi utasítására Pozsonyba küldték az orsolyiták zárdájába „valamit tanulni”. A költségeket az árvara maradt három budai fogadó egyikének bérletéből fizették ki. Az ezredes Bösingerné sokkal műveltebb volt, mint a sógornője, neki nem okozott gondot a levelezés az Udvari Haditanáccsal vagy az Udvari Kamarával sem. Szép, nőies kézírása gyakorlottságról árulkodik, talán ő is a pozsonyi apácáknál tanult, ezért küldte oda a leányát, s nem tartotta elegendőnek, ha valamelyik budai nemesasszony mellett tanulgat.⁹

A pozsonyi orsolyiták zárdájában nem az ezredes leánya volt az egyetlen budai, a század legelején ugyanis biztosan ott lakott növendékként az elhunyt budai császári harmincados Michael von Hochenwarter második házasságából született legidősebb leánya. A Budai Kamarai Adminisztráció két magas rangú tisztviselője társgyámként az 1701-ben teljesen elárvult három kisleány neveltetése dolgában annyira összeveszett, hogy az ügy az Udvari Kamaráig jutott. Az egyik gyám, az elhunyt apát váltó harmincados először a két kisebb gyermeket, majd a kolostorból visszahozott legidősebbet is magához vette, amiért az örökségből szép kosztpénzre tartott igényt. A leánynevelés iránt talán elkötelezettebb Johann Kaspar Halsch – akinek felesége rokonságban vagy szoros barátságban állt az elhunyt második nejével – ellenben azt támogatta volna, hogy felnőtté válásáig mindhárom leánykát bízzák az apácákra, akik a tisztességes ellátás mellett jól nevelt, tanult fiatal nőként bocsátják majd el őket, s ez elősegíti későbbi boldogulásukat, vagyis a megfelelő férj megtalálását.¹⁰

⁸ BFL IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai, Tanácsi levelezések (a továbbiakban: IV.1002.j.) Egyezséglevelével (1710. XII. 7.); BFL IV.1002.y. A I. Nr. 2919. (Wablerné, kihirdették: 1715. IX. 5.), Zaunockh tanácsos felesége Wablerné édestestvére volt, így feltételezhetjük, hogy ő is hasonló nevelésben részesült, és tanult írni-olvasni.

⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat (a továbbiakban: ÖStA KA HKR) Expedit Protokoll Bd. 533. 1720. Nr. 366. Jul. fol. 1228. A Bösingerné leány fivéreinek Budán fogadtak magántanítót. Bd. 572. 1725. Jan. Nr. 60. fol. 11.

¹⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKH HFU) 13. Febr. 1703 (Karton 958 [r. Nr. 425] fol. 206–211.), 22. Febr. 1703 (Karton 959 [r. Nr. 425] fol. 755–756).

Női műveltség

A korabeli női írásbeliséget elsősorban a polgárasszonyok tanácshoz benyújtott, saját kezűleg készített folyamodványai, esetleg az általuk kibocsátott nyugták, elismervények tükrözik bizonyíthatóan. Ezek közül (ritkán ugyan) egy-egy nyelvezetében és formai jegyei tekintetében egyaránt vetekszik a férfiak által írottakkal.¹¹ Utólag azonban elég nehéz megállapítani, hogy valóban az írta-e a beadványt, akinek a nevében készült. A Budán írásbeli megbízásokat vállaló személyek, az ügyvéd Philipp Jakob Mieser vagy a közjegyző dr. Johann Erhard Multz, néhány írnok vagy kamarai tisztviselő kézírása, jellegzetes stílusa az általuk hátrahagyott iratok mennyiségének köszönhetően jól felismerhető a beadványokon. Ez nem zárja ki, hogy ne kérhetek volna fel mást a megírásra, mégis néhány gyakran író asszony nőies stílusa hasonlóan beazonosítható. Az egyik ilyen személy Eva Elisabetha, előbb Johann Georg Unger polgármester, majd Johann Adam Dietz kamarai vízimérnök özvegye, később von Lichtenauné. Tőle származik az egyik legmeglepőbb dokumentum, egy latin nyelvű tiltakozás, mivel a város azzal vádolta, hogy az első férjétől örökölt boltjának eladásánál nem vette figyelembe a város elővásárlási jogát. A Magyar Kancelláriának szánt levél ugyan nélkülözi a hivatalos stílusra jellemző szóvirágokat, s az asszony kézírása sem vetekedhet egy kancelláriai írnokéval, egyszerűbb nyelvezete ellenére mégis teljesen korrekt latinsággal íródott. Az ő képességeit ismerve nem elképzelhetetlen, hogy egyedül vagy kis segítséggel képes volt latinul levelezni. A felettes hatóságokkal való hivatalos érintkezés egyébként sem állt távol tőle, ezt bizonyítják az Udvari Kamarához beküldött folyamodványai. Volt rá példa, hogy az asszony magabiztos fellépése érzékelhetően megütközést keltett a bécsi referensekben, nem értették, miért ő ír, mikor az elhunyt második férje után maradt felnőtt fiú ugyancsak Budán élt, s tőle várták volna, hogy eljár apja hagyatékának ügyében. Az asszonyt özvegyhez nem illő, követelődző hangvételéért cserébe perrel fenyegették. Az ismert dokumentumok alapján a polgárasszonyok között kiemelkedően ő lehetett az egyik legműveltebb.¹² Első özvegyisége idején maga vezette az Unger-örökség dokumentálására szolgáló üzleti könyvet, intézkedett az adósságok kiegyenlítéséről.

Nem feltétlenül számított Budán rendkívüli jelenségnek, ha egy polgár neje nemcsak csendestársként vett részt az üzletben, hanem az egyes tételekről nyilvántartást vezetett vagy a férje üzleti levelezését bonyolította. A három férjet túlélő Eva Elisabetha asszony mellett az írástudatlannak mondott gazdag tímár,

¹¹ *Pilz*, S. C.: Schreiben i. m. 95.

¹² BFL IV.1002.uu. Buda Város Tanácsának iratai, Vegyes iratok (a továbbiakban: IV.1002.uu.) A Nr. 631., Nr. 68.

Matthy feleségéről is köztudomású volt tanultsága. A magyar tímár első neje halálát követően, üzleti megfontolásból kifejezetten olyan asszonyt keresett, aki a betűvetés ismerete mellett jól tud németül, hogy eredményesebben üzletelhessen a család. A második asszony férje halálát követően is a családi vállalkozás részese maradt, az örökségrészét kevesellő mostohafia kénytelen volt elismerni, hogy apja utolsó éveiben egészében az asszony vitte az üzletet.¹³

Franz Kokall városi vámos korábban szerelmeslevelek miatt bajba került leánynak, Isabellának a története ugyanakkor némi kételkedésre ad okot, mert az 1729-ben keletkezett végrendeletét írástudatlanságára hivatkozva az írnok írta alá helyette. Teljes írástudatlanságról bizonyára nála sem lehetett szó, különben szerelme fiatalasszony korában nem küldött volna neki szökésre buzdító, bizalmas információt tartalmazó levelet. Ráadásul a leány anyjának és Franziska Gertrud nevű húgának (az ifjabb von Krempelnének) több sajátkezű kötelezvénye, nyugtája, kimutatása, beadványa ismert. A másik húgról, von Winckler hadnagy nejeről csak azt tudjuk, hogy fontosnak tartotta aláírni a végrendeletét. Aláírása gyakorlott kézírásra vall, és nagyon hasonlít Krempelné írásképeire. A Kokall-család három nőtagjának kézírása egyértelműen tanultságról árulkodik, aligha hihető, hogy az édesanya csak a két ifjabb leányt taníttatta volna, a legidősebbet nem. Isabella esetében inkább az lehetett a helyzet, mint Bössinger polgármester nejénél is, hogy tudott valamennyire írni-olvasni, de a műveltségének megvoltak a maga korlátai. A végrendelete elkészítése idején már csaknem két évtizede élt egy szegény halász polgár asszonyaként, így a betűvetés tudományára alig volt szüksége, ezért azt elfelejthette. Magasabb társadalmi állású húgai számára ezzel szemben napi tevékenységet jelentett az írás-olvasás, különösen von Krempelnének, aki korán megözvegyülve sokáig egyedül foglalkozott a férje után maradt nagy örökséggel. A nemes polgárok, von Weissenbohrn és von Rittersheimb lovag, illetve a császári hivatalnokok, tisztek hitveseinek az esetében az írás és a számolás tudománya pedig egyenesen elvártnak mondható.¹⁴

A háziasszony – vagy felmenői – műveltségének kivételes példáját találhatjuk a Schwarzingер képfaragó és felesége otthonában felvett leltárban. A család nem számított ugyan gazdagnak, de a Bécsi utcában lévő szoba-konyhás lakásukban található használati tárgyak tulajdonosaik bizonyos fokú kifinomultságára, kivételes műveltségére utalnak. Könyvet – leszámítva az üzleti könyveket – ekkor a leggazdagabb családokban is alig találni, a képfaragó házában mégis többféle, leginkább vallásos témájú akadt. Egyedül ennél az átlagosnál műveltebb, de

¹³ BFL IV.1002.z. A Nr. 253.; BFL IV.1002.uu. A Nr. 338.

¹⁴ BFL IV.1002.uu. A Nr. 68., Nr. 342., Nr. 522.; BFL IV.1002.z. Buda Város Tanácsának iratai, Hagyatéki leltárak (a továbbiakban: IV.1002.z.) A. Nr. 558.; BFL IV.1002.y. A I. 2939., I. 2942., I. 2956.

nem kifejezetten tehetősi vagyoni körülmények között élő asszonynál említenek a leltározók kézzel írt szakácskönyvet, méghozzá nem is egyet, hanem legalább hármát-négyet. Míg a bevételekről vezetett könyv írója mindkét házaspár lehetett, addig valószínűtlennek tűnik, hogy ezek a konyhai könyvecskék a családfőhöz tartoztak volna. Az 1752-ben özvegyként elhunyt von Lichtenauné – a korábbi Eva Elisabetha Dietz – hagyatékában találtak még ezekhez hasonló kézzel írott, valamint egy nyomtatott szakácskönyvet.¹⁵

Férj és feleség a magisztrátus előtt

A családtagok ügyes-bajos dolgait a hatóságok előtt a férj intézte, ő indított eljárást, ő tett vallomást a felesége nevében is. Sőt, a férjnek jogában állt a felesége helyett és az ő érdekeire hivatkozva, ám akár annak akarata ellenére pert indítani (*tutela mariti*).¹⁶ A nem nemes városi asszonyok többnyire saját jogukon csak férjük halála után keresték meg a tanácsot, de ezt megbízott segítségével is megtehették. A magánjogi ügyeket illetően a házastársával kialakult, tartós vita miatt fordulhatott közvetlenül az asszony a magisztrátushoz, ha nem talált olyan rokont vagy ismerőst, aki eljárhatna az érdekében. A büntetőjog alá tartozó ügyekben azonban rendszerint már az asszony sem kerülhette el a személyes megjelenést, és maga felelt a feltett kérdésekre.¹⁷

A közvélemény szerint a férj képviselte a külvilág felé a családot, aki egyszerűen mind felesége és az atyai hatalma alá rendelt családtagjai viselkedéséért is felelősséggel tartozott. Halálát követően helyettesítőjeként özvegye vehette át tőle ezt a funkciót.¹⁸ Az évszázados hagyományoknak megfelelően a nők elsősorban a ház falain belül zajló élet irányításáért feleltek, vagyis közvetlen hatalmat a gyermekek és cselédek felett gyakoroltak, de beszámolási kötelezettséggel tartoztak férjüknek. Ez nem jelentette azt, hogy „bezárva” töltötték a mindennapjaikat. Az erényes leányoktól és az ideális feleségtől elvárt csendes, visszahúzódó viselkedés azonban sok városi asszonyra nem volt jellemző. Az egymással civakodó szomszédayasszonyok, az utcán és különösen a piacon kiabáló, veszekedő, időnként egymást lökdöső nők megszokott jelenségnek számítottak a korban. A magasabb

¹⁵ BFL IV.1002.z. A Nr. 1249., A Nr. 716.

¹⁶ A nők saját jogukon is tanúskodhattak, de a polgárasszonyokat a magisztrátus igyekezett megkímélni attól, hogy személyesen vallomást kelljen tenniük. Vagy a férjük képviselte őket, vagy írásban adták be a mondandójukat. *Steffen Schlinker*: Das Haus im Recht der Frühen Neuzeit. In: Das Haus i. m. 692–693.

¹⁷ *Heide Wunder*: „Er ist die Sonn’, sie ist der Mond”. Frauen in der Frühen Neuzeit. München 1992. 247–248.

¹⁸ A családfő a neki adott fenytési jogért cserébe kártérítési kötelezettséggel tartozott a háztartásához tartozók által okozott károkért. *Schlinker, S.*: Das Haus i. m. 693.

társadalmi státuszú asszonyok feljogosítva érezték magukat, hogy kéretlenül elmondják a véleményüket a városi hivatalnokok vagy a magisztrátus intézkedéseiről, kifogásolják a plébános elégtelen némettudását, mások bűnös szerelmi életéről pletykálgodjanak. Viselkedésüknek legtöbbször nem volt különösebb következménye, mivel a korabeli vitakultúra a mainál jóval nagyobb hangerőt, vehemenciát engedett meg – még a nőknek is.¹⁹

Gyakran előfordult, hogy házastársaik oldalán az asszonyok beszálltak a vitákba, sőt a tettelességtől sem riadtak vissza. Ilyen volt például két polgár, Garavo Allio és Rocco Spatz esete, akik borlopással vádolták meg a császári só-tiszt Harrert. A felek kölcsönös becsületsértésekkel illették egymást, majd összeverekedtek. Spatz várandós felesége állítólag a Harrertől elszenvedett rúgások következtében elvesztette a magzatát, amiért Spatz kártérítést követelt. A sokáig húzódó ügyben az asszonyt egyetlen alkalommal idézték be a tanácsosok, akkor is férje kíséretében érkezett tanúskodni.²⁰ A jegyzőkönyv szerint a tanácsosok semmi kifogásolni valót nem találtak abban, hogy a várandós Spatzné vehemensen kiállt az ura mellett. De említhetjük az özvegy Dietz mérnőknét is, aki ismerőse oldalán valóságos fúriaként vetette bele magát a férfiak vitájába. 1711-ben a Budai Kamarai Adminisztráció leépített tisztviselői és a Magyar Kamara által átvettek között kialakult, tettelességig mérgesedett vitában az özvegy férje korábbi engesztelhetetlen ellenfele mellett szállt be. Az események szemtanúja kiemelte, hogy az asszony szenvedélyesen, „leírhatatlan, pokoli fúriaként” (mit einer unbeschreiblicher gleichsamb höllen Furie) védte Dietz egykori fenyegetőjét. Arra nem kapunk választ, hogy miért tett így.²¹ Úgy látszik, a normatív irodalom hiába magasztalta a női erények között a visszafogottságot, ajánlotta, hogy a férfiak dolgaiba, különösen hivatali ügyeibe ne avatkozzanak bele, a magasabb társadalmi státuszú asszonyok gyakran mégis feljogosítva érezték magukat, hogy kéretlenül is elmondják a véleményüket. A szemtanút Dietzné fellépése két okból lephette meg: férje és mostohafia legnagyobb ellenfelének védelmére kelt, másrésztől a császári hivatalnokok nejei ilyen jelenetekben nem vettek részt, nem ereszkedtek le a polgárasszonyok szintjére.

A megátalkodott, sokszoros normasértést elkövető asszonyok ügye előbb-utóbb mégis a tanács előtt kötött ki. A magisztrátust és a polgármestert túl hangosan

¹⁹ *Nicole Castan: Straffällige Frauen.* In: *Geschichte der Frauen. Frühe Neuzeit.* Hrsg. Arlette Farge – Natalie Zemon Davis. Frankfurt–New York 1992. 494–495., 498–499. A leírt közvetlensége, nyíltsága és brutalitása miatt az angolszász történetírás a kora újkor társadalmát „face to face társadalomnak” nevezi. *Arno Haldemann: Das gerügte Haus: Rügerituelle am Haus in der Ehrgesellschaft der Frühen Neuzeit.* In: *Das Haus i. m.* 446.

²⁰ *Géza Eleonóra: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707.* Bp. 2009. Jegyzőkönyv (a továbbiakban: Jk.) 334., 337. és 341. sz.

²¹ *ÖStA FHKA HFU 15. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 465] fol. 241–256.)*

gyalázó polgárné férjét, Fermo Franco kereskedőt behívatta a tanács és szigorú határozatban szólította fel: „fogja be a neje pofáját”.²² Az egymást sértegető asszonyok vagy azoknak a férjei, akik nem tartották be a közösségi viselkedés szabályait (például részegen mutatkoztak az utcán, káromkodtak), hasonló idézést kaptak, és örülhettek, ha a pénzbírság elmaradt. A szegényebb asszonyok nem kerülhették el a behívatást a városházára, ha kitartóan sértegették egymást. Amennyiben bebizonyosodott, hogy asszonyi pletykálkodásról van szó és a vádaknak semmi valóság-alapja sincs, a magisztrátus kibékítette a feleket és pénzbírságot helyezett kilátásba, ha valamelyikük a viszálykodást felújítja. A nők hangos vitáit, vádaskodását csak akkor vették komolyan, ha büntetendő cselekmény elkövetésével vádolták a másikat, és ezt kitartóan hangoztatták. A Christoph Rost bognár és Gregor molnár felesége között kialakult rossz viszony már túlnőtt a szomszédok szokásos torzalkodásán. A molnárné ugyanis három-négy döglött libája miatt boszorkánynak nevezte Rostnét. Rost megunt az oktan asszonyi beszédet, s feljelentette a molnárnét, aki hiába tagadott a magisztrátus előtt, több szomszéd tanúsította, hogy legalább százszor boszorkánynak hívta Rostnét. Gregor molnár nejét megkövetésre és 4 tallér pénzbírság megfizetésére kötelezték. Figyelmeztetésként nem mulasztották el bejegyezni a tanácsülési jegyzőkönyvbe, hogy a molnárnét kizárólag magas termetére való tekintettel kímélték meg a szokásos büntetéstől, a kalodától.²³

Paul Filtz borkereskedelembe érdekelt fogadós polgár felesége már másik kategóriába tartozott, mivel egyáltalán nem úgy viselkedett, ahogyan egy polgár-asszonytól elvárták volna. A fogadósne több alkalommal hozta kínos helyzetbe a családját részegeskedésével, erőszakos viselkedésével, istenkáromlásával, majd a ferences atyák sértegetésével. A felsorolt tettek akár külön-külön is rossz hírbe keverték volna az asszonyt, aki az asszonyi erények közül az istenfélelemnek biztosan nem volt a birtokában, ahogyan a visszafogott viselkedés és az engedelmeség sem jellemezte. A kortársak különösen visszataszítónak találták a részegeskedő nőket, ennél már csak az keltett nagyobb felháborodást, ha azt nyilvános helyen tették.²⁴ A tanács végül megunt a fogadós hiábavaló oktatását arra, hogy mi lenne

²² „das Maull zu stopfen” Jk. 1117. sz.

²³ Wunder, H.: „Er ist die Sonn” i. m. 250.; Richard van Dülmen: Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Bd. 1. Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert. 4. kiadás. München 2005. 41.; Géra Eleonóra – Oross András – Simon Katalin: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703. Bp. 2015.; Jk. 1967. sz.

²⁴ A férfiaknak bizonyos élethelyzetekben megengedték a részegeskedést, hozzátartozott a virtushoz. Amíg a családfő nem részegedett le napi rendszerességgel, nem követett el semmi büntetendő, és nem taszította nyomorba a családot, addig a férfiassága bizonyítékeként fogták fel, ha jól bírta az italt. Ezzel szemben az italfogyasztást túlzásba vivő asszonynak elég volt részegen mutatkoznia, semmit nem kellett tennie ahhoz, hogy elítéljék. A részeg asszonyt egyszerűen nőietlennek, visszataszítónak találták, sőt, ezen az alapon kezdeményezni lehetett a különélést is. Alexandra Lutz: Ehepaare vor Gericht. Konflikte und Lebenswelten in der Frühen Neuzeit. Frankfurt–New York 2006. 248–249.

családfőként a feladata, inkább példás pénzbírsággal, 100 tallérral igyekezett cselekvésre bírni a tehetetlen családfőt és nevetlen feleségét. Összehasonlítási alapul szolgáljon a következő adat: a többszörösen elítélt Rost bognárra egy fogadós súlyos bántalmazása, hajának kitépése és sértegetése után 12 tallér bírságot szabtak ki, amit rögtön 9 tallérra mérsékeltek. A pénzbírság nagyságát tehát két tényező befolyásolta: az asszonyok csip-csup vádaskodásával nem nagyon foglalkoztak a korabeli ítélkezők, minősített esetekben azonban a férfiaknál jóval súlyosabb bírsággal, büntetéssel sújtották őket, pontosabban a férjüket, aki nem volt képes megregulázni a feleségét. A fogadós Filtz tehetetlenségére némileg magyarázatként szolgálhat, hogy asszonya szép vagyont vitt a házasságba, vagyis erre hivatkozva otthon nagyobb szava lehetett.²⁵ Példás szigorral léptek fel azzal az asszonnyal szemben is, akit addig vert egy budai férfi, amíg a nőnek el nem tört a karja. A tanúk állítása szerint a nő – mai szóval élve – zaklatta a férfit, mindenhová követte, folyamatosan szidalmazta, majd attól sem riadt vissza, hogy haragosa házában ablakán követet dobáljon be. A forrásokban név nélkül szereplő, vélhetően szegény asszony nem tudott volna pénzbírságot fizetni, ezért őt a szigorú megrovás mellett vasra veréssel, vagyis tisztességének elvesztésével fenyegették meg.²⁶

Filtzné megátalkodott természete ellenére sem kapott saját nevére szóló idézést a városatyák színe elé. Ennek ismeretében érthető, miért keltett akkora közfelháborodást s torkollott kisebb belpolitikai botrányba a városi ügyész, Mayer szokástól eltérő intézkedése az ifjabb Wablernével szemben. A kedélyeket felkorbácsoló, lényegében teljesen banális beszélgetés 1722 tavaszán hangzott el. Az ifjabb Wablerné Pestről utazott hazafelé, amikor a repülőhídon szóba elegyedett egy budai polgárral, aki kertjének eladásáról tájékoztatta. Az asszony válaszában Keppeler városbíró és a polgármester hivatali visszaéléseire célzott, s az említett személyeket gazembereknek nevezte. A beszélgetőtárs figyelmeztette a szabad szájú asszonyt, hogy polgárné így nem beszélhet. A nő azzal vágott vissza, hogy ha ilyenek a polgárok, akkor ő inkább vadállat lenne. A felháborodott serfőző azonnal jelentette az esetet, s Wablerné saját személyében idézést kapott a törvényszék elé. A császári lakáj Franz Anton Wabler, a tanácsos Wabler unokaöccse, azonnal sérelmezte, hogy az asszonyt úgy hívták törvénybe, mintha nem volna férje. Beadványában külön kiemelte, hogy az asszonyszemély esendő

²⁵ Később az összeget 75 tallérra mérsékeltek, s a pénztelen időkre tekintettel megengedték a büntetés borban való törlesztését a szüret után. A büntetést, jelen esetben a pénzbírság összegét, mindig az elkövető társadalmi állásának és anyagi lehetőségeinek megfelelően szabták ki. A következő évben tragikus hirtelenséggel, végrendelet nélkül elhunyt Filtzné tekintélyes magánvagyonnal rendelkezett, egyetlen leánya egy ¾ fertály nagyságú szőlőt és 1000 forintot örökölt, illetve a családfő engedélyezte, hogy nagykorúsága idején tetszése szerint beköltözhessen a három vízvárosi házuk egyikébe. BFL IV.1002.z. A Nr. 255.

²⁶ Jk. 61., 925., 968., sz.; BFL IV.1002.a. Buda Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek 1702. aug. 30. 3. köt. 531. p.; IV.1002.z. A Nr. 255.

teremtény, nem szabad a férfakkal azonosnak tekinteni, a bírósági kihallgatás könnyen rossz hírbe keverheti. A polgármester és Keppeler városbíró élesen szembe került a Wabler családot támogató tanácsosokkal, s a történetek mögött nyílt pártoskodást sejtettek.²⁷ Ezen kívül a férj magát a bírósági eljárást is aránytalanul súlyosnak ítélte meg az elhangzott, egyetlen tanú által vallott kijelentésekhez képest. Ez utóbbi megállapításban igazat kell neki adni, mások ugyanis mondtak még cifrábbakat is a város vezetőire súlyosabb következmények nélkül.²⁸

A férjet helyettesítő feleség a felettes hatóságok előtt

Előfordult azonban olyan eset, amikor a családfő távollétében azonnali intézkedésre volt szükség, ekkor a feleség vette a kezébe az ügyeket, de hangsúlyozottan a férje nevében és az ő tudomásával. A férj akadályoztatása vagy az asszony tekintélyesebb pártfogója esetén a feleség a családfő felhatalmazásával és kifejezett kérésére helyettesként léphetett fel még a felettes hatóságok felé is. Azonban a férj felhatalmazása sem jelentette feltétlenül azt, hogy asszonya személyesen keresi fel a hatóságokat, hanem inkább megbízottat küldött, aki a hivatalos ügyekben képviselte az álláspontját. A személyes megjelenést igénylő meghallgatásokra azok a nemes vagy polgárasszonyok sem mentek el mindig maguk, akik képesek voltak saját nevükben beadványokat beküldeni. A nők alacsonyabb műveltsége és tapasztalatlansága a hivatalos ügyintézésben nem hagyható figyelmen kívül, de inkább a jó híreket féltve mondtak le a meghallgatáson való személyes megjelenésről, mint például az említett ifjabb Wablerné. Amennyiben a polgárasszonyok hirtelen nem találtak megbízottként őket segítő férfi rokont vagy családi barátot, felkereshették a polgármestert vagy valamelyik tanácsost, aki tolmácsolta társainak az asszony kívánságát, és nem hivatalos minőségben képviselte is őt. A városatyák kötelességének tekintették, hogy a segítségüket kérő polgárasszonyok, özvegyek, árvaleányok előtt, ha azok megfelelő hangnemben adták elő a kívánságaikat, atyai védelmezőként lépjenek fel, és ellenszolgáltatás nélkül vegyék pártfogásukba őket. Más megbízott személy szolgálataiért cserébe pénzt vagy szívességet vártak viszonzásul.

Kivételesen indokolt esetben az asszony a család érdekében, szigorúan a férj felhatalmazásával, írásban jelentkezhetett a hatóságoknál. Az asszony neve alatt benyújtott folyamodvány elkészítéséhez azonban gyakran írnok segítségét vették igénybe, aki ismerte az írásbeli kommunikáció alapvető szabályait. A budai orvosdoktorral azonos nevű Lorenz Stocker a harmincadhivatalnál dolgozott

²⁷ „das ein Weibsbildt qua creatura fragilis keinen ordentlichen Mannß Persohn, geschweigens Gerichts incorporirte Herrn zu diffamiren fechig ist” BFL IV.1014.b. Anton Wabler a Törvényszékhez (1722).

²⁸ BFL IV.1014.b. Wablerné sértegetési ügye (1722).

kövezetvám-felügyelőként (Mauthbeschauer), amíg idős emberként – 75 évesnek mondta magát – teljesen el nem veszítette a látását. Buda visszafoglalásától szolgált, közben túlélte a pestist, munkaképtelen állapotba kerülve másban nem reménykedhetett, mint a bérhátraléka kifizetésében.²⁹ A Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben, amikor a pestiszárlatok léptek a hadi veszély helyébe, a kamarai hatóságok pénz hiányában a végsőkig próbára tették az alkalmazottak türelmét. Stocker felesége, sikertelen beadványait követően két alkalommal személyesen utazott Pozsonyba a Magyar Kamarához. Ott 1709-ben a sírva rimázkodó asszonynak a 607 forintnyi hátralékról kiállították ugyan a fizetési rendelvényt, de még 1712-ben is vártak a kifizetésre. Ekkor az asszony a helyzethez illően, csorgó könnyekkel és a legmélyebb nyomorát ecsetelve, igen meghatóan mutatta be az Udvari Kamara hivatalnokainak küldött beadványában családjá kilátástalan helyzetét.³⁰ Az Udvari Kamarára rossz fényt vetett volna, ha hagyja az állítólag bevétel nélkül maradt családot nyomorogni, mikor a férj 34 év szolgálat után vakult meg. A hatóságok, ha a kérelmezők között választani kellett, tekintetbe vették, hogy tartósan beteg emberről van-e szó, és a kiskorú gyermeket nevelőket is előrébb sorolták a listán. Stockeréknek volt gyermeke, ezzel és a magatehetetlen férj gondozásával indokolta a feleség, hogy miért nem áll munkába ő. A Krisztus öt sebére esedező asszonyt az Udvari Kamara nem küldte el, hanem felszólította a Magyar Kamarát, hogy legalább részletek kiutalásával siessenek a bajba került család segítségére. Stockerné Udvari Kamarának küldött folyamodványai mögött olyan személy állhatott, aki tökéletesen ismerte a kancelláriai stílust és a kedvező elbíráshoz szükséges „hívószavakat”. A kézírás megegyezik az asszony aláírásával, emellett szokatlanul szép, határozottan nőies, vagyis feltételezhetjük, hogy valóban a sajátja. A tartalma és stílusa alapján mégis arra gondolhatunk, hogy a férje vagy más hivatalnok diktálhatta a szöveget.³¹

A budai kaszárnyában borbélyként dolgozó Johann Baptista Cassin és felesége nem ismerte ki magát ilyen jól a császári adminisztráció útvesztőiben, ezért gondolták úgy, hogy a személyes utánajárással meggyorsíthatják a bérhátralék kiutalását. Cassinnak ugyanis az 1709 novembere és 1711 októbere közötti 811 forintot nem

²⁹ Stocker a visszafoglalt terület adóztatásának előkészítésében kulcsszerepet játszott, mivel a császári szolgálatba kerülése előtt kereskedőként dolgozott a Keleti Társaságnál, hosszabb ideig Konstantinápolyban élt, ezért jól kiismerte magát a törökök által használt adórendszerben és jól beszélt „tótul”. 1687 júniusa előtt nevezték ki császári vámszemlésznek, a határozatban a neve Stocherer alakban szerepel. *Oross András*: Máskép(p). Udvari kamarai tanácsosok jelentései a Magyar Királyság töröktől visszafoglalt területeiről (1687–1690). Kézirat. 11.

³⁰ „Euer Kay. Maytt. muß ich armst-betrübter Weib mit herabflissenden Thränen hiemit supplicando in allertieffster demuth wehemütigst vortragen, waß gestalten mein altererlebt 75 Jähriger Ehewürth Lorentz Stockher.” ÖStA FHKA HFU 7. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 466] fol. 82.)

³¹ ÖStA FHKA HFU 7. Jan. 1712. (Kt. 1045. [r. Nr. 466] fol. 80–89.)

fizették még ki. Az állomáshelyét nem hagyhatta el engedély nélkül, ezért a feleségét küldte Bécsbe ügyet intézni. Cassin későbbi leveléből kitűnik, hogy az Udvari Kamara hivatalnokai megrökönyödéssel fogadták az ajtajukon kopogtató asszonyt, ennek megfelelően a segítőkészség legkisebb jelét sem mutatták. Az asszony nem akart belenyugodni a mellőzésbe, így kitartott, míg szabályosan meg nem szabadultak tőle („von Wienn loßzuwerden”).³² Cassinéknak rutintalanságát bizonyítja, hogy a felesége elküldése miatti méltatlankodó beadványával azonos napon a pesti sótiszt (Salzambts visitations-commissarius) Franz Leopold Harrer kérvényét kedvezően bírálták el. Ennek oka bizonyára az lehetett, hogy Harrer kellő alázattal írta le, miként nyomorog feleségével és nyolc kisgyermekével. Míg Cassinnak egyetlen fillért sem utaltak ki, addig a sótiszt kapott 150 forintot a pesti sójövadalmakból.³³ Amennyire támogatón lépett fel az Udvari Kamara a rászorulóknak, különösen a védtelennek tartott nők pártfogójaként, annyira nem fogadta szívesen, ha zokogó asszonyok vagy bizonyos társadalmi státusz alatt álló személyek tűntek fel hirtelen a küszöbön. Cassinnéhoz hasonlóan semmibe vették például a magisztrátus ellen mozgalmat szervező budai polgárok küldöttségét, amelyet be sem engedtek az épületbe, mivel a bécsi hivatalnokok nem tekintettek tárgyalópartnernek egy tímár és egy mészáros polgárt. A vagyonos Matthy tímár és hasonlóan vagyonos sógora, Pauer így csak az utca túloldaláról nézhették, ahogyan ki-bejár Illésházy kancellár hivatalának ajtaján a budai városbíró és a polgármester.³⁴

A magasabb rangú pártfogóval rendelkező feleség

A férj életében akkor is a feleség fordult a hatóságokhoz, ha mögötte állt egy hatalmas pártfogó, aki közbenjárót érte. Az Anna Maria Theresia Kunigunda Vilanda Caecilia névre keresztelt, budai születésű török nő hadifogoly volt, későbbi sorsa hitelesen követhető a források alapján. A hadifogságba került nők és leányok a férfiaknál jóval kiszolgáltatottabb helyzetben voltak, kevesek sorsa alakult olyan kedvezően, mint Maria Theresiáé. Sok társnőjéhez hasonlóan nem váltották ki a fogságból, pedig katonai parancsnoknak mondott apját még az ostrom előtt elvezényelték, s felnőtt korában is élt még mindkét szülője. Az 1687-ben tizenöt esztendőes leány a müncheni udvarba került, I. Lipót császár és magyar király leányához.³⁵ A bajor választófejedelem neje megkedvelte a fiatal török leányt és

³² ÖStA FHKA HFU 27. März 1713. (Kt. 1061. [r. Nr. 473] fol. 425–430.)

³³ ÖStA FHKA HFU 27. März 1713. (Kt. [r. Nr. 473] fol. 423–424.)

³⁴ BFL IV.1002.uu. 74. d. 1722.

³⁵ I. Lipót első házasságából született leánya, aki Magyarországon Maria Antónia főhercegnőként ismert, teljes neve Maria Antonia Theresia Josepha volt (1662–1692). Bővebben lásd Die Habsburger. Ein biographisches Lexikon. Hrsg. Brigitte Hamann. Wien 1988. 304–305.

vállalta a keresztanyaságot. A megkeresztelt török nő 1695 táján ment nőül egy császári katonához, Johann Semewarhoz (neve Semmebar alakban is előfordul), aki Magyarországon és Spanyolországban, szárazon és vízen évtizedeken keresztül szolgálta az uralkodót. A letelepedni készülő volt katona választása a hajadon Maria Theresiára esett, aki a fejedelemné támogatását és apja egykori budai házára támasztott jogigényét vitte hozományként a házasságba. A fiatal nőt a vőlegénye kísérte Budára, ahol mintegy fél évig várakozott a pár (közben összeházasodtak) az ingatlan birtokba adására. 1695-ben nagy riadalmat keltett egy ilyen folyamodvány. Néhányan ugyan próbálkoztak korábban hasonlóval Budán és Pesten is, de őket elutasították azzal, hogy a hadijog útján szerzett területeken a korábbi tulajdonosoknak semmiféle tulajdonigényét nincs mód elismerni. Az időközben elhunyt császárléány korábbi nyomatékos kérését azonban nem utasíthatták vissza ennyivel.³⁶ A Várban lévő házban Faber mészáros lakott a családjával, aki 1688-ban vásárlás útján jutott az ingatlanhoz. A Budai Kamarai Adminisztráció tiltakozása ellenére Maria Theresiának sikerült elérnie, hogy a tulajdonos halála esetén haladéktalanul birtokába adják majd a házat. Faber hónapokkal később meghalt, de a Budai Kamarai Adminisztráció továbbra sem mutatott hajlandóságot az ingatlan átadására, hivatkozott mindenre, így a Faber-árvák nyomorára, a hitelezők várható felháborodására és a polgárság körében általános felzúdulásra, amennyiben a török származású asszony beköltözne az ingatlanba. Végül a budai hivatalnokok kitartó ellenállásának köszönhetően sikerült megakadályozni, hogy Maria Theresia visszakapja mohamedán apja egykori várbéli házat. Teljesen elutasítani azonban mégsem merészték, inkább egyezséget kötöttek vele, hogy pusztán kegyességből és pártfogója támogatása miatt – egyedüli esetként – 400 forint kárpótlást kap, amiből máshol vásárolhat magának házat.³⁷ A házaspár Eszéken telepedett le, s az új házat sem szerezték meg egyszerűen, de bajorországi támogatóik ismét szóltak az érdekükben a megfelelő helyeken.

Semewarné 1706-ban fordult ismét az Udvari Kamarához segítségért, ráadásul az ügy olyan komolyra fordult, hogy írásbeli kérvényeit nem tartotta elegendőnek, ezért az előrehaladott várandós asszony nagyobb fiacskájával

³⁶ Budán, különösen a Várban nem engedték meg, hogy a hódoltság idejében itt élt mohamedánok visszatelepüljenek, akkor sem, ha időközben megkeresztelkedtek. Pécsen és Székesfehérváron nem jártak el ilyen szigorúan. A Caraffa-jelentés egyik mellékletében foglalkoztak több fehérvári, megkeresztelkedett török nő apai örökségének visszaigénylésével. Itt hangzik el az a vélemény, hogy sem Budán, sem Fehérváron nem szabad engedni az ilyen kéréseknek. Fegyverrel megszerzett területen a korábbi tulajdonos nem számít, ráadásul ellenőrizhetetlen, hogy az igénylők valóban a korábbi tulajdonos leányai voltak-e. Fehérváron és Pécsen a török származású nő apja házat elvből nem kaphatta vissza, de ha már megkeresztelkedett, választhatott magának a még üresen álló házak, telkek közül. ÖStA FHKA HFU Caraffa Bericht Dez. 1698. (Kt. 895. [r. Nr. 394] fol. 221–225., fol. 254.)

³⁷ ÖStA FHKA HFU 8. Apr. 1695. (Kt. 841. [r. Nr. 369] fol. 184–185.), 9. Sept. 1695. (Kt. 847. [r. Nr. 372] fol. 41–42.), 18. Nov. 1695. (Kt. 849. [r. Nr. 373] fol. 205–219.)

személyesen utazott a császárvárosba. Az eszéki bíró és magisztrátusa az átmenetileg Péterváradra utazott férj távollétében tanúvallomások alapján igyekezett bizonyítani, hogy a házaspár mindkét tagja könnyelmű, erkölcstelen életet élt, de különösen a férfi, akit egy péterváradi katonaozveggyel hoztak hírbe. Az asszonyról azt mondták, hogy a háza rossz hírű, sok az adóssága (valójában adóhátralék), többszöri felszólítás ellenére sem falaztatta ki a tűzhelyét, a szomszédai ezért állandóan tűzvészről rettegetek. A tanács a puskaművest kiutasítással fenyegette, nejét háza elárvereztetésével, valamint többször felszólította, hogy éljen rendes házasságban és menjen a férje után. Ezt követően a férj Eszékre utazott, majd a tanúk szerint nagy kiabálás-veszekedés után eladta a nő házát annak beleegyezése nélkül, hogy kifizethesse az adósságokat. Az eladás ellen azonban felemelte a szavát az asszony plébánosa, egy jezsuita atya, aki tanúkkal igazolta, hogy a ház a nő hozománya volt, vagyis a férjnek nem állt jogában elidegeníteni. A magisztrátus beadványából egy rosszul élő, a közvetlen környezetét zavaró pár képe bontakozik ki. Az első ránézésre tucatügy egyben fontos forráskritikai tanulsággal szolgál. Az Udvari Kamara vaskos aktája szerint ugyanis nemcsak meghallgattak minden érdekeltet, hanem a vallomások írásos változatait is gondosan megőrizték. A török főember leányaként született Maria Theresia átlag feletti műveltségét tükrözik – kicsit talán nehezen olvasható, szokatlan írásképpű, ugyanakkor egyedi stílust követő – levelei. Ügyesen forgatta a szót, játszotta ki a más értelemben inkább megbélyegzés értékű „megkeresztelt török nő” kártyát: hol burkoltan azzal fenyegetőzik, hogy Belgrádban élő szüleihez és rokonaihoz megy a gyermekével, ha erre kényszerül, hol pedig áttértként megkülönböztetett védelemért könyörög, majd a császárt köszönti neve napján, s utal szoros kapcsolatára a Habsburg főhercegnővel, a keresztanyjával. A puskaműves férj beadványában tiltakozott az eszéki magisztrátus eljárása ellen, amely egy várandós nőt férje távollétében bíróság elé citált, fenyegetett, s mérlegelés nélkül hitelt adott a rosszindulatú szomszéd minden állításának. Arról pedig szó sem volt, hogy elhagyta volna a feleségét, a katonaság rendelte át Péterváradra, ahonnan engedély nélkül nem távozhatott. Ritka véletlen – budai példát ebből az időből nem ismerünk –, hogy a kamarai referensek a férj feleségéhez írt egyik magánlevelének eredetijét ugyancsak kapcsolták az aktához. A levél az elveszített családi otthon miatti mély kétségbeesésről, ugyanakkor szeretetteljes kapcsolatról, a gyermekek és a feleség iránt érzett aggodalomról szól. „Nagyon szeretett feleségem [...] minden panaszodat magam is ugyanúgy csorgó könnyekkel olvastam el, s arra is gondoltam, hogy ezután egyedül nekünk kell minden szerencsétlenséget elszenvednünk, [...] kérek, jelentsd, hogy van ilyen kemény, megerőltető napokon és éjszakákon az én József fiam és a Te nagyon várandós tested. Bizony meg fogod látni, hogy egyszer eljön a dolgaid vége és lejöhetsz [haza], különben úgy látom, nekünk együtt kell

elpusztulni. [...] ezennel kedves gyermekemmel együtt százezerszer üdvözlő és a Mindenható védelmébe ajánl halálig hűséges férjed: Johannes Semewar császári puskaműves”.³⁸ A házastársak leveleit, beadványait olvasva felébred bennünk a kétely, hogy a férj valóban neje beleegyezése nélkül adta-e el a házat, s beszélhetünk-e valós házastársi konfliktusról. Az, hogy krízishelyzetben legalább egyszer hangosan veszekedtek otthon, másokkal is megtörtént, férj és feleség azonban egyetlen rossz szót nem írt beadványaiban a másíkról, sőt, az asszony hozománnyát tanúsító misszionárius atya sem. Feltételezem, hogy a pár első ijedtségében, a magisztrátus nyomásának engedve adta el a házat, ezután valahonnan – például a jezsuita atyától – megtudták, hogyan szerezhetik vissza mégis a családi otthont, ezért vállalták a házastársi konfliktus látszatát, s mivel Semewarné aláírása nem szerepelt az adásvételi szerződésen, az ő női jogaira hivatkozva a hatóságok nem tagadhatták az eladás érvénytelenségét. Nem ez a házaspár lehetett az egyetlen, amely a család jövője érdekében házastársi vitát színlelt.

Semewarné elérte a célját, az Udvari Kamara és a Haditanács végül kiállt mellette, a házára kivetett adót és az ebből összejött adósságot, valamint erre hivatkozva az asszony saját tulajdonában lévő házának elvételét jogtalannak minősítették, s elrendelték az ingatlan visszaadását. A történet jól végződött, de a kivételes forrásadottságoknak köszönhetően a magisztrátust mozgató motiváció sem maradt rejtve. Arról volt ugyanis szó, hogy az eszéki városvezetés megpróbálkozott a polgárságnak konkurenciát jelentő katonai iparosok eltávolításával, illetve a városi közterhek kiterjesztésével azokra a házakra, amelyek házasság révén kerültek katonai joghatóság alá tartozó családfő kezelésébe. Semewar puskaműves és neje elűzésével a város megszabadult volna egy katonai joghatóság alá tartozó kocsmától, valamint az asszony üzletétől, utóbbi ugyanis az Udvari Haditanács engedélyével angliai árukat közvetített Bécs érintésével a Belgrádban élő török rokonaihoz. Az asszony és férje tisztességének kétségbe vonása kósza pletykák alapján csupán ürügyként szolgált volna az eltávolításukhoz.³⁹

Az asszonyról és családjáról utoljára 1715-ben hallunk, amikor régen elhunyt császári keresztanyjára hivatkozva újabb kegyként igyekezett adómentességet szerezni a bormérésére maga, a férje, valamint két fiuk életének végéig. A beadvánnyal

³⁸ ÖStA FHKA HFU 16. Aug. 1706 (Kt. 994. [r. Nr. 441] fol. 234–235.) A szerző saját fordítása – G. E.

³⁹ Pletykára, nem teljesen megalapozott vélelemre utal a magisztrátus szóhasználat is („vilen in diesem Haus vorbeygegangenem Ungelegenheiten und dadurch gehabtten üblen rueff”, „ieder zeith sehr beförchtenen feyrs Unglick”), bizonyos esetekben, például megkeresztelt töröknél, a feltételezés elegendő volt az elmarasztaló ítélethez. ÖStA FHKA FHU 16. Aug. 1706 (Kt. 994 [r. Nr. 441] fol. 205–240.). 1707 elején az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara bizottságot állított fel, és vizsgálatot indított az eszéki magisztrátus ellen, mivel az a városban lakó katonai szertárosokat, akik feleségük révén polgári házat birtokoltak és ott valamilyen ipart űztek, rendszeresen zaklatta és a joghatósága alá akarta vonni. ÖStA FHKA FHU 7. Febr. 1707. (Kt. 997 [r. Nr. 444] fol. 210–219.)

kapcsolatban megkérdezett eszéki bíró válaszában először értetlenségének adott hangot, amiért az asszony intézkedik, mikor a férjének nincsen baja, másrészt rámutatott, hogy a puskaműves Johann Semewart társaihoz hasonlóan képes el-tartani a családját, nem szorul rá egyéb kedvezményre. Utalt arra is, hogy pozitív válasz esetén az Udvari Kamara precedenst teremtené, a nagy számban ott élő új katolikusok mindannyian hasonló kérelmet nyújtanának be. Az utóbbi érv győzhette meg arról a kamarai tanácsosokat, hogy inkább ejtsék az ügyet.⁴⁰

„Özvegyasszonyhoz az ilyen hangvétel nem illik”

Az özvegyi státusz megőrzése a valóságban nem jelentett kilépést a patriarchális családmódelelől. Az asszony férje jogán, annak helyetteseként, annak nevét és címét használva tevékenykedett.⁴¹ Az özvegyi állapot megtartásához nem volt elegendő egyedül a vagyon, az önálló boldoguláshoz feltétlenül kellett az üzleti tevékenységben és a hivatali ügyintézésben szerzett jártasság, valamint némi műveltség. Hiába felelt meg ezeknek a követelményeknek az asszony, ha lefoglalta több kisgyermek nevelése vagy az egészségi állapota akadályozta meg abban, hogy tartósan átvegye a családfő szerepét. Előfordultak ugyan olyan nők, akik férfi állandó segítségével nélkül is megállták a helyüket, de ezek a városi dokumentumokban feltűnő özvegyasszonyok, akik két világ, az asszonyi és a férfiaké között egyensúlyoztak, kivételnek számítottak. Gesa Ingendahl, az özvegyi lét neves német kutatója szerint a helyettesítő szerepnek csak azok az asszonyok tudtak igazán megfelelni és akár férfi családtag segítségével nélkül boldogulni, akik már férjük életében valódi társként kivették a részüket a családi gazdaság irányításából.⁴²

Az özvegyasszonytól elvárták, hogy családi állapotának megfelelően gyászát, elhagyatottságát, kilátástalan helyzetét minél érzékletesebben ecsetelve adja elő alázatos kérelmében. Az özvegyek – vagy inkább a nevükben írók – a biztonság kedvéért nem mulasztották el figyelmeztetni a megszólított hatóságot arra, hogy annak hivatalból az özvegyek és az árvák pártfogójaként kell eljárnia. Az asszonyok valós társadalmi helyzetüktől, vagyonuktól függetlenül azonos „özvegyi nyelv”-et beszéltek.⁴³ A budai magisztrátushoz ugyanazon a hangon könyörgött a szegény polgár

⁴⁰ ÖStA FHKA HFU 20. März 1715. (Kt. 1091. [r. Nr. 484], fol. 348–352.)

⁴¹ *Dülmen, R.*: Das Haus i. m. 39.; *Wunder, H.*: „Er ist der Sonn” i. m. 247.

⁴² *Gesa Ingendahl*: Witwen in der Frühen Neuzeit. Eine kulturhistorische Studie. Frankfurt–New York 2006. 26.

⁴³ Az özvegyi létre jellemző habitus és érvelési rendszer elterjedtségére jó bizonyíték a Ravensburg birodalmi városban élő gombkötő özvegyének, Elisabetha Jordaninnak 1762-ben a tanácshoz benyújtott kérvénye. Egyes részek szinte teljesen megfeleltethetők a fejezetben idézett budai szövegrészeknek. Gesa Ingendahl: „Eigen-Sinn” im „Fremd-Sinn”. Ravensburger Witwen in städtischen Verwaltungsakten des 18. Jahrhunderts. In: *Frauen in der Stadt* i. m. 175–177.

özvegye, mint az Udvari Kamarától életjáradékot váró császári hivatalnok vagy tiszt magára maradt neje. Az olyan befolyásos családhoz tartozó arisztokrata özvegy, mint Kolonich grófné (szül. gróf Czobor Krisztina) budai társnőihez hasonlóan arról panaszkodott, hogy gyermekeivel napról napra él, pedig mindvégig kitartottak férjével az uralkodó mellett, ezért a kurucok elpusztították a birtokaikat. Budához és Pesthez szorosabban kötődik egy másik arisztokrata asszony példája, mégpedig a kurucok elleni fellépésben komoly szerepet vállaló gróf Glöckelsberg császári generális özvegye, aki tartósan itt élt. Jól kiismerte magát a világ dolgaiban, de amikor szükségesnek ítélte, céljai elérése érdekében ő sem habozott felvenni a szegény, gyámolításra szoruló özvegy álarcát, és a legalázatosabban könyörögni az uralkodó kegyéért. A társadalmi különbség elsősorban a kiutalt összegek nagyságában mutatkozott meg, Kolonich grófné évi 4000 forint járadékot kapott, a gyermektelen generálisné 30 000 forintra tartott igényt, Nikolaus Raab budai puskaműves özvegyének és nélküli gyermekeinek pedig egyszeri alkalommal, különös kegyként 25 forintot utaltak ki. Az Udvari Kamara azonban mindig utánajárt a szegény özvegyek kérvényeinek. Leonhard Herdegen egykori budai provisor és építőhivatali fizetőmester igen idős özvegye – a férj 1692-ben hunyt el – 1713-ban majdnem rajtavesztett a kérelmén. Alázatos folyamodványában férje 30 éves hűséges és pontos szolgálatára tekintettel kérte, hogy szánják meg és biztosítsanak neki élete végéig kis járadékot (intertenimets ad dies vitae). A szépen komponált irományban felsorolt sorscsapások, a négy kis árva felnevelése, a pestis túlélése, nem hatották meg kelőképpen a hivatalnokokat, mivel az idős Maria Barbarát a segély kegyes kiutalása helyett perrel fenyegették, sőt a férjén keresett hiány megfizetésére szólították fel. Emlékeztették, hogy a férje annak idején nem vezette megfelelően a számadásait, 600 forintot meghaladó összegű hiánnyal nem tudott elszámolni, majd a halálát követően a család nem adott le végszámadást sem. Végül mégis megkönyörültek Herdegenén, aki „puszta kegyből” 50 forintot kapott. Az özvegyek közül a tábori élelmezési hivatal és a sóhivatal vezető tisztviselői kaphattak nagyobb eséllyel 300–600 forint járadékot, a többiek legfeljebb akkor reménykedhettek, ha voltak gyermekeik, különben a kérvényeiket egyénileg bírálták el, és rendszerint egyszeri kisebb adománynál többet nem utaltak ki nekik.⁴⁴ A hatóságokat írásbeli kérvénnyel megkereső özvegyek mindegyikéről elmondhatjuk, hogy állításuk ellenére mégsem ők lehettek a város vagy a környék legnyomorultabbjai, különben nem tudták volna megfizetni az írnokot és a postaköltséget sem.

⁴⁴ ÖStA FHKA HFU 29. Jun.1709. (Kt. 1020. [r. Nr. 453] fol. 348–353.), 3. Jul.1713. (Kt. 1067. [r. Nr. 475] fol. 51–53.), 14. Jul. 1713. (Kt. 1067. [r. Nr. 475] fol. 349–354.), 6. Oct. 1713. (Kt. 1071. [r. Nr. 476] fol. 54–55.), 11. Mai 1714. (Kt. 1080. [r. Nr. 480] fol. 208–251.)

Két világ határán – özvegyasszony családfői szerepben

Budán kevés olyan asszonnyal találkozni, aki elegendő vagyonnal és a családi gazdaság önálló irányításához szükséges képességekkel rendelkezett volna. Tartósan, életük végéig egyedül élő özvegyasszonyok a leggyakrabban a vezető beosztású kamarai hivatalnokok és a katonatisztek feleségei közül kerültek ki. Rendszerint már nem voltak fiatalok, s mindegyikük hosszú ideig, akár évtizedeken keresztül élt együtt az urával. Az iskolázott nemes polgárasszonyok, von Rittersheim lovag vagy von Weissenborn nejei a tisztek asszonyaival együtt már férjük életében hozzászoktak az önálló döntéshozatalhoz, ezért idősebb korban nem feltétlenül szorultak rá férfi támogatására. A férfiak azonban neveltetésüket, életmódjukat és mentalitásukat tekintve különböztek a városi lakosságtól, elsősorban egymás társaságát keresték, megözvegyült asszonyaik pedig számíthattak kis körük – vagy az innen kikerült császári hivatalnokok, tisztek – férfi tagjainak pártfogására, utóbbiak kapcsolati rendszere pedig Pozsonyig, Bécsig ért.

Az özvegy polgárasszonyok országos, sőt határokon túlmutató kapcsolatokkal általában nem rendelkeztek, nekik elhunyt férjük polgárjoga nyújtott védelmet, biztosított jogokat. A város általában kiemelt figyelmet fordított a polgárság körébe tartozó özvegyek támogatására, ha az nem sértette a város vagy a városatyák személyes érdekeit. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a családon belüli konfliktusok esetén – özvegy anya és fia vagy veje között –, amennyiben feltűnt egy újabb férfi családfőjelölt, a magisztrátus érzékelhetően fiatalabb férfit igyekezett helyzetbe hozni az özvegyasszonnyal szemben. Akadt azért olyan erős asszony, aki magasabb pártfogóit mozgósítva még ebben a helyzetben is képes volt helytállni és az érdekeit érvényesíteni. A megözvegyült polgárasszony a néhai családfő helyetteseként a magisztrátus előtt már nem egyszerű asszonyként, hanem adófizetőként, a saját ingó- és ingatlanvagyonra felett szabadon rendelkező személyként jelenhetett meg, aki a maga és a háznépe érdekében eljárást kezdeményezhetett. Az özvegyasszonyok ráadásul szabadon űzhették férjük mesterségét és más polgári tevékenységeket, például megillette őket a bormérés joga, senki nem korlátozta őket a hitelezésben vagy éppen a hitelek felvételében.⁴⁵ A kedvezmények mellett azért kötelességeik is voltak, küldeniük kellett valakit a polgárőrségbe, és a beszállásolás alól sem kaptak mindig felmentést, amennyiben igen, akkor beszállásolási illeték fizetésére kötelezték őket. Az özvegyi jogon birtokolt polgárjog egyedül a férj politikai jogait nem biztosította a nejének, vagyis nem

⁴⁵ Michaela Schmölz-Häberlein elemzése szerint Emmendingenben az özvegyasszonyok, különösen a hivatalnokok és a gazdag polgárok volt nejei, fontos szerepet játszottak a hitelezésben. *Michaela Schmölz-Häberlein: Kleinstadtgesellschaft(en). Weibliche und männliche Lebenswelten im Emmendingen des 18. Jahrhunderts.* Stuttgart 2012. 213–214.

jelölhették, és nem adhatta le a szavazatát a tisztújítások alkalmával. Erre hivatkozva nevezi az özvegy polgárasszonyokat Andrea Löther nem politizáló polgároknak (unpolitische Bürger), Gesa Ingendahl pedig ezek passzív polgárjogáról (Passivbürgerrecht) beszél.⁴⁶ A budai források, a nemzetközi párhuzamoknak megfelelően, arról tanúskodnak, hogy a polgárok özvegyei szívesen éltek – időnként inkább visszaéltek – az új családi állapotuk biztosította jogaikkal. Özvegyi jogon leggyakrabban adómérséklést, kedvezményt kértek, de nem haboztak feljelentést tenni, ha a saját vagy a háznépük becsületét fenyegette valaki, s aktívan részt vettek az üzletelésben is, kölcsönöket adtak és vettek fel.⁴⁷

Az özvegy különösen akkor jutott kulcsszerephez, ha a férje hatalmas adósságokat halmozott fel és gyakorlatilag csődbe vitte a családot. A fizetéseképtelenségnek azonban, amely sokak életét, különösen a kisebb iparosokat és a szegényebbeket, bizonytalanságba sodorta volna, hatása lehetett akár a város közrendjére nézve is. A férje után a dolgok egyenesbe hozására vállalkozó özvegy az utolsó tartalékait – a neki női jogon járó vagyonrészt – kockáztatta, de a gyermekei, alkalmazottai és a hitelezői helyzetét máshogyan nem tudta stabilizálni.⁴⁸ Ez a folyamat rendszerint hosszú évekig tartott, mint például a két polgármester után maradt Bössinger-, illetve Unger-vagyon esetében. A magisztrátus és a felettes hatóságok türelme, viszonylagos engedékenysége mögött nemcsak az özvegyek gyámolításának keresztényi parancsa húzódott meg, hanem komoly gazdasági érdekek is, amelyek a személyes ellenszenvet és a bosszúvágyat is korlátok közé szorították. Bössinger polgármester halálát követően, mivel gyermek nem volt, a katonatiszt fivér pedig a kurucok ellen harcolt, a tanács az ingatlanok értékesítésével gyorsan felszámolhatta volna a vagyont. Az ebből befolyó összeg azonban nem fedezte volna teljesen az adósságokat, sokakat érintett volna a csőd, ezért jobban megérte kivárni és hagyni, hogy az ingatlanüzemeltetésben egyébként jártas asszony megoldja a helyzetet. A vagyonos özvegygel szemben tanúsított elnéző magatartás azért nem zárta ki, hogy kisebb dolgokban ne nehezíthették volna meg az özvegy életét. Bössingerné és Ungerné ugyan mindig számíthattak a férjük és saját férfi rokonaik támogatására, de az ő személyes helytállásuk nagy szerepet játszott az örökség megmentésében. A kevésbé rátermett vagy a gyermeknevelés miatt leterhelt özvegyasszonyok ezzel szemben kizárólag egy új férjben remélhették megmentőjüket.

⁴⁶ Andrea Löther: Unpolitische Bürger. Frauen und Partizipation in der vormodernen praktischen Philosophie. In: Bürgerschaft. Rezeption und Innovation der Begrifflichkeit vom Hohen Mittelalter bis ins 19. Jahrhundert. Hrsg. Reinhart Kosseleck – Klaus Schreiner. Stuttgart 1994. 239–273.; Ingendahl, G.: Witwen i. m. 143.

⁴⁷ Gesa Ingendahl ugyancsak hangsúlyozza és viszonylag megbízható statisztikákkal támasztja alá, hogy az özvegyek általában a város lakosságának hatodát tették ki, mégis ők kezdeményezték a bírósági eljárások harmadát. Ingendahl, G.: Witwen i. m. 144–147.

⁴⁸ Schmölz-Häberlein, M.: Kleinstadtgesellschaft(en) i. m. 239.

„Állítólag minden bíró az özvegyek és az árvák atyja”⁴⁹

Az alábbiakban a népszerű toposz, a szegény, gyámoltalan özvegy kifejezés való-ságtartalmát vizsgáljuk meg. Férfi társával szemben a magára maradt özvegyasszony-nak nem kellett megbetegednie ahhoz, hogy rászoruljon rokonai, ismerősei támogatására még akkor sem, ha a férje tehetősebb polgár volt. Történt ez annak ellenére, hogy az egyház évszázadok óta hirdette a szószékről, sőt ekkor már ke-gyes olvasmányai-ban is széles körben igyekezett emlékeztetni: minden egyénnek, különösen a hatóságoknak, keresztényi kötelessége az özvegyek és az árvák pár-tolása.⁵⁰ A bajok rendszerint a hagyatéki ügyek intézésekor kezdődtek. Az eljárási rend szerint a hagyatékból először az özvegyasszonynak járó részt, a hozományt, a női különvagyon-t és a nászajándék összegét különítették el, ezután következtek a hitelezők. Annak idején a házassági szerződésben akár úgy is megegyezhetett a két fél, hogy az asszonynak a férje halálát követően csak az általa felvett adóssá-gok felét kell rendeznie, bár ez ritkábban fordult elő. A gyakorlat ezzel szemben mégis azt mutatja, hogy még a nagyobb összeggel a házasságba érkező asszonyok sem érezhették magukat teljesen biztonságban: különösen erőszakos és jó kapcso-latokkal rendelkező hitelezők, a férj által felhalmozott hatalmas összegű adóssá-gok, az előző házasságból származó mostohagyermek-ek és rokonságuk, a család esetleges ellenségei, természeti katasztrófa pusztításai mind kilátástalan helyzetbe sodorhatták a hivatalos ügyintézésben nem mindig jártas asszonyt.

A leltározás és az osztozkodás, az adósok besorolása különböző kategóriákba, a hitelek behajtása akár évekig elhúzódhatott. Előfordult, hogy a szövevényes ügy vége előtt az özvegy gondjaira egy új házasság jelentette a megoldást. Az asszonyok, ha nem volt kihez fordulniuk a családon belül, saját rokonaikkal szemben elméleti-leg, a Biblia tanításaira hivatkozva, a magisztrátusnál remélhettek segítséget. Mint a konkrét példákból majd látjuk, a férj halála az esetek többségében valóságos láncre-akciót indított el, s lényegében ennek kimenetelétől függött, hogy az özvegy képes-e végül megtartani az önálló egzisztenciáját, korábbi életszínvonalát.⁵¹

Kurz asztalos polgár özvegye jó példa arra, hogy az ügyintézésben járatlan öz-vegyasszonyok, különösen az idősek, extrém módon ki voltak szolgáltatva a kör-nyezetüknek. Az asztalos hiába hagyott a neje-re vagyont, hiába élt jó körülmények

⁴⁹ „[...] daß jeder Richter ein Vatter der Wittwen und Waisen seyn soll.” BFL IV.1002.z. A Nr. 560. Maria Ursula Kurz a budai magisztrátusnak (1724).

⁵⁰ *Ingendahl, G.*: „Eigen-Sinn” i. m. 179.; *Siegrid Westphal*: Die Auflösung ehelicher Beziehungen in der Frühen Neuzeit. In: Venus und Vulcanus. Ehen und ihre Konflikte in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Siegrid Westphal – Inken Schmidt-Voges – Anette Baumann. (Bibliothek altes Reich Bd. 6.) München 2011. 204., 234.

⁵¹ A kutatás a láncreakció rekonstruálására és ennek szereplőire eddig kevés figyelmet fordított. *West-phal, S.*: Die Auflösung i. m. 172.

között a két gyermekük, az özvegyet éppen az utóbbiak semmizték ki, mégpedig a magisztrátus támogatásával. 1722-ben Maria Ursula Kurz megbízásából csaldottan írta a betűértő a tanácsosoknak, hogy „a Tekintetes Törvényszéknél kerestem az özvegyeknek kijáró segítséget és az Istennek tetsző védelmet, szilárdan el is hittem, hogy a Magisztrátus, ahogyan jogos, megvéd [...] tőlem, szegény, idős özvegytől elvitatják, ami Isten és a világ előtt jog szerint nekem jár.”⁵²

Kurz asztalos polgár özvegye megörökölte férje szerény várbéli polgárházának felét két kisebb szőlővel, valamint egy kiskerttel a Rókus-hegyen. Leányuk már férjhez ment, a fiuk pedig kitanulta a jól jövedelmező bognár szakmát és Komáromban telepedett le mesterként, vagyis róluk már nem kellett gondoskodnia. A szülők megegyeztek, hogy mivel készpénz hiányában a leányuknak csak szerény stafírun g jutott, haláluk után feltétlenül neki adják a kisebb szőlőt a szüreteléshez szükséges eszközökkel együtt. Közös gyermekekről lévén szó, minden adott lett volna az asszony nyugalmas özvegységéhez, ha nincs a vő. Lorenz Staudinger kőművespallérként dolgozott, vagyis még nem sikerült bekerülnie a céhbe, mert ehhez többek között saját lakóházat kellett volna szereznie, valamint kifizetni a mestervizsga és a polgárjog megváltásának díját. Az özvegy a hagyatékok intézésekor szokásos ügyekkel nehezen boldogult, ezért elfogadta a vő ajánlkozását. Későn vette észre, hogy a segítség nem önzetlenségből fakadt, hanem egyszerűen csak a házrészét akarták megszerezni. Állítólag egy futártól tudta meg, hogy a házukat eladónak nyilvánította a tanács, de ekkor még sikerült megnyugtadni, hogy valójában nem is úgy áll a dolog. A házért hamarosan jelentkezett a vevő, Mayr budai tanácsos, aki 650 forintot ajánlott fel, s azonnal kifizette az összeg közel felét. Ezt követően Kurzné veje bejelentette, hogy felesége nevében élne az elővételi jogával, visszafizeti a pénzt, a hiányzó összeg fejében pedig vállalja, hogy élete végéig mindennel ellátja az anyósát. Az özvegy az új szerződés megírásakor állítása szerint nem egészen értette, hogy miről van szó, számára az volt fontos, hogy öreg napjaiban nem kell egyedül küzdenie a háztartással és a házzal, s nem fogják többé nyomasztani a férje után maradt hitelek. Hasonló okból a szőlőket is átadta műveltetésre a vejének, cserébe évi néhány akó bort kért saját fogyasztásra. Az özvegy a szerződésakor rákérdezett, hogy mi lesz a fiával, de a tanúk és az érdekeltek, köztük a tanácsosok, megnyugtatták: neki már nem jár semmi, hiszen megkapta apja minden szerszámát.

Az asszony fia hamarosan megtudta, hogy testvéreinek férje lényegében rávette az anyjukat az ő kitagadására. Végeérhetetlen levelezés kezdődött Buda

⁵² „bey Einem Löbl. Stadtgericht gebührende hielff und dem Gott gefälligen Schutz der Wittiben gesucht, so hab ich auch festiglich geglaubt, daß Ein Löbl. Magistrat mich wie billig schützen wird, [...] und mir Armen betagten Wittib die vor Gott und der Weld rechtmässige Sach absprechen thut.” BFL IV.1002.z. A Nr. 560. Az özvegy folyamodványa a magisztrátushoz (1724).

és Komárom között, a budai magisztrátus sem tagadhatta, hogy a szülői ház rendszerint a fiúgyermeké, ezért újabb egyezséggel próbálkoztak. A Budán élő Staudingernek kedvezve Johann Franz Kurz igen kedvezőtlen feltételekkel válthatta volna meg sógorától a házat, ráadásként kitalálták, hogy az özvegy fizessen tartásdíjat arra a tíz hónapra, amíg lányáékkal élt. A magisztrátus közreműködésével készült kalkulációk valóban figyelemre méltóak, az ingatlanok értékesítése után ugyanis az özvegynek összesen 35 forintot hagytak volna, így mindenképpen valamelyik gyermeke irgalmára szorult. Staudinger pozícióit erősítette, hogy időközben egyezséget kötött Mayrral, aki az egész tanácsból egyedül nem rendelkezett budai házzal, de elvárták tőle, hogy mielőbb szerezzen akár olyan szerény kis polgárházat, mint Kurzéké.⁵³ Az asszony hiába küldözte egyre kétségbeesettebb panaszleveleit, senki nem akarta meghallani a hivatalos tiltakozását az ellen, hogy a veje önhatalmúlag árulja az ő és a fia tulajdonrészét. Az sem indította meg a tanácsosokat, hogy Staudinger rosszul bánt az özvegy anyával, a beígért gondoskodásból nem lett semmi, helyette odaérkezésétől fogva keményen dolgoztatták a háztartásban, hiszen neki veje kijelentése szerint ez volt a dolga. A szegény özvegy feleslegesen utazgatott Komárom és Buda között, nem talált nyugtot, s mindkét gyermekével megromlott a viszonya.

Kurzné öt év huzavona után, 1725-ben családja és a városi tanács közreműködésével oda jutott, ahová a nincstelen, elhagyatott városiak, vagyis a városi kórházba. Hozzá tartozói számára komoly kellemetlenséget okozott, hogy a gyermekei hagyták a polgári kórházban meghalni anyjukat, a végtisztesség megtagadásával járó szégyent azonban már nem merték felvállalni, ezért a szegényeknek járó városi temetés helyett a hercehurcából profitáló Staudingerék szerény, de tisztességes temetést fizettek. A budai bírák az utókor megítélése szerint az özvegy Kurznéval bizony nem atyaként, hanem mostohaatyaként bántak. Vélhetően erkölcsi szempontból a kortársak egy része is az özvegy anya pártjára állt, aki nem ilyen bánásmódot érdemelt becsületesen felnevelt és felnőtt életükbe kellő támogatással elindított gyermekeitől. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a normatív irodalomban gyakran hangsúlyozott gyermeki engedelmesség, tisztelet a valóságban leginkább addig tartott, amíg a szülő – vagy a megözvegyült szülő – képes

⁵³ A háznak mint örökségnek kiemelt jelentősége volt. Mayr azok közé az értelmiségiek közé tartozott, akik képzettségük miatt, kivételes kegyként, átmenetileg ház nélkül is megkapták a polgárjogot. Az újabb történeti kutatások kiemelik, hogy a gyermekek között a szülők csak látszólag osztották el egyenlő részben a vagyont, aki a házat kapta, jobban járt a testvéreinél. A házulajdon, a céhtagság és a polgárjog összekötése az európai városokban sokszor azzal a következménnyel járt, hogy az örökösök megpróbálták kijátszani egymást, kicsalni az özvegytől az ő részét is. *Margareth Lanzinger: Vererbung: Soziale und rechtliche, materielle und symbolische Aspekte.* In: *Das Haus* i. m. 319–320. Staudinger számára az egyetlen reményt a mesterré válásra és a polgárjog megszerzésére anyósa örökrészének megkaparintása jelentette. A várbéli kis ház árából ugyanis más városrészben olcsóbban vásárolhatott házat.

volt eltartani magát, ezt követően a családi hatalmi szerepek jelentősen átrendeződtek. Az özvegyek támogatására felszólított tanácsosok és közvetve a város számára a mindenkori családfő vagy az ő szerepét betöltő személy volt a fontos, ezért lényegi dolgokban döntéseikkel az új családfőnek, jelen esetben a helyben lakó nők kedveztek. A keresztényi-erkölcsi normák és a valóság közötti ellentmondást rendszerint úgy igyekeztek kiküszöbölni, hogy az új családfőt felszólították: adja meg a kellő tiszteletet az idős szülőknek és bánjon vele tisztességesen. Ebben az esetben a családon belüli feszültségek annyira elmélyültek, hogy a magisztrátus békeltetőnek szánt felszólítása nem hozott eredményt.⁵⁴

Összegzés

Budán, más városokhoz hasonlóan, a tisztességes, jó hírnevűkre kényes leányok-asszonyok, különösen a polgárjogúak női családtagjai legfeljebb kivételes esetekben szánták rá magukat, hogy maguk keressék meg személyesen vagy írásban a hatóságokat. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vették volna ki részüket a családi ügyek intézéséből. Időnként előfordult, hogy férje akadályoztatása miatt mégis a feleségnek kellett a hivatalos ügyeket intéznie, amit kizárólag a családfő előzetes tudomásával és megbízásából tehetett, de ehhez mindenképpen nyomós indok kellett. Az asszonyok özvegyként szereztek először jogot arra, hogy akár férfi segítsége nélkül, a saját nevükben intézkedjenek, amennyiben úgy látták jónak. Az özvegyiség által nyújtott viszonylagos önállósággal azonban nem mindenki tudott vagy akart élni. Elsősorban azok az asszonyok vállalkoztak az önálló ügyvitelre, akik ehhez kellő műveltséggel és vagyonnal rendelkeztek, s korábban a férjük – igazi társként tekintve rájuk – jobban bevonta őket a családi gazdaság működtetésébe, továbbá bármikor számíthattak rokonaik támogatására, tanácsára is. A szakirodalom azonban hangsúlyozza, hogy a patriarchális rendszerben tulajdonképpen ekkor sem saját jogon jártak el, hanem az elhunyt családfő helyettesítőjeként. Az özvegy hatalma pedig rendszerint átmenetinek bizonyult, mivel az új házasságkötéssel vagy a fiúgyermek – esetleg a leány – házasságkötésével az legtöbbször véget ért.

⁵⁴ BFL IV.1002.z. A Nr. 560.; *Inken Schmidt-Voges*: Mikropolitiken des Friedens. Semantiken und Praktiken des Hausfriedens im 18. Jahrhundert. (Bibliothek Altes Reich, Bd. 18.) Berlin–Boston 2015. 219–221.

WOMEN FROM BUDA IN FRONT OF THE AUTHORITIES
IN THE EARLY EIGHTEENTH CENTURY

By Eleonóra Géra

SUMMARY

As in other towns, honest women in Buda, watchful of their reputations, only rarely turned to the authorities either in person or in writing. This, however, did not mean that they took no part in managing family affairs. It happened sometimes that they had to proceed in official affairs, which they were only allowed to do with the consent and authorisation of the head of the family. It was only as widows that women gained the right to act in their own name without male help. Yet only those could profit from the relative independence allowed by widowhood who disposed of sufficient culture and wealth, who had previously been drawn by their husbands into the running of the family economy, and could count on the support of their kin. In a patriarchal system, in such cases they did not act in their own right but deputized for the deceased head of the family. Thus, the authority of the widow was temporary, for it generally ended with her marriage or that of her children.

A NŐI KOMMUNIKÁCIÓ STRUKTÚRÁI A BÁBASÁG INTÉZMÉNYÉNEK 18. SZÁZADI ÁTALAKULÁSÁBAN

Vádaskodás és ellenállás, meggyőzés és együttműködés

„A leg-több Bábák azt hiszik, hogy az gyermek akkor elevenedik-meg leg-elsőben, az mikor leg-elsőben mozdul-meg: ebben az ítéletben igen nagyon megtsalatkoznak [...] Nagyon vétkeznek annakokáért mind azon Bábák, az kik vagy *tudatlanságból*, vagy hogy egyenessen az dolgot ki-nem vizsgálják, hanem magok *tisztjékben restek és torhák* lévén, olyan Aszszonyoknak is szántsándékkal gyermekvesztő orvosságokat nem tsak javallanak, hanem még magok adják bé, s az gyermeket irtozatosképpen vesztik-el. [...] Némely Bábák *restek*, és *részegek* lévén, az gyermeknek állását ki-nem vizsgálják eléggé, és még azt sem tudják, mitsoda része, annál kevésbé, miképpen áll-bé az szülésbe? [...] Azután az nyögő szülő [asszony] veszedelemben forog, hogy gyulladásban, és ébből következő emésztőtűzben hal-meg, kivált ha *haszontalanul* és *kegyetlenkedőképpen* erőlteti az Bába, és *idején segedelmet nem keres* az Bába-Mester által; az ki az gyermeket vagy elevenen vagy halva ki-húzza.[...] De tsak azt sirathatjuk, hogy az *eszélős* Bábák idején nem gondolnak az segítségre.[...] Gyakran tapasztaljuk, hogy az belső fogásban az *ostoba* Bábák *érzékenység nélkül-való újjaikkal*, és *kapaformálág kinőtt és le nem metszett körmeikkel* olly *gorombán* ragadják-meg az szegény gyermeket, hogy szörnyüképpen el-vagyon karáztolva, vagy az száját el-is szakasztják, és ha nem két szemét, egyiket még-is úgy meg-sértették, hogy gyógyíthatlan vakság támadott.”¹

Az idézett sorok a bécsi egyetemen gyakorlati sebészetet és szülészetet oktató Raphael Steidele (1737–1823) 1775-ben kiadott bábatankönyvéből származnak. A mű a következő évtizedekben a Habsburg Monarchia valamennyi orvoskarán – beleértve a nagyszombati, majd Budára költözött, végül 1784-től Pesten működő kart is – standard oktatási anyagnak számított. A korszak szülészeti ismereteit enciklopédikus jelleggel tárgyaló 461 oldalas, 26 rézmetszettel kiegészített kötet magyar fordítását a brassói származású, Bécsben gyakorló orvosként működő egykori Steidele-tanítvány, Szeli Károly (1748–?1780) *Magyar Bába Mesterség* címmel adta ki 1777-ben. Steidele tankönyve a szerző meggyőző elméleti és gyakorlati

¹ *Raphael Johann Steidele: Lehrbuch von der Hebammenkunst. Wien 1775. 38., 129., 232.* Az idézett szövegrészek Steidele könyvének magyar nyelvű fordításából származnak, lásd *Szeli Károly: Magyar Bába Mesterség. Wien 1777. 45., 137., 239.* (Jelen tanulmányban minden forrásidézetet betűhíven közlünk. A fentebb idézett szövegben a kiemelések a tanulmány szerzőjétől származnak.)

felkészültsége, megjelenítő erejű részletes esetleírásai ellenére mégis negatív munka. Nem egyes bábák, hanem egy egész női szakma ellen irányuló, fejezetről fejezetre visszatérő variációkban megfogalmazott lesújtó véleménye, megrendítő részletekkel teli kiszólásai jól illusztrálják a szülés körül segédkező asszonyok elleni vádaskodások korabeli retorikájának minden szokványos elemét. A habitusukra nézve rossz, ápolatlan külsejű, koszos kezű és körmű, alapvetően rest, hanyag, tohonya, sőt helyenként részeges nők, akik a minimális szakmai felkészültség hiányában, ostoba és buta szokásaik foglyaként nem képesek sem a terhesség jeleit, sem a közelgő szülési fájdalmak természetét, sem a szülés közben adódó veszélyhelyzeteket felismerni, s időben hozzáértő orvost vagy sebészt hívni, s mindezen túl a szülő asszonyokkal gorombán, durván és érzéketlen módon bánnak.

Steidele könyvének a bábákra nézve már-már irritáló hangneme az érintetteket szinte kötelezte valamiféle reflexióra. 1788-ban egy magát meg nem nevező okleveles bécsi bába az egyetemi szülész-oktató vádaskodásaira 29 oldalas, nyomtatásban is kiadott, szenvedélyes hangvételű írásban válaszolt.² Nem túlzás azt feltételeznünk, hogy ugyanezt a választ egy Magyarországon működő bába is megírhatta volna. A bába pontról pontra idézi Steidelét – így a fentebbi részleteket is –, s a méltatlannak ítélt vádaskodásra vádaskodással válaszol, egyszerű és világos mondatokba fűzve saját maga és társai védelmében kifejtett ellenvéleményét. Az elszánt bécsi asszony érvrendszere tartalmazza mindazon gyakran ismételt elemeket, amelyek a korszakban jellemző bába–sebész–orvos konfliktushelyzeteknek hol a feloldását, hol a további elmélyülését eredményezték. A bába több olyan esetre emlékezteti az orvost, amikor a komplikációval járó szülésnél ugyan férfi szakértők is jelen voltak, mégis az anya és a gyermek halálával végződtek. Sőt, előhozakodik olyan esetekkel is, amikor a bába ugyan megállapította a gyermek rossz fekvését, de azt a jelenlévő orvos nem vette figyelembe, és a gyermeket végül darabokban szedte ki az anyából, akinek életét csak a jó Isten segedelmé mentette meg. Majd felteszi a kérdést: ha még az orvos sem tévedhetetlen, miért kéne azt a bábától elvárni? A továbbiakban rámutat arra, hogy noha a bábák nem rendelkeznek kellő elméleti anatómiai ismerettel, józan helyzetfelismerő képességük, ügyességük az évszázadokon keresztül nemzedékről nemzedékre áthagyományozott gyakorlati tapasztalataik révén az orvosokénál jobban működik. A doktori cím még nem jelenti azt, hogy valaki tévedhetetlen és hibátlan minden szakmai ítéletében. És ezt a képességet nem lehet tanulás révén, csupán könyvekből elsajátítani, hanem született rátermettség, női beleérző készség kell hozzá, amellyel igazán csak a bábák rendelkeznek. A bába rámutat arra is, hogy sok esetben hiába

² Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken 70. M. 46. (Höfliches Sendschreiben an Herrn Steidele von einer geprüften Hebamme. Wien 1788.)

próbálnak a nehéz szülésekhez orvost hívni, az vagy elérhetetlen, vagy túl későn érkezik. A gyakorlatban továbbá az is kivitelezhetetlen, hogy a bába minden egyes nehezen induló szüléshez rögtön orvost hívjon, hiszen sokszor fordul elő, hogy az első pillanatra komplikáltak tűnő szülés végül a legsimábban lezajlik. Végül arra a tényre is felhívja a figyelmet, hogy egy gyakorló bábaasszony, aki munkája során jóval több szülő nővel kerül kapcsolatba, mint egy orvos, akit csak problémás esetekhez hívnak, ebből adódóan többször is követ el hibákat.

Mindazonáltal az orvosi autoritás Steidele bábatankegyháza hasonló módon történő kinyilvánítása a 18. század második felében integráns részét képezte annak a diskurzusnak, amely a Habsburg Monarchia országaiban – csakúgy, mint Európa más részein Angliától Franciaországon keresztül a német nyelvterület egészében – egyre nagyobb intenzitással zajlott a szülészetről, leginkább a 'férfi-nő', 'orvos/sebész-bába', 'elmélet-gyakorlat', a fogó használatát illetően a 'természetes-mesterséges' és 'kiváráss-beavatkozás' polaritások mentén. A vita legfőbb tétje egyrészt az volt, hogy a tudatlanként számon tartott bábák tevékenységét az egyszerű, komplikációmentes szülések levezetésére korlátozzák, másrészt hogy munkavégzésük szakhatósági kontrollja s ezzel párhuzamosan az orvosoknak/sebészeknek mint az *ordo eruditorum* letéteményeseinek a térnyerése révén a szülészeti tudományos emancipációja végbemenjen.³

Az 1740-es évek végétől először a Habsburg Monarchia központjában, Bécsben, majd a birodalom távolabb eső részein a természeti és humán erőforrások helyes elosztásának és gyarapításának átfogó célkitűzésével, az élet minden területére kiterjedő tereziánus reformprogram részeként sor került a közegészségügyi rendszer intézményi, társadalomszervezeti, (szak)tudományos alapjainak kialakítására. A Mária Terézia holland származású orvosa, Gerard van Swieten (1700–1772) által kezdeményezett és szakmai irányításával kivitelezett, majd II. József uralkodása alatt a megelőző időszakhoz képest még dinamikusabb ütemben továbbvitt egészségügyi reformok új rendet teremtettek mind a gyógyítók társadalmi hierarchiájában, mind gyógyítási gyakorlatukra és egyéb, a napi munkavégzésükkel összefüggésbe hozható kötelezettségeikre nézve.⁴ Az új

³ A szülészeti medicinán belüli pozícióiról folytatott európai diskurzusról az angol, a francia, a holland és a német jelenségek vonatkozásában vö. William Hunter and the Eighteenth-Century Medical World. Eds. William F. Bynum – Roy Porter. Cambridge 1985.; *Toby Gelfand*: Professionalizing Modern Medicine. Paris Surgeons and Medical Science and Institutions in the 18th Century. Westport 1980.; *Hilary Marland*: The *burgerlijke* midwife: the *stadsvroedvrouw* of eighteenth-century Holland. In: The Art of Midwifery. Early Modern Midwives in Europe. Ed. Uő. London 1994. 193–210.; *Jürgen Schlumbohm*: Lebendige Phantome. Ein Entbindungshospital und seine Patientinnen 1751–1830. Göttingen 2012.

⁴ A közegészségügyi rendszer tudománytörténet-írás szempontjából meghatározó, összetett jelenségeiről lásd *Krász Lilla*: Orvosok a hivatal szolgálatában a 18. századi Magyarországon Századok 150. (2016) 821–870.

rend Magyarországon a legátfogóbb módon először 1770-ben az Egészségügyi Főszabályzat (*Generale Normativum in Re Sanitatis*) egészségügyi szolgáltatókra vonatkozó foglalkozási előírásaiban artikulálódott. A rendelet tudásalapon hierarchizálta az „egészségügyi piacon” működő gyógyítókat, kriminalizálta a rendszer képzetlen, önjelölt szereplőit, megalkotva a hivatalos és nem-hivatalos/illegitim kategóriákat. Ennek megfelelően összegezték a hierarchia csúcán helyet foglaló törvényhatósági orvosok (a forrásokban *physicus*-orvosok/főorvosok), a rendben és rangban utánuk következő sebészek, gyógyszerészek s végül a legalsó szinten a bábák hivatalos alkalmazásának előfeltételeit, a viselkedési szabályokat és kötelezettségeket. A rendszer egészének működtetéséért, a rájuk bízott területeken a normatíva előírásainak folyamatos ellenőrzéséért a regisztrációs feladatokat ellátó főorvosok feleltek (az adott területen gyógyítóként működők évi rendszerességgel történő összeírása név és egyéb szempontok szerint, narratív jelentés készítése minden előforduló egészség- és betegségüggyel összefüggésbe hozható kérdésről). A főorvosok egyben oktatói munkát is végeztek. Mindez a bábák tekintetében annyit jelentett, hogy tevékenységük hivatalossá tételéhez elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tenniük.⁵ A munkáját addig jellemzően tapasztalati úton, „mellékállásban” végző bábatársadalom látványosan szegmentálódni kezdett. Kialakult ugyanis a nagyszombati/budai/pesti orvoskar kétszemeszteres szülészeti kurzusait látogató s tanulmányaikat vizsgával abszolváló hatósági vagy okleveles bábák szűk csoportja, valamint az adott törvényhatóság főorvosa vagy sok esetben hatósági sebésze által szervezett egy-két hetes oktatásban részesült, majd vizsgát tett, úgynevezett cédulás bábák (az előbbinél valamivel népesebb) rétege. A legnagyobb létszámú csoportot a formális képzettséggel nem rendelkező, elsősorban falvakban működő parasztbábák alkották, akiknek tevékenységét a helyi pap vagy lelkész előtt tett eskü legitimálta.⁶

Az szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt, hogy az egyszerű, ösztönös megérzéseikre, tapasztalataikra építő falusi bábaasszonyokat egyik napról a másikra iskolapadba ültessék, majd velük bizottság előtt vizsgát tetessenek. Az egyes lokalitások azonban igen rövid idő alatt megtalálták a módot és az eszközöket, hogyan racionalizálják, illetve kerüljék meg az uralkodói rendeletekben minden baba számára előírt vizsgakötelezettségeket. Változatos, helyenként igen taláلكony ellenállási stratégiák alakultak így ki. Ebben a harcban a falusi elit, a bíró, a pap, a jegyző, de maga a vármegye is – élén az orvossal, a sebésszel, a

⁵ Az Egészségügyi Főszabályzat kommentált, kritikai kiadását lásd *Balázs Péter*: *Generale Normativum in Re Sanitatis*. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Piliscsaba–Bp. 2004. (a bábákra vonatkozó instrukció itt: 159–173.)

⁶ A bábatársadalom hierarchiájáról lásd *Deák Zita – Knász Lilla*: Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század). Bp. 2005. 325–348. passim.

főszolgabíróval – sok esetben a bábák partnerévé szegődött. Okosan együttműködtek. Ez az együttműködés a vármegyei, városi, falusi apparátus vagy a szakvezetés részéről nem feltétlenül az uralkodói rendeletekkel, a központi hivatalokkal szembeni ellenállást jelentette, sokkal inkább a tényleges, valós helyzet és lehetőségek észszerű felmérését. Az alábbiakban a régi és az új, tradíció és innováció társadalmi-kulturális illeszkedése során kialakult konfliktushelyzetekben az érintett bábák és asszonyok kommunikációs stratégiáira összpontosítva azt mutatjuk be, miként sikerült (vagy sem) a különböző felek által képviselt érdekeknek és ellenérdekeknek megfelelő megoldásokat találni.

A normatív kontroll gyakorlata: az ellenállástól a kompromisszumokig

Hogy milyen nehézségekkel járt és milyen konfliktusokat idézett elő a képzetlennek, tudatlannak megbélyegzett bábák bevonása az intézményes képzésbe, azt jól példázza a Szepes vármegyei Igló esete 1786-ból. A város ekkor közigazgatási szempontból bonyolult képlet volt: egyike a 16 kiváltságos szepesi városnak, amely időszakunkban csak virtuálisan létezett. A Zsigmond király által 1412-ben Lengyelországnak elzálogosított városok 1772-ben kerültek vissza Magyarországhoz. Új szervezetüket Mária Terézia egy 1778-ban kibocsátott privilégiumban szabályozta, és létrehozta a 16 szepesi város kerületét. Ez annyit jelentett, hogy – a szabad királyi városokhoz hasonlóan – közvetlenül az uralkodó és a királyi kormánysszervek alá tartoztak. Az udvari szervek minden vonatkozásban általában óvatosan kezelték a visszacsatolt 16 várost, ezért kamarai adminisztrátorokat bíztak meg az uralkodói rendeletek helyi végrehajtásának felügyeletével. Hasonlóan változatos a város társadalmi, nyelvi, vallási összetétele is: domináló magyar birtokos réteg, kulturált szász polgárság és időnként feszültségeket okozó szlovák parasztság. A lakosság katolikus vagy lutheránus, és ebből adódott, hogy a máshol csak lappangó problémák itt komoly konfliktusokká fejlődtek, robbanásig feszültek. A szóban forgó konfliktus főszereplője Igló város hatósági bábája, Elisabetha Niklausin, aki korábban hasonló minőségben Pozsonyban szolgált. 1784-ben került Iglóra, miután megüresedett ott egy bábaállás. Az eset további szereplői: Klobusiczky Antal (1738–1793) nagyváradi kamarai adminisztrátor, Jacob Engel (1717–1793), Szepes vármegye főorvosa, a vármegyei alispán, Szentmiklósy bíró, valamint Samuel Hambach (1720–1801), Szepes vármegye és a 16 szepesi város provinciális főorvosa.

A konfliktus Elisabetha Niklausintól indult, aki Klobusiczkyhez intézett indultatos levelében arról számolt be, hogy Igló város nem tett eleget a bábák

vizsgakötelezettségeire vonatkozó rendeleteknek, mivel „ebben a városban őt, vizsgával nem rendelkező, buta nő szabadon gyakorolhatja a bábamesterséget”. Niklausin asszony úgy érezte, hogy a város polgársága összeesküdött ellene, a legtöbb polgár ugyanis megtiltotta asszonyainak, hogy őt hívják a szülésekhez, és inkább ragaszkodtak a tudatlan bábákhoz. Ezért azt fontolgatta, hogy visszamegy Pozsonyba, vagy áthelyezését kéri Debrecenbe, ahol tudomása szerint megüresedett egy bábaállás. Klobusiczky a levelet rögtön továbbította a Helytartótanácsnak. Niklausin bába a kérelméhez csatolt kísérőlevelében a helyi bírót, Szentmiklósyt vádolta. Szerinte ő a felelős azért, hogy a város – kijátszva az uralkodói rendeleteket – engedélyezi az őt, vizsgával nem rendelkező, nem-hivatalos bába működését. A Helytartótanács ezek után utasította a vármegyét, hogy vizsgálja ki az ügyet. A vármegye a főorvost, Jacob Engelt bízta meg a feladattal, aki rögtön Iglóra utazott, és néhány héttel később részletes jelentést tett a felettes hatóságnak. Ebből kiderült, mi az oka a polgárok bizalmatlanságának Niklausin bábával szemben:

1. Haszonleső, csak a gazdagabbakkal foglalkozik, a szegényeket nem látja el rendesen.

2. Arrogáns és viszályokat szító – az őt, vizsgával nem rendelkező asszonyt a szüléseknél segéderőként kihasználja és elvárja, hogy cenzust szedjenek számára a kliensektől, ha ezt nem teszik meg neki, akkor durván elkergeti őket.

3. Egy egész hónapot távol volt hivatalától és nem foglalkozott a szülő nőkkel.

Engel doktor megállapítja, hogy az őt, tapasztalati úton tevékenykedő bába eddigi munkájából még semmiféle baj nem származott. A bölcs orvos a konfliktus megoldását abban látta, hogy az őt asszonyt – eleget téve az uralkodói normáliák szabta formális követelményeknek – oktatásban kell részesíteni, hiszen egyetlen vizsgázott bába képtelen egy akkora várost, mint Igló ellátni. Niklausin bábát pedig figyelmeztette, hogy a jövőben viselkedjék megfelelően. A bábakurzus megszervezésével Samuel Hambach orvoskollégáját bízta meg. A vármegye ezek után jelentést tett a Helytartótanácsnak, amelyben elhatározta magát Klobusiczkytól, aki „nyugtalan emberek nyugtalan feltevéseivel azonosul és munkájával csak kárt okoz a megyének”. Három hónappal később Jacob Engel, a szorgalmas orvos ismét referált a vármegyei alispánnak. A főszolgabíróból, a helyi bíróból és Hambach doktorból álló bizottság az ő elnöklétével levizsgáztatta az őt nőt, de közülük egyik sem felelt meg. Ennek oka, hogy Hambach nem tett eleget ígéretének és nem oktatta rendesen a bábákat. Engel ekkor elhatározta, hogy maga veszi kézbe a bábák oktatását július–augusztusban, amikor a szokványosnál kevesebb saját beteget kellett ellátnia. A nyilvános előadások színhelyéül Lőcsét jelölte meg, ahová az iglói asszonyokon kívül a vármegye minden városától még további két-három alkalmas jelöltet kért. A jelek szerint a konfliktus végül békésen megoldódott. Az ügygel kapcsolatos utolsó irat ugyanis arról számol be, hogy az őt

nő közül kettő az oktatás végén sikeresen letette a vizsgát, és Niklausin asszony mellett a továbbiakban már hivatalos segédbábaként tevékenykedtek.⁷

Akad azonban ellenpélda is, amikor az érintett, vizsgával nem rendelkező bábákat nem lehetett meggyőzni az oktatáson való részvétel fontosságáról. Jánossy György (?–1787 után), Szabolcs vármegye főorvosa 1786. évi egészségügyi jelentésében arról számolt be, hogy kollégája, a vármegyei sebész egyszerűen nem tudta összeírni a megye területén fekvő Báthory-birtokon tevékenykedő bábákat. A szüléseknél amúgy rendszeresen segédkező asszonyok ugyanis félve attól, hogy távol otthonuktól többhetes kurzuson kell részt venniük és vizsgáznuk, inkább letagadták tevékenységüket. A feladatát becsülettel teljesíteni kívánó sebész végül kénytelen volt a helyi bíróhoz fordulni, hogy legalább a bábaként tevékenykedő asszonyok nevét megtudja. Erre a mindenre elszánt nők kollektíve léptek fel, nyilvánítva meglehetősen drámaian hangzó közös szándékukat: „készek vagyunk akár arra is, hogy a szülő asszonyokat segítség nélkül hagyjuk, de tanulni, vizsgát tenni nem fogunk”. Ezzel az ultimátummal végül elérték céljukat: a sebész hozzájárult ahhoz, hogy a jövőben vizsga nélkül is bábáskodjanak.⁸ A jelek szerint három esztendővel később Jánossy György, az elszánt orvos maga vette kézbe a macacsul ellenálló bábák oktatását. 1789-ben Wezza Gábor (1728–1799) országos főorvoshoz írott levelében a pesti orvosi fakultástól a falusi bábák alapszintű gyakorlati oktatásához a női medence részeit bemutató bábút (*phantom*) kért. A korszak e modernnek számító demonstrációs eszközével a bábaoktató a természetes szülések levezetésénél alkalmazandó fogásokat szemléletesen tudta bemutatni.⁹

Hasonló reakciót, kollektív ellenállást tükröz Jászapáti (Jász–Apáthi) és Jászládány (Jász–Ladány) helyi bírójának a Helytartótanácsához címzett panaszos levele 1784-ből. Az írásból kiderül, miért nem akartak a helyi szülésnél segédkező asszonyok az akkor még Budán működő orvosi fakultásra utazni és ott vizsgát tenni. Az asszonyok – reális, emberileg érthető és elfogadható – kifogások tárházát vonultatták fel: többen magas korukra vagy gyengécske fizikumukra hivatkoztak, betegségekre, szegénységükre vagy arra, hogy férjüket és gyermekeiket nem hagyhatják otthon. A Szabolcs vármegyei bábákhoz hasonlóan reagáltak, amikor kijelentették, hogy inkább lemondanak a munkájukról, de Budára nem mennek. A helyi bíró ebben a küzdelemben partnerként lépett fel, felvállalva, hogy a hatóságoknál képviseli érdekeiket.¹⁰

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) C 66 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum sanitatis (a továbbiakban: C 66), 98. cs. 53. kf. (1–17. p.)/1785–86.

⁸ MNL OL C 66 99. cs. 56. kf. (216. p.)/1785–86.

⁹ MNL OL C 66 133. cs. 115. kf. (3. p.)/1789.

¹⁰ MNL OL C 66 81. cs. 22. kf. (386. p.)/1783–84. 1784 augusztusában a szomszédos Jászberény bábaasszonyai is hasonló problémával fordultak a helyi magisztrátushoz. Magyar nyelvű panaszos

Általában a vármegyei főorvosok szakmai ambícióitól, ítélőképességétől függött, hogy a bábákat sikerült-e rábeszélniük, hogy részt vegyenek a korszak új igényeinek megfelelő szakszerű bábakurzusokon, és az ott hallottakról egy bizottság előtt vizsga formájában számot adjanak. Sok múltott azon, milyen érveket vonultattak fel, amikor a bábákat a vizsga letételének hasznosságáról próbálták meggyőzni. A vármegyei orvosok által a falusi bábák számára kiállított bizonyítványnak inkább formális jelentősége volt: az uniformizálás és a fegyelmezés egy újabb eszköze, az orvosi vagy sebészi autoritás kinyilvánítása, a világi hatalom részéről megnyilvánuló kontroll egyfajta bürokratikus demonstrálása. Maga a képzés a szakszerűsítés e korai fázisában a „jó bába” új típusú munkaethoszának formálódását szolgálta. Amit e procedúra során a bába feltétlenül megtanult: kapcsolatot teremteni hivatalos intézményekkel és ezek képviselőivel. Bizonyítványa pedig már nem valamiféle gyakorlati, hanem egy megtanult, elsajátított absztrakt tudásanyagot szimbolizált. Mindez hosszú távon a bábaként tevékenykedő egyszerű falusi asszonyokat szinte észrevétlenül a világi hatalom kontrollmechanizmusának aktív vagy passzív részévé tette.

A bábák meggyőzése az „új tudás” megszerzésének hasznosságáról az orvosok számára sokszor igazi küzdelmet, harcot jelentett. Ebben a meglehetősen nehéz, és néha hálátlan feladatban az orvosok – ha elég hatékonyak voltak – mozgósítani tudták beosztottaikat, a sebészeket is, akik partnerükké szegődtek. Az 1785-ben kibocsátott uralkodói rendelet értelmében a sebészeknek szülészettől is egyetemi vizsgát kellett tenniük. Az a sebész, aki ennek nem tett eleget, elvileg nem praktizálhatott. Sőt, a már hivatalosan működő, de szülészeti vizsgával nem rendelkező sebészeknek utólagosan kellett pótolniuk a rendes tanulmányaik alatt elmulasztott vizsgát.¹¹ A vármegyei főorvosok voltak ugyanakkor azok, akik – ha munkájukat lelkiismeretesen végezték – bejárták a rájuk bízott vármegye valamennyi

levelüket minden bizonnyal a helyi jegyzővel íratatták meg. Az egyetemi vizsga letétele ellen felvonultatott érvrendszerük gyakorlatilag megegyezik a jászapáti és jászladányi asszonyokéival: „Mi alább irattak fel hivattattván N[em]z[etes] Hádenraich Lajos Dist[ric]tua[lis] Physicus által azon végre, hogy a F[els]leges Consiliumunk parancsolattya szerént tölünk meg kértené, ha volna é akarunk a meg jelentett Universitasban a Bábaságrúl valo tudománynak proba tételére meg jelenni, akkoron illetén Declaratíot tettünk elsőben ugyan is én Zavara Erzsébeth mind öregségem, mind szegénységem végett arra nem adhatom magam, 's alkalmatlan is vagyok. 2o. Én Sebestyén Anna mind magam öreg lévén mind az férjem, kinek is ha el mennék, gyámolítója nem lenne, az tőlem ki nem telhetik. 3o. Én Jokay Dorothea sok gyermekeim vannak, kiket két kézi munkámmal kellénk tartanom, azokáért azokat nem hagyhatom. 4o. Én Tóth Anna hasonloan gyermekeimet nem hagyhatom. 5o. Kovách Klára három gyermekkel vagyok, 's a férjem beteges állapotban nyomorog más házánál, ezektől nem távozhatok. Sőt minnyájan inkább a Bábaságrúl le mondunk, mint oda mennyünk, 's az férjeinket, s gyermekeinket id haza nyomorúságban hagyuk, melyrúl is adjuk kezünk kereszt vonását. Jászberény die 3a Aug. 1784.” MNL OL C 66 81. cs. 22. kf. (383. p.)/1783–84.

¹¹ Az 1785. május 12-én kelt rendelet szövegét lásd MNL OL C 66 92. cs. 35. kf. (1. p.)/1785. 1787-től a lelkiismeretesebb vármegyei főorvosok jelentéseikben már külön regisztrálták, hogy a rájuk bízott területeken működő sebészek rendelkeznek-e szülészeti vizsgával vagy sem.

települését, és így pontosan ismerték a valós helyzetet, a lehetőségeket, fel tudták mérni, hogy az uralkodói normatívák milyen ütemben és milyen feltételekkel valósíthatók meg. A legtöbb orvos belátta, hogy a rendeletekben a falusi bábák számára kötelezően előírt oktatásban való részvétel, majd az orvos, a sebész és – helyi szokásoktól függően – a vármegyei bába vagy a helyi bíró, illetve pap alkotta bizottság előtti vizsga letétele, illetve az okosabb nők esetében az egyetemi kurzusra és az ott abszolválandó vizsgára küldés (optimális esetben is) csak fokozatosan, két lépcsőben valósítható meg. Ezt a véleményüket adott esetben a központi hatóságok előtt is képviselték, kiállva a bábák mellett. Sőt, a vármegyei vezetést is meggyőzték, hogy a kerületi főispán, az orvosi fakultás vagy a Helytartótanács felé is ezt az álláspontot közvetítsék. Ugyanígy együttműködtek a városokban működő bábákkal is, akik rendszerint már rendelkeztek orvos vagy sebész által kiállított bizonyítvánnyal, de a rendeletek értelmében a szabad királyi városokban csakis egyetemen vizsgázott bábák praktizálhattak.

Az ország különböző, egymástól távol eső területeiről számos példa akad a szakvezetés és a vármegyei apparátus vagy éppen a helyi pap, lelkész együttműködésére a bábákkal. 1784-ben Margaretha Karlsburgerin temesvári özvegyasszony a helyi bíró és plébános által hitelesített bizonyítványát maga a vármegyei főorvos továbbította a Helytartótanácshoz. A dokumentumhoz egy levelet is csatolt, amelyben az áll, hogy a nevezett asszony már nyolc éve praktizál a városban és munkáját mindenki megelégedésére végzi, egyetlen szerencsétlen kimenetelű szülés sem történt működése során. Az orvos ezért azt kéri, hogy a bábát mentsék fel az uralkodói normatívák által előírt egyetemi vizsga letétele alól.¹²

Barbara Roppin, Varasdon tevékenykedő bába 1785-ben a városi jegyzővel íratatta meg a helyi magisztrátushoz címzett kérelmét, amelyben a 71 éves, a vármegyei főorvosnál vizsgázott asszony magas korára, sokéves szakmai gyakorlatára hivatkozva szintén egyetemi vizsga letétele alóli mentességet kért, és egyúttal engedélyt arra, hogy amíg ereje engedi, tovább praktizálhasson.¹³ A jelek szerint La Lanque János (1743–1799) Varasd vármegyei főorvos is meg volt elégedve a bába teljesítményével. Az 1785. évi egészségügyi jelentésében ugyanis Ropp asszonyt a vármegye első osztályú bábái között tüntette fel.¹⁴ Hasonló kérvények és panaszos vagy felháborodott hangvételű levelek tucatjaival találkozunk, amelyeket a vármegyei főorvosok rendszerint az évi egészségügyi jelentéseikhez csatoltak.¹⁵

¹² MNL OL C 66 79. cs. 22. kf. (206. p./8)/1783–84.

¹³ MNL OL C 66 81. cs. 22. kf. (268. p./A)/1783–84.

¹⁴ MNL OL C 66 85. cs. 1. kf. (163. p.)/1785.

¹⁵ 1784-ben Julianna Schindlerin, a Hont vármegyei Bélabányán működő bába azzal fordult a Helytartótanácshoz, hogy ő ugyan a selmecbányai orvosnál vizsgázott, de senki nem kötelezheti arra, hogy saját költségén Budára menjen az egyetemi vizsga megszerzése céljából: MNL OL C 66 79. cs. 22. kf.

Az engedmények és megértés mellett akad azonban példa fegyelmező retorziókra is. 1786-ban Mariana Kassovich, Károlyvárosban működő bábát egy helytartótanácsai leirat előírásaira hivatkozva a vármegyei főorvos testi büntetés terhe mellett eltiltotta a praktizálástól mindaddig, amíg nem tesz eleget egyetemi vizsgakötelezettségeinek. A közbeeső időre az orvos a helyi patikust bízta meg a szülő nők körüli teendők ellátásával.¹⁶ 1787-ben a Máramaros vármegyében tevékenykedő négy, egyetemi vizsgával nem rendelkező bábát pedig egyenesen a vármegyei főorvos bocsátotta el.¹⁷

Az említett problémát több helyen úgy oldották meg, hogy az előírászerű egyetemi vizsgával nem rendelkező, a város bábájának pozíciójában működő asszonyokat az okleveles bába melletti kisegítővé (*Helferinnen*) degradálták, megvonva tőlük az évi hivatalosan rögzített fizetést. E gyakorlattal összefüggésben egy elkeseredett asszonysorsot példáz Magdalena Binderin, Győr vármegyei bába esete 1787-ből. A vármegyei vezetéshez intézett panaszos, de szolid hangvételű leveléből kiderül, hogy kereskedő férje elhagyta, három gyermekével magára maradt. A nő előbb kétkezi munkájával próbálta fenntartani magát és gyermekeit, majd elkezdett bábáskodni. Fél év alatt – anyagi áldozatokat is hozva – elsajátította a szülés levezetésének fortélyait. Ezt követően Andriolin vármegyei okleveles bába mellett hat hétig segédkezett és szerzett gyakorlati ismereteket, majd Pythner Gábor (?–?) vármegyei főorvosnál jelentkezett vizsgára. Az orvos azzal utasította el az agilis asszonyt, hogy a normáliák értelmében a városokban csak okleveles bába praktizálhat. Mivel Binderin asszony immáron két és fél éve semmiféle anyagi támogatást nem kapott a férjétől, nem tehette meg, hogy Pestre utazzon és gyermekeit magukra hagyja. Kétségbeesett levelében az asszony a vármegyétől várt megnyugtató megoldást nehéz helyzetének megoldására. Hogy Magdalena Binderin sorsa rendeződött-e, és ha igen, hogyan, nem derül ki a rendelkezésünkre álló iratokból.¹⁸

A városi bábák egyetemi vizsgára küldésében egyrészt a pénzügyi nehézségek, másrészt a nyelvi problémák jelentettek komoly akadályt. 1785-ben négy késmárki bábaasszony tiltakozott a városi magisztrátusnál az egyetemi vizsga letétele ellen anyagi okokra hivatkozva: sem az útiköltséget, sem az egyéb kiadásokat (szállás, vizsgadíj) önerőből nem tudják előteremteni. Ultimátumszerű javaslatuk így hangzik: a város vagy fedezi minden vizsgával járó költségüket, vagy megelégszik a magisztrátus azzal, hogy a vármegyei orvosnál tesznek vizsgát.¹⁹

(133. p.)/1783–84. 1786-ban négy pécsi bába kérelmét továbbította a vármegyei főorvos a Helytartótanácsához, akik a Pestre utazás igen magas – számukra kifizethetetlen – összegére hivatkoztak. Lásd MNL OL C 66 103. cs. 79. kf. (176. p.)/1785–86.

¹⁶ MNL OL C 66 103. cs. 79. kf. (168. p.)/1785–86.

¹⁷ MNL OL C 66 121. cs. 53. kf. (302. p.)/1787.

¹⁸ MNL OL C 66 113. cs. 6. kf. (81. p.)/1787.

¹⁹ MNL OL C 66 79. cs. 22. kf. (141. p.)/1783–84.

A nyelvi problémák és az analfabetizmus talán még az anyagiaknál is inkább akadályozták a szakszerűsítés folyamatát. Korszakunkban a nagyszombati, majd Budára, illetve Pestre költözött orvosi fakultás bábakurzusain az oktatás nyelve a német volt. Mivel a bábák az elméleti tudást alapvetően tankönyvekből sajátíthatták el, érthető módon a fakultás megkövetelte, hogy – ha írni nem is – legalább olvasni tudjanak a kurzusra jelentkezők. A vármegyei főorvosok jelentéseiben szinte toposzszerűen ismétlődő elem, hogy a rájuk bízott területen praktizáló bábák között nincs olyan asszony, aki tudna németül, olyat pedig végképp nehéz találni, aki írni-olvasni vagy legalább olvasni tudna. 1785-ben a Pukancon szolgáló Anna Funer vállalkozott arra, hogy a pesti egyetemen részt vesz a bábakurzuson és levizsgázik. A város fedezte volna minden költségét. Funer asszony a jelek szerint el is utazott, mivel azonban nem tudott megfelelő szinten németül, kénytelen volt oklevél nélkül hazatérni.²⁰ 1786-ban a Pozsega vármegyei orvos arról tájékoztatta Pozsega város magisztrátusát, hogy a helyben tevékenykedő öt bába közül egyik sem tud írni és olvasni. Kettőt közülük ő maga vizsgáztatott le, de így nem küldheti őket Pestre az egyetemi vizsga abszolválása céljából. A másik három bába, aki az orvos vizsgáján nem felelt meg, csak végszükségben praktizálhatott.²¹

Nem volt konfliktusmentes az sem, ha az okleveles bába hiányát – esetleg a Helytartótanács többszöri figyelmeztető felszólítására – a vármegyei főorvos kívülről jött, az adott lokális közösségben idegennek számító okleveles bábával próbálta orvosolni. Nagy nehézséget jelentett, ha az okleveles bába nem ismerte a rá bízott területeken élők anyanyelvét. Helyzetét tovább nehezítette az is, hogy szaktudását számára idegen közegben kellett elfogadtatnia, egyúttal elnyernie az adott városi vagy járási közösségben a szülő nők bizalmát. Álljon itt a probléma illusztrálására néhány nagyon jellemző példa. A Szatmárnémetin élő okleveles vármegyei bábával kapcsolatban 1787-ben az a panasz merült fel, hogy csak németül beszél, ezért a gyermekágyas asszonyok nem hívják őt szülésekhez. A városi magisztrátus elhatározta, hogy az asszonyt áthelyezi Felsőbányára, és helyette két magyarul tudó vizsgázott bábát alkalmaz: az egyiket Szatmáron, a másikat Németin. Mindkét asszony a városi pénztártól évi 50 forint fizetést kapott volna. Ha e két asszony nem lenne elegendő a szülő nők ellátására, a bábák tarthatnak segédek is, akiket Bertalan Lajos (?–?) városi orvos részesítene szakszerű oktatásban. A jelek szerint nem sikerült időben két, minden feltételnek megfelelő bábát találni. A kerületi főispán helytartótanácsi jelentéséből kiderül, hogy a város úgy oldotta meg a bábaproblémát, hogy Bertalan doktor kiválasztotta a Szatmárnémetin nem hivatalosan működő bábák közül a legértelmesebbeket és

²⁰ MNL OL C 66 109. cs. 1. kf. (242. p.)/1787.

²¹ MNL OL C 66 103. cs. 79. kf. (150. p.)/1785–86.

maga instruálta őket, előírva nekik, hogy bonyolultabb esetekben forduljanak azonnal a sebészhez vagy hozzá. Szatmárnémetin az okleveles vármegyei bábán kívül működött egy magyarul ugyan beszélő, ám vizsgával nem rendelkező asszony, aki a várostól évi 30 forint fizetést kapott. De, hogy a kontárkodó, illetéktelen nők működését a közjó érdekében felszámolják („zum allgemeinen besten, und gänzlicher Abschaffung der Winckel Hebammen“), a városi magisztrátus úgy határozott, hogy mihelyt minden szempontból megfelelő utódot talál – eleget téve a normáliák támasztotta elvárásoknak –, a nem hivatalosan tevékenykedő asszonyt törli alkalmazottai sorából, vagyis elbocsátja.²²

1788-ban Barbara Preisenschuchin, Torontál vármegye bábája kétségbeesett levélben fordult előbb a vármegyei vezetéshez, majd a Helytartótanácsához. A bécsi orvosi fakultáson oklevelet szerzett bába írásából kiderül, hogy a rá bízott területen a szülő asszonyok inkább a helyi, vizsgával nem rendelkező nőket hívták a nehéz órákban. Ezen kívül Preisenschuchin asszony fizetése egy év alatt – az alkalmazásakor megállapított – évi 200 forintról 100 forintra csökkent, amiből nem tudott megélni. Mivel nem volt patientúrája, nem számíthatott arra az általában csekély tiszteletdíjra sem, amit a szülés levezetéséért rendszerint a család fizetett a bábának.²³ Hasonló konfliktushelyzettel találkozunk Rosalia Valkerin bártfai bába esetében is, aki 1787-ben a pesti orvosi fakultáson szerzett diplomát. Valkerin asszony az őt ért sérelmek miatt egyenesen az áthelyezését kérte a vármegyétől. Kérelmét a jelek szerint a vármegyei vezetés továbbította a fakultáshoz. A fakultásnak a Helytartótanácsához írott szakvéleményéből kiderül, hogy Rosalia Valkerin nem tud szlovákul, és a szülő nők inkább a három helybéli, tapasztalati úton tevékenykedő bábát hívják segítségül, mert bennük sokkal jobban megbíznak, mint az idegen „tudós bábában”.²⁴ Mindkét esetben gyakorlatilag ugyanolyan kompromisszum született a konfliktushelyzet feloldására. A Helytartótanács Barbara Preisenschuchint és egy esztendővel később az ország másik végében Rosalia Valkerint utasította, hogy a képzetlen helyi öntevékeny bábákat instruálják és oktassák ki a szakma fortélyaira, majd az orvos vagy a sebész vizsgáztassa le őket.

Az évek elteltével a vármegyei orvosok tanultak a fent ismertetett esetekhez hasonló, sokszor igen keserves tapasztalatokból, konfliktusokból. 1788 után a fakultáshoz intézett kérelmeikben, amelyekben frissen végzett okleveles bábát kértek, pontosan rögzítették a vármegye igényeit és anyagi lehetőségeit. Írásba foglalták, hogy a fakultásról érkező bábának milyen nyelven kell tudnia a neki felkínált poszton, és mekkora összegű évi fizetést, valamint egyéb juttatásokat (lakás, természetbeni

²² MNL OL C 66 111. cs. 1. kf. (627. p.)/1787.

²³ MNL OL C 66 127. cs. 46. kf. (1–6. p.)/1788.

²⁴ MNL OL C 66 132. cs. 39. kf. (1–2. p.)/1789.

járandóság) tud számukra a vármegye biztosítani. A fakultáson e kérelmek nyomán indulhatott meg az egyezkedés a végzett bábákkal. Így tehát mindkét fél – szinte szerződésszerűen – pontosan tudhatta, ki mit nyújt, ki mit vár el.²⁵

A baba szolgáltatait igénybevevő közösségben nem az egyetemen vagy az orvos előtt letett vizsga számított, sokkal inkább a bizalom, a baba sokéves sikeres praxisa, ismertsége, közösségi beágyazottsága. Szép, néha megható példákat találunk a közösség kollektív kiállítására egy-egy baba mellett. 1784-ben Temesvár polgárai Katharina Kollerin, a temesvári kamarai adminisztráció által alkalmazott baba ügyében, a városi magisztrátusnak címzett beadványukban arra kérik a város vezetését, hogy a város gondoskodjék szeretett és nagyra becsült bábájuk megélhetéséről. A levelet 36 temesvári kézműves és kereskedő polgár írta alá. Koller asszony magas kora miatt már nem vállalkozik szülések levezetésére, és így a kamarától nem kap fizetést. Munkáját azonban egész életében nagy odaadással és mindenki megelégedésére végezte, ezért feltétlenül megérdemli, hogy a város törődjék vele.²⁶

A gyakorlat kontrollja: bábák a lokális közösség, a világi és egyházi törvénykezés hálójában

Végül álljon itt egy utolsó esettanulmány, amely modellértékű: életképszerű betekintést nyújt egy faluközösség szüléssel, bábák alkalmazásával kapcsolatos konfliktushelyzetébe. A Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára őrzi azt a peres iratanyagot, amely a modern korszak határán egy falusi közösség mindennapjait és az ott működő bábák életét, nehézségeit mutatja be. A per nem szokványos. Az akták között hiába keresünk tanúvallomásokat, vádiratot, felperest és alperest, kemény ítéletet. A négy levélből, egy jegyzőkönyvből, két szakértői véleményből, ítéletet tartalmazó utasításból valamint egy jelentésből álló anyag ugyan nem teljes, de maga a történet mozaikszerűen mégis összerakható. Az események 1786-ban a Pest vármegyei, nagyrészt reformátusok lakta Alsónémedi községben játszódnak.²⁷

²⁵ Somogy vármegye fizikusa 1788-ban előírta, hogy a megye kaposi, igali járásaiban alkalmazandó bábának németül és magyarul kell tudnia, a kanizsai és szigeti járásokban pedig a német és a magyar mellett horvátul is: MNL OL C 66 123. cs. 2. kf. (13. p.)/1788. Ugyanígy Johannes Weiss, Zemplén vármegye orvosdoktora 1790-ben a fakultáshoz írott kérelmében rögzíti, hogy a megye tokaji, gálszécsi járásaiban alkalmazandó okleveles bábáknak magyarul és szlovákul kell tudniuk, a görgéni és sztropkói járásokban pedig az említett nyelveken kívül oroszul is: MNL OL C 66 134. cs. 16. kf. (1. p.)/1790.

²⁶ A beadvány szövegét, az aláíró temesvári polgárok nevével lásd MNL OL C 66 85. cs. 1. kf. (150. p.)/1785.

²⁷ Alsónémedi az 1828. évi összeírások szerint 2380 lelkes falu. A felekezeti megoszlást tekintve az összeírás idején: 850 katolikus és 1530 református lakosa volt a falunak. *Fényes Elek*: Magyarország geográfiai szótára. Mellyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik I–II.

Maga a konfliktus látszólag a bábaválasztás kapcsán robban ki. A két főszereplő a katolikus bába, akit a per során konzekvensen *tót bábaként* emlegetnek, és a református közösség ellenjelölt bábája, bizonyos Betegesnő. Mindketten más-más módon kerülnek az érdeklődés középpontjába, a falu, a vármegye bonyolult kapcsolatrendszerében más-más körök szemében válnak kiközösítés, megvetés tárgyává, deviáns, nem kívánatos személyekké. Csak az akta utolsó iratainak olvasása közben kezd körvonalazódni a falu életét alapjaiban megrengető, mindvégig bábaharcnak álcázott konfliktus valódi gyökere. Mintegy három hónap alatt a falu református és katolikus asszonyai, a település főbírája, a vármegyei alszolgabíró, a falu katolikus papja, a vármegyei orvos, a vármegyei bába és egy helytartótanácsi tanácsos váltanak szenvedélyes hangvétellű leveleket. Ezen hivatalos vagy nem hivatalos személyek feloldhatatlan, szinte kötelező pártossággal érdekeiknek, társadalmi helyzetüknek megfelelően próbálják a drámai fordulatokban is bővelkedő eseményeket értelmezni és megoldást keresni.

A „lavina” protestáns oldalról indult el. A falu református híveinek sérelmeit a kálvinista asszonyok vármegyei alispánhoz intézett panaszos leveléből ismerhetjük meg. A levél megfogalmazásának pontos idejét nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy az írás az 1786. július 18-án tartott vármegyei gyűlés elé került.²⁸ Ez derül ki Szemere Ferenc vármegyei alszolgabírónak az alsónémedi bábakonfliktusról szóló, 1786. augusztus 5-én kelt jegyzőkönyvéből, annak hivatkozásaiból.²⁹ A többoldalas írásból kitűnik, hogy a konfliktus nem új keletű. A levél szól a már „közel esztendeje” húzódo „háborúság”-ról. Ez alatt az egy év alatt az ellentétek feloldására a falu vezető emberei több ízben is kísérletet tettek, ami azonban a jelek szerint csak még jobban felkorbácsolták a kedélyeket, további konfliktusokat szítva. A református asszonyok szemében a háborúságok legfőbb oka a tót bába, „az ki erővel kötözi magát nyakunkba bábának, holott ez előtt 4 esztendővel, akkori praefectus, egyszersmind consiliarius Tekintetes Nemes Burján Sámuel ur által meltó okokra nézve a bábaságból ki vettetett, és megparancsoltatott, hogy az helységből is ki hajtassék”. A jelek szerint ezt követően bizonyos Betegesnő személyében egy református bába látta el a szülő nőket. Az asszonyok vádjait a tót bába ellen pontokba szedve a következőképpen adják elő:

Buda 1851. II. 137. A reformátusoknak 1631-ben Alsónémediben anyaegyházuk és templomuk volt, amelyet 1730-ban elvettek tőlük, és csak II. József türelmi rendelete után, 1783-ban építhettek újra templomot. A római katolikus templom 1732–1744 között épült. Az 1754. évi vármegyei összeírás szerint 1848-ig a váci püspök volt a helység földesura, lásd Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I–II. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1910. II. 33.

²⁸ A per fennmaradt aktáinak lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML) IV. 2. Pest–Pilis–Solt vármegye „II. József-féle” közigazgatásának iratai (Germanica), VII. Acta Sanitatis, 17. cs./1788.

²⁹ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Szemere Ferencz vármegyei alszolgabíró 1786. aug. 5-én kelt jegyzőkönyve.

„1. Az toth asszony még más uttal bába volt, soha békességünk nem volt, egynek egy másnak más panassza lévén ellene, az maga, és csecsemője miatt: ellenben Betegesnő idejében panasz is alig hallatott.

2. Ez az toth asszony soha azzal meg nem elégedett, az mit az helység rendelt szolgálattyaért; hanem többet kívánt; sőt megmondotta, hogy az ki az ő markát jól keni annak ő jó bába, de az ki keveset ad, annak ő rossz bába. Vagynak arra is példák, hogy az szegényhez nem ment. Más az, hogy az szülés fájdalmai közt lévő asszonyt nem hogy vigasztalta, és bátorította volna, sőt fajtalan szokkal bosszantotta.

3. Tudákos, nem tudákos, mi azt most nem disputállyuk, de az bizonyos, hogy az szüléshez közelgető, vagy már azon által ment asszonyok körül ijesztésekkel, és fenyegetődzésekkel élt; és azoknál fogva öntötte együgyű szívünkbe azt az vélekedést, hogy ő az ördögökkel czimborál.

4. Azzal csábitott mindeneket, és Betegesnő becsületét is azzal vesztegette meg, hogy ő az bábaságra alkalmasabb; mert ezen, meg ezen, így meg így segített. Mi pedig ellenkezőt mutatunk. Mert hányan vagynak, az kiken nem tudott segíteni; sőt keze alatt el nyomorodtanak? Hát az kik meg holtanak? Mint Nagy Péter, és Tuba István csecsemőik, kiknek köldökőket, szántsándékból é, vagy pedig gondtalanságból, rosszul körvén bé, meg oldottak, az vérék el folyt, és mind az ketten meg holtanak. Volt olyan pelda is, hogy az asszonyra, minek utána gyermekét el szülte, reá fogta, hogy még gyermek vagyon nála, és abból az tudatlanságból az sérelmes asszonyt egész éjtszaka gyötrötte.

5. Ez az toth asszony árulkodó, veszekedő, és hazudozó. Nevezetesen tiszteletes praedikator urunk ellen, tisztelendő plébános ur előtt vádaskodott mint az tanuk meg fogják mondani; az faluban pedig azt szillelte, hogy az tisztelendő plébános ur reá bizta, hogy tiszteletes praedikator urunknak köpjön az szemébe, és hánnyon fittyet az ora alá.

6. Az háza tolvajok fészke. Az fiának lopás miatt való causája talán még el sem végeződött, mikor ismét az urát, ez előtt mint egy három hetekkel meg verték, azért, hogy az Apockai tiszteletes ur házát meg lopta.”

Az asszonyok ugyanakkor súlyos vádakkal illetik Sándor Andrást, Alsónémedi katolikus plébánosát és Lukácsy Istvánt, a falu főbíróját. A plébánost okolják azért, hogy „rend szerént való bábánkat, Betegesnét akaratunk ellen le vetette, ezt [a tót bábát] pedig fel vette és fel is eskette”. Ezt az eljárást az asszonyok a plébános bosszújaként élik meg, válaszul arra, hogy őt a „kálvinisták elárulták”, mert az ifjú anyák avatásáért³⁰ öt garas fizetséget kért. A feldúlt, szinte magukból kikelt

³⁰ Az anyaaavátás a gyermekágy tisztátalan időszaknak számító hathetes periódusát követően a frissen szült asszonynak a bába kíséretében történő bevezetése a templomba. Az anyaaavátás történeti néprajzi vonatkozásairól, szokáscselekményeiről lásd *Deáky Z. – Krász L.: Minden dolgok kezdete* i. m. 204–209.

nők levelükben nem kímélik még a plébános házvezetőnőjét sem, akit becstelenül szemtelen, illetlen és közönséges viselkedéssel vádolnak.

A Lukácsy István főbíróval szemben előadott sérelmek az Alsónémedi község háza előtt mintegy negyven asszony részvételével megtartott nyilvános bába-választás kapcsán merülnek fel.³¹ Erre a katolikus plébános által összehívott eseményre Anna Maria Kleinod, a vármegyei okleveles bába³² javaslatára került sor. Figyelemre méltó, hogy a nyilván német származású megyei bába szakvéleménye a férfi társadalomban meghallgatásra talál. A nők levelükben azt állítják, hogy a katolikus plébános, a bíró és a helyi jegyző jelenlétében megtartott bábaválasztáson ők egyhangúlag a tót bába ellen, Betegesné mellett foglaltak állást. Ennek ellenére a tót bába lett a falu hivatalosan felesketett bábája. Ezt az asszonyok azzal magyarázzák, hogy a nyilvános bábaválasztást követően a bíró a tót bábának átadott egy levelet „az felől, hogy ötet az bábaságra mindenek egyaránt választották”. Ezt a levelet vitte azután a tót bába Glosius Sámuelhez (1741–1802) a vármegyei főorvoshoz, aki őt feleskette és hivatalában megerősítette. Az asszonyok másik sérelme a helyi bíró ellen irányul: „biro urunk azzal fenyegetett, hogy közülünk hat vagy hét asszonyt e dologért [a tót bába elleni áskálódásért] megveret”.

Az asszonyok levelükben megemlítenek még egy harmadik személyt is, nevezetesen Szemere Ferenc vármegyei alszolgabíró, aki „nálunk meg fordulván panaszunkat be venni és bíránknak meg parancsolni méltoztatott, hogy meg hirdettesse, hogy az tóth asszonyt senki hívni ne merészellye sőt magának az tóth asszonymnak is meg parantsolta, hogy senkihez menni ne merészellyen, de biro urunk az parancsolatot nem tellyesítette.” A levél folytatásából megtudjuk, hogy Szemere – aki ekkor az ügyet még csak a református oldalról ismerhette – úgy rendelkezett, hogy az asszonyok panaszaikkal forduljanak az Abonyban székelő Anna Maria Kleinod vármegyei bábához. Kleinod asszony mondjon szakmai véleményyt „védencükről”, Betegesnééről, hogy valóban alkalmas-e a bábamesterség gyakorlására. A rendelkezésre álló iratokból nem derül ki, hogy az asszonyok eleget tettek volna Szemere rendelkezésének.

Maga Szemere még az 1786. július 18-ai vármegyegyűlésre – ahol a jelek szerint az ügy napirendre került – készített egy jegyzőkönyvet³³, amelyben röviden összefoglalja az ügyről rendelkezésre álló információit. Valószínűleg egyoldalú információinak

³¹ A nyilvános bábaválasztás német párhuzamairól lásd *Eva Labouvie*: Beistand in Kindsnöten. Hebben und weibliche Kultur auf dem Land (1550–1910). Frankfurt am Main 1999. 99–125.

³² Az Abony mezővárosban élő Anna Maria Kleinod vármegyei bába címet viselő asszony a budai orvosi fakultáson szerzett oklevelet 1779. márc. 16-án. Az oklevél másolata: MNL OL C 66 80. cs. 22. kf. (314. p./A)/1783–84.

³³ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Szemere Ferencz vármegyei alszolgabíró 1786. júl. 17-én kelt jegyzőkönyve.

köszönhetően egyértelműen a tót bába ellen foglal állást: „Valóban az asszonyok között a veszekedés szítója és forrása a Tót asszony. Nem lenne helytelen egy más mesterségében jártas, kipróbált erkölcsű nőt a vármegye bábájának beleegyezésével a faluba hozni.” A jegyzőkönyvhöz csatolt utólagos feljegyzés tanúsága szerint a megyegyűlésen az a döntés született, hogy meg kell hallgatni az ügyben a katolikus papot.

A katolikus „ellentábor” álláspontját Sándor András plébános 1786. augusztus 5-én kelt, a vármegye alispánjához címzett leveléből ismerhetjük meg.³⁴ A levél első felében részletesen taglalja a tót bába Alsónémedibe kerülésének, majd eltiltásának körülményeit. Kiderül, hogy a tót bábát 1782-ben a vármegyei bába beleegyezésével a váci püspök nevezte ki, majd egy évvel később bűvös-bájos praktikái („magicis et veneficis artibus”) miatt Burian Sámuel prefektus a váci püspök rendelkezésére mesterségétől eltiltotta. Az eltiltás még Kép Ferenc, Sándor András plébános elődje és Burian Sámuel közötti megállapodás szerint a vármegyei bába tudta nélkül történt. Ez az esemény akkoriban nem kis felháborodást kelthetett a falu népe körében, hiszen Kép Ferenc nem véletlenül hagyta meg írásban utódjának: „minden asszony azt kívánja, hogy legyen egy rendes bábája. Kérem akadályozza meg, hogy minden nő más bábát válasszon”. Mint az a levélből kitűnik, Sándor András 1785 óta működött plébánosként Alsónémediben. Egy hónappal azután, hogy lelkipásztori tevékenységét a faluban megkezdte, a falu asszonyai azzal a kéréssel fordultak hozzá, hogy adjon engedélyt a tót bábának mestersége gyakorlására. Az újbóli beiktatás a levél tanúsága szerint rendkívül körültekintő módon, a női közösség akaratának figyelembe vételével történt. A nők kérésének engedve a plébános elküldte a tót bábát Anna Maria Kleinod vármegyei bábához, aki levélben biztosította Sándor Andrást a nő szakmai jártasságáról. Ezután a plébános megtárgyalta az ügyet a falu bíráival, majd összehívta az asszonyokat és fölolvasta nekik a vármegye bábájának szakvéleményét. Ezután újból megkérdezte őket, kit akarnak a két nő közül bábának megtartani, mire az asszonyok egybehangzóan a tót bába javára döntöttek. Kivéve egy bizonyos Kriza Ferencnét, aki a következő szavakban fakadt ki: „Meg követvén alzatosan az urakat vallyon nem lészen e ellenére ezen dolog a tiszteletes praedikator [a kálvinista lelkészről van szó] urunknak?” Erre a plébános így válaszolt: „Ami a tiszteletes praedikator urat illeti ezen dolog iránt véle is meg fogunk egyezni.” Krizáné e szavakra megnyugodott és azt mondta: „No ha úgy van a dolog, tsak igazat kel mondani, alkalmassabb a tót bába.” Mindazonáltal a plébános előadásából – a református asszonyokkal szöges ellentétben – egyértelmű, hogy a tót bábát a faluközösség teljes beleegyezésével helyezte vissza a katolikus plébános.

³⁴ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Sándor András katolikus plébános 1786. aug. 5-én kelt levele.

A levél második felében a plébános a kálvinista asszonyok vádaskodásaira reagál. Mindenekelőtt utal arra, hogy az első tót bába ellen háborgó református nők már néhány héttel a visszahelyezése után elkezdték őt molesztálni. Sirámaikat a bíró jelenlétében vetette papírra és az írást eljuttatta a vármegye bábájához, hogy az véleményt tudjon formálni, vajon a panaszok elegendőek-e arra, hogy a tót bábát eltiltsák mesterségétől. A vármegye bábája minden bizonnyal a levél kézhezvétele után Alsónémedibe sietett, hogy személyesen tudjon beszélni a feldúlt asszonyokkal. A plébános jegyzőkönyvszerűen idézi levelében a vármegye bábája és az asszonyok között elhangzott beszélgetést: „A vármegye bábája a következő kérdést tette fel a háborgó nőknek: »Barátim miolta a tot bábát újjonnan bábának tettem, vagyone panaszotok ellene?» Mire az asszonyok mindannyian egybehangozóan válaszolták: »Semmi sints édes Nagyságos Asszonyunk sőtt azotátul fogva igen alkalmaztattya magát«. Miután ez megvolt a vármegye bábájának ez volt a kijelentése: »No tehat nintsen okom miért tiltsam el őtet a bábaságtul el jövők ez után is gyakorta, és ha leg kisebb panaszt fogok ellene hallani azonnal el tiltom őtet, és masikat teszek.«” A továbbiakban a plébános a református Betegesné bába elleni fenntartásait fejti ki az alispánnak: „ami Betegesné sorsát illeti a vármegyei bába megállapítása szerint az összes járásban hozzá hasonlóan buta nő nincsen. Ismeretes Uraságod előtt, milyen szigorú kötelezettség hárul a parókiára az újszülöttek bejegyzését illetően. Azonban ez az asszony elmulasztotta nálam bejelenteni a nem katolikus pap által megkereszteltek nevét, sőt eltitkolta a keresztelés tényét és a papnak járó stólapénzt nem adta át, hanem eldözsölte azt”.

A levél utolsó része váratlan, de már sejthető irányba tereli az eseményeket. A plébános kíméletlen őszinteséggel leplezi le az alispán előtt a falu református lelkészét. Ettől a ponttól kezdve a bábakonfliktus egészen más megvilágításba kerül. A plébános valószínűleg régen sejtette, ki áll a „háborúságok” hátterében, ezért a katolikus és a kálvinista „tábor” megbékéltetésének szándékával azzal a megbízatással küldte el egyik emberét a kálvinista lelkészhez, hogy kérdezze meg őt, van-e kifogása a tót bába ellen. Kérdésére a plébános a következő választ kapta: „Igenis vagyom aprehensiom ellene de nem mondom meg, hanem tsak mikor ad rem de veniemus. Mind azon által papi hitemet kötöm soha a tót bába Némedibe nem lész bába tegye tsak bábának őtet a tisztelendő ur még gyalázattyát fogja vallani.” A plébános, hogy a helyzet súlyosságát az alispán felé érzékeltesse, egy meglehetősen drámai eset leírásával folytatja levelét. A kálvinista Joran János felesége a szülést követően betegségbe esett, és gyermeke tejhiányban meghalt. Az asszonyt halálos veszedelem fenyegette. A férj sírva kereste fel a kálvinista lelkészt és könyörgött neki, hogy a felesége megsegítésére küldje el a tót bábát. Kérésére azonban azt a választ kapta, hogyha még kétszáz asszony halna is meg, akkor sem küldi őt oda. A lesújtott Joran ezután a katolikus papot volt kénytelen megkérni, hogy járjon

közben ügyében a tót bábánál. A sértett bábaasszony azonban sem a papnak, sem a kétségbeesett férjnek nem állott rendelkezésére. A plébános ezután riadtan teszi fel a kérdést, hogy ezentúl ki fog a szüléseknél segédkezni. A levélből a továbbiakban kiderül, hogy a kálvinista lelkész Szemere alszolgabíróhoz fordult a tót bába ügyében, de miután tőle kedvezőtlen választ kapott, a szószékről szól saját hívei közül az „első emberek” ellen. Kijelentette, hogy nem fog értük imádkozni, hiszen a nem-es urak az ő ügyét nem pártolták a katolikusoknál. Hogy milyen ügy pártolását hiányolja a kálvinista lelkész, és miért vált számára oly fontossá a tót bába személye, az kiderül rögtön a levél következő bekezdéséből: „Az a gyakran nevezett pap [a kálvinista lelkész] az asszonyok naponkénti összejöveteleit fölhasználja és viszszaél velük, sőt a tót bába miatt éjszakai összejöveteleket is tart, s ide elküldi Oláh János megbízottját. Ezeket az asszonyokat arra bujtogatja, hogy hagyják ott a tót bábát minthogy a tót bába nem a prédikátor úr izlése szerént való. Ezek az éjszakai összejövetelek és találkozások a lázadás szagától bűzlenek. Én mint jó polgár nem mint pap figyelmeztetek. A váci dominiumhoz tartozó Alsó Némedi protestánsok az elmúlt júliusban könyörgő iratot küldtek és kérték, hogy szabadjon nekik földet foglalni a papjuk és kántoruk javára. Mielőtt egybegyűltek volna, hogy a választ meghallgassák, tartottak egy szokásos összejövetelt. Az összejövetelen Oláh János imposztor a következő szavakban tört ki: »Van elég földgye a papista papnak, a mi papunk es kántorunk szinten úgy szolgálnak mint ők, miért ne vehetnénk el a plebanos földgyéből a papunknak és a kántorunknak.«” A kálvinisták valószínűleg még 1786. év elején benyújtott kérésükre – a beadvány pontos időpontjára a plébános nem utal – végül nemleges választ kaptak. Válaszul – miként az a levélből kiderül – 1786. március 30-tól nem fizették a katolikus egyháznak járó stólapénzt. A levél legvégén a plébános összegzi a történeteket. Kijelenti, hogy itt a kálvinista lelkész ügyéről, és nem a bábáról van szó. A lelkész mivel a falu protestáns vallású „első embereit” ügyének nem tudta megnyerni, a kálvinista asszonyokat használta fel akarata érvényesítésére.

Lukácsy István bíró 1786. augusztus 4-én kelt, a vármegyei alispánhoz intézett levele teljes összhangban áll a katolikus plébános által leírtakkal.³⁵ A jelek szerint a bíró sem tartozott a kálvinista lelkész ügyének pártolói közé. Noha hit-hű protestáns, ő is ugyanazokra a megállapításokra jut a falubeli háborúságok eredőivel kapcsolatban, mint a katolikus plébános. Levelében a bíró is szól a tót bába visszahelyezésének körülményeiről, a vármegye bábájának pozitív szakvéleményéről, a kálvinista lelkész „bűnös” prédikációiról, az asszonyok bujtogatásáról és éjszakai összejöveteleikről.

³⁵ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Lukácsy István bíró 1786. aug. 4-én kelt levele.

A felsőbb hivatalos állásfoglalás és egyben ítélet 1786. augusztus 9-re datálva Festetics Antal helytartótanácsi tanácsos tollából származik.³⁶ A hosszadalmas bábakonfliktust egy salomoni ítélettel zárja le: Szemere alszolgabíróra bízta, hogy mindkét bábát hivatalában erősítse meg, és a törvény nevében is hirdesse ki a faluban, hogy a szülő asszonyok a kettő közül azt hívják bábának, akihez nagyobb bizodalmuk van. A kálvinista lelkész ügyében pedig elrendeli, hogy Szemere az egész falu jelenlétében keményen intse meg. Ugyancsak Szemerére bízta a ki nem fizetett stólapénz behajtását. Ha valaki a fizetést megtagadná, az alszolgabíró feladata egy listát továbbítani a vármegye felé az engedetlenek nevének és tartozásuk összegének feltüntetésével. Végül Oláh Jánosra mint a háborúságok egyik fő előmozdítójára, hat botütést mért Festetics.

Szemere az 1786. szeptember 16-ára datált jelentésében számol be Festetics tanácsosnak az utasítás végrehajtásának körülményeiről és nehézségeiről.³⁷ Az alszolgabíró 1786. augusztus 31-én utazott el Alsónémedibe, hogy eleget tegyen az utasításnak. A jelentésből kiderül, hogy a két bába ügyének rendezése bizonyult a legkönnyebb feladatnak: az utasításnak megfelelően a falu nyilvánossága előtt kihirdette, hogy mindenki kedve szerint választhat ezentúl bábát. Ezt a falu egész népe elfogadta és senki sem mondott ellen. A református lelkész nyílvánosan megintette, aki Szemere szemrehányásaira azt válaszolta, hogy ezentúl minden erejével azon lesz, hogy az ügyben való ártatlansága felszínre kerüljön. Ha ez máshogyan nem megy, nem riad vissza attól sem, hogy bármilyen hivatalhoz forduljon. A jelentés arról árulkodik, hogy az alszolgabíró számára a katolikus papnak járó stólapénz behajtása már sokkal nehezebb, sőt szinte reménytelen feladatnak bizonyult. A falu református hívei úgy vélekedtek, hogy a pénz utólagos beszédéről szóló rendelkezést Szemere a katolikus pap érdekében hozta. Sőt a katolikus pap előadása szerint a kálvinista lelkész egyenesen azt terjeszti, hogy ez a rendelkezés Szemere és a katolikus plébános közötti összeesküvés eredménye. A lényeg, hogy az adósok nem akartak fizetni. Az alszolgabírónak – minden erőfeszítése ellenére – pénz helyett be kellett érnie a hátralékokról szóló kimutatással, amelyet a katolikus pap készített el. Végül Oláh János hat botütését a jóakaratú Szemere elhalasztotta. Oláh maga kérte ezt 68 éves korára hivatkozva. Miután az alszolgabíró engedett a férfi könyörgésének, Oláh rögtön beadott egy kérvényt, hogy büntetését másféle testi fenyítésre váltsák.

Kövessük a pereskedő asszonyok módszereit és pontokba szedve vegyük számba az eset történeti tanulságait:

³⁶ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Festetics Antal helytartótanácsi tanácsos 1786. aug. 9-én kelt állásfoglalása.

³⁷ MNL PML IV. 2. VII. 17. cs. Szemere Ferencz vármegyei alszolgabíró 1786. szept. 16-án kelt jelentése.

1. Az eset nemcsak a vallási, hanem a mélyben rejtőző etnikai konfliktusokat is jól példázza. Feltűnő, hogy a katolikus bába igazi neve nem derül ki, mindvégig pejoratív, gúnyos felhanggal „tót bába”-ként aposztrofálják. E verbális szinten jelentkező távolságtartó „névadásban” a következő évszázadok nemzetiségi konfliktusainak egy korai variánsát fedezhetjük fel.

2. A bábát egyfelől a világi és egyházi törvénykezés és jogszolgáltatás, másfelől a helyi közösség próbálta szabályozni, kontroll alatt tartani. E két világ a bába számára csak a legkritább esetben volt összeegyeztethető. Igyekezett a mindkét oldalról jövő elvárásoknak megfelelni, de pontosan ezzel vált kiközösítetté, konfliktushelyzetek előidézőjévé.

3. Az iratok alapján pontos képet alkothatunk a bábát megválasztó női közegről, a falusi asszonyok alkotta közösségi autonómia működéséről. A bábaválasztás hosszú ideig a nők egyetlen és kizárólagos „választójoga” volt. A bábaválasztás alkalmával a társadalmi nyilvánosság egy sajátos formáját gyakorolták. Akaratuk érvényesítése és bármely egyházi és világi hatalommal szemben egyetlen autonóm joguk védelme érdekében semmilyen eszköztől sem riadtak vissza. A nem kívánt bába személye ellen kiközösítéssel, vádaskodással, passzív ellenállással, bojkottal protestáltak. Ebből azután drámai helyzetek adódtak. A református asszonyok „tót bába” elleni bojkottja miatt több családban a szülés tragikus halálesetekkel zárult.

4. A per alapján – amelyben rendhagyó módon a feldühödött református asszonyok sirámaikkal gróf Festetics tanácsosig jutnak el – nyomon követhetővé válik, hogy a felvilágosodásban az új munkamódszereket képviselő bürokrácia a régi elveket védelmező egyházi személyekkel és a falu belső megosztottságaival szemben milyen harcokat vívott. Ebben partnernek bizonyult a diplomás, német származású vármegyei bába, aki a női hierarchia új figurája, és furcsa módon ellenfél a nyilván érzelmileg jozefinista kálvinista lelkész.

Összegzés

Minden adminisztratív jellegű nehézség ellenére a bábák számára kötelezően előírt vizsga nemcsak a megszerzett elméleti és gyakorlati tudást minősítette, hanem lehetőséget adott a vizsgára kötelezett nők hivatalos számbavételére, megismerésére, s általában a hivatalok számára láthatóvá tételükre. Másfelől az approbációs procedura révén a tudásszervezés rendszerébe egy olyan eszközt építettek be, aminek segítségével elvben meghatározták az általánosan elfogadható alkalmasság szintjét, minőségét, a jó és a rossz kategóriáit, s ezzel együtt az egyén – a 18. században oly sokat hangoztatott – közjót szolgáló „felhasználhatóságát”. A különböző természetű, etnikai, vallási, nyelvi különbségekből adódó konfliktusokkal terhelt esetek és életképek rávilágítanak arra is, hogy a normatívák szabta új

rendet a bábatársadalom nem utasította el explicit módon, sokkal inkább harmonizálni próbálta a generációkon keresztül őrzött és átörökölt tapasztalati anyaggal és hagyományos tudásformákkal. Hogy a tradíció és innovatív törekvések, a régi és az új illeszkedése a szülészet területén mennyire volt sikeres, az, úgy tűnik, leginkább az akadémikus orvosok meggyőzőési stratégiáitól, kitartó szorgalmától, empátiás készségeitől függött. Ők voltak a mediátorok az írott normák és a mindennapok „szokásszerű” gyakorlata között.

THE STRUCTURES OF FEMALE COMMUNICATION
IN THE TRANSFORMATION OF THE INSTITUTION
OF MIDWIFERY IN THE EIGHTEENTH CENTURY

Recrimination and Resistance, Persuasion and Cooperation

By Lilla Krász

SUMMARY

Queen Maria Theresa's overwhelming reform programme encompassed a new imperial health system whose professional and structural aspects were first articulated in a set of comprehensive professional standards as created by the decree of 1770 entitled *Generale Normativum in Re Sanitatis*. The decree affected the activities of the actors in the contemporary 'health market', including 'traditional' midwives who were from that point onwards obliged to take theoretical and practical exams. Nevertheless, the execution of the norms and regulations of authorities was quite often met with ingenious strategies of resistance. This paper is intended to outline the communication strategies of midwives that evolved during the course of conflicts that arose connected to the process of the harmonization of tradition and innovation, thereby channelling the actors' positive and negative attitudes related to their various ethnic, religious and language background into viable courses of action.

Ribi András

A FEHÉRVÁRI KÁPTALAN ÉS KERESZTES KONVENT ORSZÁGOS HATÁSKÖRŰ HITELESHELYI ELJÁRÁSAI A GYAKORLATBAN*

A magyar historiográfia régi adósságai közé tartozik a koronázó városban működő és – Verbőci István szerint „in executionibus” országos hatáskörrel rendelkező – hiteleshelyek problémája.¹ Ezen a hiányosságon egy közelmúltban megjelent írásomban igyekeztem enyhíteni, amelyben elsősorban az érdekelt, létező privilegiúmról beszélhetünk-e, mikor alakult ki, milyen ügyekben vették igénybe, és miért működött két országos hatáskörű hiteleshely a középkori Székesfehérváron. A részletes historiográfiai bevezetőt is magában foglaló, mintegy 2500 oklevél feldolgozásával megszülető dolgozat eredményeképpen kiderült, hogy az Árpád- és Anjou-korban megszokott határjárásos birtokba vezetések megszűnését követően a káptalan 1410-től kezdve, a konvent pedig az 1450-es évek második felétől járt el a tágabb magterületől távolabbi vidékeken; előbbi kiadványai közül 133, utóbbiéból 228² tekinthető ilyen oklevélnek az önmagukban fennmaradt parancslevelek beleszámításával. A káptalan tagjai 45, a konvent kiküldöttjei 50 megyében jártak el az 1526-ig tartó periódusban. Az ügyek túlnyomó többsége – igazolva Eckhart Ferenc évszázados hipotézisét³ – nagy adományok, több megyében fellelhető birtokok kapcsán végrehajtott iktatás volt,⁴ ahol egyetlen hiteleshely alkalmazását elsősorban az eljárások egyszerűsítése és olcsóbbá tétele indokolta. Míg a káptalan tevékenysége elsősorban a 15. század közepén volt jelentős, addig az 1470-es évektől a keresztesek⁵ kerültek előtérbe: különböző problémák miatt

* A szerző az MTA BTK TTI tudományos segédmunkatársa, a tanulmány elkészítését a KH 130473. sz. projekt támogatta. Köszönöm Dreska Gábornak és C. Tóth Norbertnek a tanulmány elkészítése során nyújtott hasznos észrevételeit és tanácsait.

¹ Vö. The Customary Law of the Renowned Kingdom of Hungary. A Work in Three Parts Rendered by Stephen Werbőczy (The „Tripartitum”). Ed. János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady. Idyllwild 2005. II. 21.

² Ezek közül három, minden bizonnyal kivételes eset 1450 előtti: 1390. okt. 26. után (DL 42 850.), 1432. szept. 12. (DL 90 561.), 1444. szept. 5. (DL 13 797.)

³ *Eckhart Ferenc*: Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Szerk. Rokolya Gábor. Ford. Csókay Balázs – Dreska Gábor. (Studia Notarialia Hungarica Tomus XI.) Bp. 2012. 71–72.

⁴ A káptalan oklevelei közül a több megyére kiterjedő ügyek száma 42 (32%), a konvent esetben 89 (39%).

⁵ A terminológiáról lásd *Ribi András*: Johanniták vagy keresztesek? A fehérvári konvent tagjai a középkor végén. In: *Micae mediaevales VIII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Szerk. Kis Iván et al. Megjelenés alatt.

a középkor végén már csak utóbbi járt el valóban távoli és nagy értéket magában foglaló ügyekben.⁶

A továbblépés egyik lehetősége ezen jelentések gyakorlati szempontú vizsgálata. A következőkben azt elemzem – törvényi szabályozások híján – a jelentések oklevél-részeinek segítségével, hogy a hétköznapi életben milyen jellemzői voltak azoknak az eljárásoknak, amelyek alkalmával a fehérvári káptalan vagy keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyként működött közre. Hangsúlyozandó, hogy az oklevélformulákban vagy a megerősítés módjában ezek az oklevelek semmiben nem különböztek a szokványos *relatió*któl – legfeljebb annyiban, hogy a feltűnően sok ellentmondás nélküli birtokba vezetés⁷ miatt jelentős részüket privilégium formában állították ki⁸ –, tehát tartalmi szempontból kellett őket elemezni.

Bár a két hiteleshely kiadványaiból származó adatokat együttesen tárgyalom, előjáróban bizonyos különbségeket szükségszerű rögzíteni. Egyfelől a káptalan kezdte korábban az országos hatáskörben való eljárást, így a napi rutin kezdeti gyermekbetegségei elsősorban ennél az intézménynél voltak megfoghatóak; a konvent a kialakult gyakorlatot vette át szűk fél évszázaddal később. Mindennek legfőképpen akkor van jelentősége, amikor a parancsok végrehajtásának konkrét elemeit vizsgáljuk. Másfelől alapvető különbségek vannak a két egyház személyi állományában; ezek egy része a társaskáptalani és szerzetesrendi létben gyökerező eltérésekkel van összefüggésben, de egyéni életpályákból származó differenciák is akadnak.

Az országos hatáskörben való eljárásra felszólító parancsok

A kutatás kezdetén abból a munkahipotézisből indultam ki – részben C. Tóth Norbert tanulmánya nyomán⁹ –, hogy az érintett oklevelek rendszerezése után az eredetiben fennmaradt vagy a jelentésbe másolt parancsok megszövegezésében találhatók olyan utalásokat, amelyekben az uralkodó vagy nagybíró kifejezi, hogy nem mindennapi ügyről van szó, hanem olyan eljárásról, ahol szükség van az országos hatáskörű hiteleshely közbejöttére. Ugyanakkor óva intett Eckhart Ferenc megállapítása, miszerint noha a jelentések nem vizsgálhatók a parancsok nélkül, hiszen megfogalmazásuk azok hatása alatt állt, mind ezek szövege, mind

⁶ Ribi András: Miért működött két országos hatáskörű hiteleshely Fehérváron? Turul 91. (2018) 81–95.

⁷ A káptalan esetében a 133 ügyből 100 (75%), a konvent 228 vonatkozó kiadványa közül pedig 152 (67%) volt birtokba vezetés. A többi oklevelet gyűjtőnéven, peres eljárásként említem a továbbiakban.

⁸ A birtokba vezetések és a privilégiumok összefüggéséről lásd Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 107–111.

⁹ C. Tóth Norbert: Zsigmond királynak a hiteleshelyekről szóló elveszett rendelete. Adalékok a kor kormányzattörténetéhez. In: Loca credibilia. Hiteleshelyek a középkori Magyarországon. Szerk. Fedeles Tamás – Bilkei Irén. (Egyháztörténeti tanulmányok a Pécsi Egyházmegye történetéből 4.) Pécs 2009. 51–53.

maguknak a jelentéseknek a fordulatai annyira egységesek és állandók voltak a 13. század végétől, hogy feltételezhető egy közös, a királyi kancellária hatására elterjedt formuláskönyv, amelynek példányaiból azonban nem maradt korunkra egyetlen egy sem.¹⁰

Az országos hatáskörű gyakorlatot korábban megindító fehérvári káptalan esetében a kezdetek igazolni látszottak a hipotézist, hiszen a legelső országos hatáskörűnek mondható ügy kapcsán¹¹ Zsigmond király 1410. évi parancslevele – amely egyike a C. Tóth által is összeszedett nyolc olyan *mandatum*nak, amelyben az uralkodó felmentést adott egyes káptalanok vagy konventek számára több megyét érintő birtokba vezetések kapcsán¹² – egyedi megfogalmazásúnak bizonyult. A parancslevél felszólította a káptalant, hogy a törvényt és a szokásjogot megkerülve járjanak el Kanizsai János esztergomi érsek és testvérei ügyében a távoli Sopron és Moson megyékben.¹³ Utóbb azonban kiderült, hogy mindez egyedi eset volt, és a későbbiekben sem a káptalan, sem a keresztes konvent kiadványaiban nem akadtak olyan különbségek a parancslevelek formuláiban időszakra, földrajzi hatáskörre vagy az eljárás természetére vonatkozóan, amelyek arra utalnának, hogy ezek az ügyek különböztek volna a megszokottól; Zsigmond király korától meghonosodott a gyakorlata annak, hogy ezek a hiteleshelyek ilyen utasításokat is kaphattak az udvarból.

A hipotézis elvetése ellenére nem volt teljesen haszontalan a parancsok áttekintése, hiszen további két fontos tényező vizsgálatát tették lehetővé: a párhuzamos jelentők hiányát és az eljárások időtartamát. A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenységét vizsgálva Dreska Gábor 1321 és 1500 között 95 olyan *inquisitiós* eljárást talált (a peres eljárások 40%-a), amikor legalább még egy, 38 esetben pedig még két (a peres eljárások 16%-a) hiteleshely jelentett párhuzamosan ugyanarról az ügyről.¹⁴ A fehérvári káptalan (1. táblázat) és keresztes konvent (2. táblázat) kiadványait vizsgálva jelentős eltérések tapasztalhatók.

¹⁰ Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 141–143.

¹¹ Ribi A.: Miért működött i. m. 87.

¹² 1397: esztergomi káptalan – Fejér megye, budai káptalan – Tolna, Fejér, Veszprém megye; 1402: szekszárdi konvent – különböző megyék; 1403: csanádi káptalan – Bihar, Szatmár megye; 1408: budai káptalan – Békés, Heves megye; 1410: szepesi káptalan – Abaúj, Szabolcs, Zemplén megye, fehérvári káptalan – Moson, Pozsony megye; 1418: egri káptalan – Szatmár megye. Lásd C. Tóth N.: Zsigmond királynak a hiteleshelyekről szóló elvesztett rendelete i. m. 49–64.

¹³ 1410. szept. 21. Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. (a továbbiakban: Sopron vm.) I. 633–635. – „nostrum et vestrum homines ex certis causis et rationibus, et precise eo, quod eadem possessiones et iura in diversis comitatibus existunt situata – non obstante consuetudine regni nostri seu statuto nostro in eo, ut huiusmodi possessionaria statutio per regium et capitulorum homines de eisdem comitatibus, in quibus huiusmodi iura possessionaria consistunt, fieri deberet – observari solitis in dominium earumdem statui facere velimus et introduci”

¹⁴ Dreska Gábor: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége 1321–1500. Doktori (PhD) disszertáció. Bp. 2008. 78–84.

1. táblázat Párhuzamos jelentők a fehérvári káptalan
országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásainál

A fehérvári káptalan kiadványa	Peres felek	Hiteleshely II. vagy megye	Hiteleshely III.	Eljárás helyszíne (megye)
1451. július (DL 14 479.)	óbudai apácák vs. Bői Cseh Jakab, Mesztegyői Szerecsen Péter	budai káptalan (DL 14 481.)	–	Cegléd (Pest)
1452. május 10. (DL 14 541.)	óbudai apácák vs. Újlaki Miklós	budai káptalan (DL 14 540.)	–	Óbuda, Monyorós (Pilis)
1462. február 17. után (DF 210 047.) ¹⁵	Alsóábrányi Sasvári István vs. Alsóábrányi Sasvári Sebestyén és Atádi Balázs egri kanonok	fehérvári keresztes konvent (DF 210 048.)	–	Alsóábrány (Borsod)
1494. augusztus 29. (DF 265 204.)	győri káptalan vs. Ger-gely csornai prépost	Győr megye (DF 278 077.)	–	Nagykovácsi, Sebes (Győr)
1495. április 7. (DL 60 884.)	Barcai Ferenc patai főesperes, egri kano-nok vs. Zbugyai István	jászói konvent (DL 83 969.)	budai káptalan (DL 83 971.)	Szilas, Felsőhuta (Abaúj)
1510. február 7. (DL 106 036.)	budai káptalan vs. óbudai polgárok	Pilis megye (DL 106 039.)	váci káptalan (DL 106 034.)	Óbuda (Pilis)
1510. február 11. (DL 106 037.)	budai káptalan vs. óbudai polgárok	Pilis megye (DL 106 038.)	váci káptalan (DL 106 034.)	Óbuda (Pilis)
1512. december 11. (DL 106 067.)	budai káptalan vs. óbudai polgárok	váci káptalan (DL 106 066.)	–	Óbuda (Pilis)

Forrás: A szerző saját kutatási adatai alapján

2. táblázat Párhuzamos jelentők a fehérvári keresztes konvent
országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásainál

A fehérvári keresztes konvent kiadványa	Peres felek	Hiteleshely II. vagy megye	Hiteleshely III.	Eljárás helyszíne (megye)
1452. február 27. (DL 14 515.)	Nyulak-szigeti apácák vs. Tarcsai Chy Albert	budai káptalan (DL 14 514.)	váci káptalan (DL 14 516.)	Cinkota (Pest)
1452. március 22. (DL 14 528.)	Nyulak-szigeti apácák vs. Újlaki Miklós	esztergomi káptalan (DL 14 526.)	–	Csolnok (Esztergom)
1454. április 23. (DL 93 246.)	Gersei László és Pető vs. Nyulak-szigeti apácák	fehérvári káptalan (DL 93 245.)	–	Martonvásár (Pest)
1462. február 27. (DF 210 044.)	Alsóábrányi Sasvári István vs. Alsóábrányi Sasvári Sebestyén	budai káptalan (DF 210 045.)	–	Alsóábrány (Borsod)

¹⁵ Csak a fehérvári káptalanhoz címzett parancslevél maradt fenn.

¹⁶ Csak a fehérvári káptalanhoz címzett, azonos szövegű parancslevél maradt fenn.

A fehérvári keresztes konvent kiadványa	Peres felek	Hiteleshely II. vagy megye	Hiteleshely III.	Eljárás helyszíne (megye)
1462. március 4. (DF 210 048.)	Alsóábrányi Sasvári István vs. Alsóábrányi Sasvári Sebestyén és Atádi Balázs egri kanonok	fehérvári káptalan (DF 210 047.) ¹⁶	–	Alsóábrány (Borsod)
1480. május 8. (DL 99 737.)	Pakonyi Balázs vs. Padányi Boldizsár	budai káptalan (DL 99 736.)	–	Pakony (Pest)
1493. szeptember 18. (DL 48 485.) ¹⁷	Bősi Amadé Benedek vs. Szentiványi Márton	budai káptalan (DL 48 484.)	–	Pozsony megyei birtokok
1495. január 2. (DL 104 016.)	Battyáni Boldizsár vs. Drágfi Bertalan és Oszvald zágrábi püspök	császmái káptalan (DL 104 020.)	–	Körös megyei birtokok
1509. szeptember 21. körül (DL 71 107.)	Léva Zsigmond vs. Enyingi Török Imre	Bodrog megye (DL 21 940.)	kalocsai káptalan (DL 21 941.)	Vanna (Bodrog)
1509. szeptember 23. (DL 46 908.)	Lévai Zsigmond vs. Enyingi Török Imre	Bodrog megye (DL 59 983.)	–	Vanna (Bodrog)
1509. szeptember 28. (DL 71 110.)	Lévai Zsigmond vs. Enyingi Török Imre	Bodrog megye (DL 21 938.)	kalocsai káptalan (DL 46 909.)	Vanna (Bodrog)
1509. szeptember 28. (DL 71 109.)	Lévai Zsigmond vs. Enyingi Török Imre	kalocsai káptalan (DL 59 982.)	–	Vanna (Bodrog)

Forrás: A szerző saját kutatási adatai alapján

A káptalan kapcsán a 133 országos hatáskörben kiállítottként számba vett oklevél között csupán nyolc olyan van, amelyre érkezett párhuzamos jelentés valamely hiteleshely vagy megye részéről; ez mindössze 6%. Ha a 33 peres eljárás között nézzük az arányt, akkor 24%-ot kapunk, ami szintén jelentősen elmaradt Pannonhalmától. A keresztes konvent eredményeit vizsgálva tizenkét esetben tudunk párhuzamos jelentőről, ami az összes országos hatáskörű ügyet vizsgálva 5%, a 76 peres eljárás között 16%. Úgy tűnik, hogy az országos hatáskört élvező és távoli esetekhez is kiszálló fehérvári hiteleshelyek elég nagy közhitelességnek örvendtek ahhoz, hogy nem minden alkalommal volt szükség a helybéli hiteleshely vagy a megye közreműködésére is.¹⁸ Figyelmet érdemel még, hogy a húsz párhuzamos jelentés közül nyolc esetben valamely távolabbi, mégis szomszédos

¹⁷ Csak a fehérvári konventhez címzett parancslevél maradt fenn.

¹⁸ Természetesen minden ilyen esetben felmerülhet a források pusztulásának a lehetősége is, ám kicsi az esélye, hogy az egyébként jelentős részben családi levéltárakban megmaradt oklevelek esetében valamiképpen mindig csak a fehérvári hiteleshelyek kiadványai éltek túl az elmúlt századokat. Véleményem szerint ezen távoli ügyek többségében nem állítottak ki második és harmadik oklevelet.

egyházi intézmény volt a felperes, így ezeket nem is feltétlenül szükséges országos hatáskörű eljárásnak minősítenünk.

Néhány esetet szükséges még kiemelni: 1462 elején a konvent a távoli Borsod megyében a három országos hatáskörű hiteleshely, a budai és a fehérvári káptalan, illetve a fehérvári konvent együtt vizsgálódott, továbbá az 1493-ban Pozsony megyében lefolytatott konventi vizsgálat során sem a helyi káptalan, hanem a budai működött még közre. Előbbi esetben erre talán az egyébként illetékes egri káptalan érintettsége miatt volt szükség.

Amennyiben a keresztes konvent kapcsán a parancslevelek kelte alapján böngészünk az oklevelek online adatbázisában, érdekes jelenségre bukkanunk. Az alábbi három esetben mintha birtokba vezetésről is találnánk „párhuzamos jelentőt”: felületesen szemlélve az eseményeket úgy tűnik, 1471-ben a győri káptalannal közösen iktatták a Trencsén, illetve Pozsony megyei Bolondóc és Trencsén várát Alsólendvai Bánfi Pálnak,¹⁹ két évtizeddel később a budai káptalan közreműködésével történt meg a zólyomi, illetve barsi Lipcse és Saskő iktatása Nagylucsei Orbán egri püspök részére,²⁰ 1525-ben pedig a vasvári káptalannal együtt vezették be Battyányi Ferencet a vasi Németújvár birtokába.²¹ A szokatlan eljárásokkal kapcsolatban közös, hogy mindhárom alkalommal Fehérvártól távol lévő várak iktatásáról volt szó, a kedvezményezettek pedig olyan előkelő személyek voltak, akikkel – talán a nagyobb bizonyosság kedvéért – az udvar szívesen tehetett kivételt. Ráadásul két esetben egyértelműen a „párhuzamosan jelentő” hiteleshely feküdt földrajzilag közelebb a birtokokhoz, vagyis elképzelhető lenne, hogy a helyiek segítették is a keresztes konventi kiküldött munkáját. Azonban ha alaposabban elmélyülünk az oklevelek szövegeiben, megállapítható, hogy csak részben van szó ugyanarról az eljárási technikáról, mint amit a vizsgálatok kapcsán már jól ismer a szakirodalom. Az 1471. évi, a konvent országos hatáskörének szempontjából meglehetősen korai esetben²² a fehérvári és a győri hiteleshelyhez intézett parancslevelek szövege lényegében megegyezik, ám kúriai kiküldöttként már különböző személy tartott a győri káptalannal, ráadásul az eljárás kezdete is eltérő: a fehérváriak augusztus 12-én, a győriek augusztus 20-án szálltak ki. Az érintett birtokrészek és a felsorolt szomszédok azonosak voltak, ám a két hiteleshely nem működött együtt.²³ 1491-ben is szinte megegyező szövegű

¹⁹ 1471. aug. 31. (DL 282 980.) – A győri káptalan kiadványa: DF 249 327.

²⁰ 1491. aug. 5. (DL 105 050.) – A budai káptalan kiadványa: DL 30 862.

²¹ 1525. jún. 22. (DL 101 592.) – A vasvári káptalanhoz intézett, azonos szövegű parancslevél: DF 286 397.

²² *Ribi A.*: Miért működött i. m. 88.

²³ Fontos, hogy 1473-ban Mátyás a győri káptalan jelentését írta át az eset kapcsán, nem pedig az országos hatáskörű fehérvári keresztes konventét. Ez talán azért alakult így, mert akkoriban még nem szilárdult meg a keresztesek bővített hatásköre, így a kérelmező számára „hitelesebbnek” tűnt egy olyan oklevél, amely a földrajzilag illetékes hiteleshely irodájában született meg. – 1473. dec. 10. (DL 107 712.)

parancsot kapott a fehérvári konvent és a szintén országos hatáskörrel rendelkező budai káptalan: mindkét hiteleshelyet felszólította a király, hogy iktassák mindkét várat és tartozékait. Ehhez a kereszteseknek szóló *mandatum*bán öt, a káptalannak szólóban tíz királyi embert ajánlott a kedvezményezett. Végül az eljárásokra eltérő időpontban, eltérő királyi ember közbejöttével és eltérő helyszíneken került sor: a konvent július 21-én vezette be Orbán püspököt a Zólyom megyei Saskő birtokába, míg a káptalan július 12-én járt el ugyanígy a Bars megyei Lipcse kapcsán. Tehát a két hiteleshely tulajdonképpen kettéosztotta a feladatot, ami nem lehetett véletlen: a királyi emberek nevének parancsba foglalásából láthatjuk, hogy az udvarban ezt eleve így is tervezték, de arra már nem vették a fáradságot, hogy a szöveg egyéb részeit is átfogalmazzák. Sajnos az 1525. évi németújvári adomány esetében nem végezhető el a vizsgálat, hiszen csak a vasvári káptalanhoz címzett – egyébként még a királyi emberek felsorolása tekintetében is szóról szóra megegyező szövegű – királyi parancslevél maradt fenn. Ugyanakkor a konvent jelentéséből kiderül, hogy ezúttal tiltakozás történt a birtokba vezetésnél, így talán azért volt szükség két hiteleshelyre, mert eleve számítottak a konfliktusra, és így legalább az ellentmondás nélküli birtokok iktatásáról ki lehetett állítani a privilégiumot – ez lehetett jelen esetben a vasvári káptalan elveszett kiadványa –, a többi birtok ügyében pedig az idéző jelentést.

A parancslevelek elemzése abban is a segítségünkre lehet, hogy megállapításokat tegyünk az eljárások időtartamára nézve. Egyetértve Eckhart Ferencsel – aki szerint meglehetősen rövid idő, átlagosan két-három hét volt egy-egy eljárás időtartama – ehhez három dátumot kell ismernünk: a parancs keltét, a „terepen” zajló eljárás időpontját és magának a jelentésnek a dátumát.²⁴ Ez különösen érdekes egy országos hatáskörrel bíró intézmény esetében, hiszen a hiteleshelyi kiküldötteknek gyakran nagyon nagy távolságokat kellett bejárniuk a kor közlekedési viszonyai között. Az átlagos időtartam kiszámításának nincs értelme, hiszen rengeteg tényező – a kedvezményezett igyekezete, az iktatandó birtokok nagysága és földrajzi fekvése, szükséges volt-e párhuzamos jelentés készítésére, időjárás, belpolitikai események, török betörések – befolyásolhatta, hogy milyen gyorsan jutott el a parancs a hiteleshelyhez, és mennyi idő alatt ért vissza a kiküldött. Ráadásul problémát jelent, hogy nagy birtokadományok esetében sokszor nem lehet meghatározni az oklevél pontos keltét. Például 1524. március 16-án II. Lajos király megparancsolta a fehérvári kereszteseknek, hogy vezessék be Béltéki Drágfi Jánost és Kanizsai Lászlót Erdőd, Kővár, Solyomkő, Kanizsa, Sárvár, Léka, Kapuvár, Csókakő és Velike várak és tartozékaik összesen tíz megyére kiterjedő birtokába. Az oklevél beszámol róla, hogy a kiküldöttek június 5-én és „aliis diebus” („más napokon”) végrehajtották a feladatot az egyes váraknál, majd anélkül, hogy

²⁴ Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 54.

további dátumok szerepelnének a szövegben, a privilégium *datatio*ja csak annyit árul el, hogy az oklevél a birtokba vezetés utolsó napjának tizenhetedik napján kelt.²⁵

Az azonban látszik, hogy még nagy távolságok megtétele esetén is sikerülhetett a parancs keltéhez képest bő egy hónapon belül kiállítani a jelentést: például a már többször említett Borsod megyei vizsgálat kapcsán 1462. február 10-én kelt Mátyás király parancsa, a fehérvári konvent *relatio*ja pedig február 27-re datálódik.²⁶ Hasonlóképpen gyors lefolyású ügy volt a Maróti László aradi ispán bevezetése Világosvár és tartozékai birtokába: az 1441. február 3-án kelt parancsot követően már február 22-én Arad és Zaránd megyében volt a királyi ember és a fehérvári káptalan hiteleshelyi kiküldöttje, maga a jelentés pedig március 13-án megszületett.²⁷

Ugyanakkor csak a parancs és a jelentés dátumának összevetése csalóka is lehet: Mátyás 1481. július 29-én kelt parancsára – amelyben elrendelte, hogy Ország Mihályt és Losonci Lászlót vezessék be Szécsény, Somoskő, Hollókő, Tapolcsány váraiba, Gyöngyös mezővárosba és ezek tartozékaiába –, csupán a következő év május 19-e után született meg a privilégium formájában kiállított jelentés a keresztes konventben. Ettől függetlenül nem szabad azt gondolnunk, hogy a négy megyét érintő birtokadomány esetében tíz hónapig tartott volna az eljárás: az oklevél tanúsága szerint csak 1482. április 30-tól voltak a helyszínen a kiküldöttek, ami ismét viszonylag gyors eljárást feltételez, melyet minden bizonnyal alapos tervezés előzött meg.²⁸ Hasonló esetben lehetünk tanúi a fehérvári káptalan Bereg, Bihar és Szatmár megyei birtokokat érintő eljárásánál, amikor Upori László számára iktattak: a király parancsa 1468. szeptember 14-én kelt, de csak a következő év május 18-án, illetve 30-án szállt ki a hiteleshely, maga az oklevél pedig június 14-én született meg.²⁹

Persze lassabb lefolyású ügyeket is lehet találni, mint amilyen például 1478-ban a Garai–Szécsi birtokfelosztás ügye a fehérvári káptalan részéről. Ez csaknem egy éven át – igaz, több részletben – húzódott. Ország Mihály nádor 1477. december 1-jén kelt parancsát követően a Veszprém megyei Somlyó várát és tartozékait januárban, a szintén veszprémi Csesznekét áprilisban, a tolnai Simontornyát, a valkói Garát és Vicsadalt májusban, a szintén valkói Szentlőrincet, a szerémi Csörögöt, valamint Bács és Csongrád megyei birtokokat júniusban, a pozsegai falvakat és a baranyai Siklós uradalmát pedig júliusban mérték fel, majd még különböző Temes megyei birtokrészekhez októberben is kiszálltak. A nádori emberek rendre különböztek,

²⁵ 1524. jún. 16. után (DL 24 790.)

²⁶ 1462. febr. 27. (DF 210 044.). – A jelentések dátuma megegyezik azzal a nappal, amikor a kiküldöttek ténylegesen megtették a jelentésüket a hiteleshely előtt, vagyis ekkor érkeztek vissza az eljárásról. Lásd *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 84.

²⁷ 1441. márc. 13. (DL 71 965.)

²⁸ 1482. máj. 19. után (DL 59 684.)

²⁹ 1469. jún. 14. (DL 16 768.)

és mindig minden birtokrésznél jártak. A füzetté fűzött, 46 oldalas oklevelet végül 1478. november 24-én állították ki.³⁰ Hasonlóképpen szélsőséges példa lehet Solymos és Bolondóc esete. Miután 1477 elején az Alsólendvai Bánfi család tagjai egyezséget kötöttek a király előtt az Arad megyei Solymos és a Trencsén megyei Bolondóc várak ügyében,³¹ Mátyás király január 20-án adott parancsot a fehérvári káptalannak, hogy a Bolondóc várában és annak Nyitra és Pozsony megyei, valamint Solymos várában és annak Arad, Temes és Zaránd megyei tartozékaiban lévő királyi jogot – amelyet a szerződés megerősítésével adományozott a családnak az uralkodó – iktassák Alsólendvai Bánfi Miklós és testvére, Jakab részére. A káptalan nem sokkal később kiszállt, és Solymosról említést sem téve Nagymihályi János kúriai kiküldöttel végrehajtották a parancsot Bolondóc váránál.³² Solymos végül bő két évvel később került sorra: az 1477. évi parancsra hivatkozva Mutnoki László kúriai kiküldöttel végül az ebben lévő királyi jogokat is iktatták.³³

Végeredményben elmondható, hogy a hiteleshelyi eljárások még az országos hatáskörű ügyekben is gyorsnak mondhatók a szélsőséges példák ellenére. A gyors végrehajtás nyilvánvalóan érdekében állt a felperesnek és a hiteleshelyek személyzetének is: előbbi szeretett volna minél előbb túl lenni az ügyön, minél előbb elfoglalni az esetleges birtokot, a hiteleshely számára pedig nem volt kifizetendő, ha valamely káptalan vagy keresztes túl sokáig volt távol. A konvent esetében ez a rendi fegyelem szempontjából is hátrányos lehetett, míg az anyagi megfontolások mindkét intézménynél szerepet játszottak, hiszen aki kiküldetésben volt, nem tudott új ügyet vállalni.³⁴

A királyi emberek szerepe³⁵

A hiteleshelyi jelentések következő eleme az eljárók személyének megadása. Amennyiben volt ilyen,³⁶ mindig a jelentés igazságtartalmáért ténylegesen

³⁰ 1478. nov. 24. (DL 18 145.) Az oklevélről bővebben lásd *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágysai az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. (1986) 197–226.

³¹ 1477. jan. 3. (DL 17 904.)

³² 1477. márc. 25. (DL 17 908.)

³³ 1479. máj. 12. (DL 18 150.)

³⁴ A hiteleshelyi díjakról lásd *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 101–103. Vö. *Dreska G.*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége i. m. 36.

³⁵ A következőkben királyi embernek nevezek mindenféle, központi parancsra eljáró személyt, függetlenül a parancsadó hivatalától. Vö. *Dreska G.*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége i. m. 72. 259. l. A parancsadók aránya a következő: *fehérvári káptalan* – 90: király, 25: nádor, 11: országbíró, 2: dalmát bán, 2: királyné, 2: országnagyok, 1: kormányzó; *fehérvári keresztes konvent* – 146: király, 48: nádor, 21: országbíró, 8: ismeretlen, 3: országnagyok, 2: kormányzó.

³⁶ A Jagelló-korban elterjedt az ún. személyhez intézett meghagyó levél (littere preceptorie), amit elegendő volt a hiteleshelyi kiküldöttnek egyedül is kézbesíteni. Lásd *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 197. Az országos hatáskörű

felelő, törvényileg szabályozott módon nemes jogállású királyi embert említették előbb.³⁷ Engel Pál nevezetes tanulmánya szerint alapvetően abból a megyéből kellett a *homo regiust* kijelölni, ahová az ügy kapcsolódott. Ha több megyét érintett az eset, akkor a parancslevélben megszokott felsorolásban mindegyikből találunk valakit.³⁸ A dolog természetéből következően nem létezhetett egy hatalmas központi nyilvántartás Budán, amelyben valamennyi megyéből felsorolták volna a feladatra alkalmas nemeseket, ezért a rendszer csak úgy működhetett, hogy a kérelmező, vagyis akinek az érdekében a parancslevelet kiállították, nevezte meg a szóba jöhető személyeket, akik valahogy – hivataluknál fogva vagy családi, baráti, üzleti kapcsolat révén – közel álltak az érdekelt félhez.³⁹ Ezen a jól bevált rendszeren igyekezett Mátyás király változtatni: az 1486. évi 8. tc. értelmében minden megyében nyolc vagy több embert kellett választani megyei esküdtnek, akik innentől kezdve átvették a királyi emberek feladatait.⁴⁰ Bár a rendelkezés életbe lépett, népszerűtlennek bizonyult: amikor 1492-ben eltörölték, már két éve a régi szabályozás határozta meg a gyakorlatot.⁴¹ Bizonyos bonyolultabb ügyek esetében, vagy amikor az udvar valamiért szükségét látta, külön e célból kiküldött kúriai személyeket is alkalmazhattak. Ezek rendszerint az udvari lovagok vagy a kancelláriai jegyzők közül kerültek ki. Különösen népszerűnek utóbbiak bizonyultak: akkor is kiszállhattak, ha nem voltak nemesek, ugyanis Eckhart Ferenc szerint elképzelhető, hogy írástudóként elvárhatta tőlük az udvar egy kiegészítő jelentés megírását is.⁴² Természetesen ezen személyek közbejötté drágította az eljárást, így 1523-tól csak a felek beleegyezésével lehetett kiküldeni őket.⁴³

jelentések között mindkét fehérvári hiteleshelynél találunk ilyeneket: *fehérvári káptalan* – 1525. aug. 20. (DL 33 648.), 1525. aug. 23. (DL 106 774.); *fehérvári keresztes konvent* – 1510. ápr. 13. (DF 263 446.), 1523. jan. 27. (DF 244 287.), 1525. márc. 23. (DL 67 394.), 1525. júl. 7. (DL 101 594.).

³⁷ Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 48.

³⁸ Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: *Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. [1999] 584–585.

³⁹ Uo. 591–593.

⁴⁰ *Decreta Regni Hungariae 1301–1490. I–II.* Szerk. Döry Ferenc et al. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11., 19.) Bp. 1976–1989. (A továbbiakban: DRH) II. 271.

⁴¹ Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 49. A rendelkezés következményeit a fehérvári hiteleshelyek vonatkozásában lásd 51. jegyz.

⁴² A fehérvári hiteleshelyek országos hatáskörű eljárásainál a következő esetekben találkozunk kancelláriai jegyzőkkel: *fehérvári káptalan* – 1433. jún. 19.: Somogyi Mihály nagyobb kancelláriai jegyző (A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp. 1871–1931. VIII. 524–526.), 1438. márc. 14.: Ormányi Mihály kancelláriai jegyző (DL 100 542.), 1459. nov. 3.: Gradeci János kancelláriai jegyző (A Balassa család levéltára 1193–1526. Szerk. Fekete Nagy Antal – Borsai Iván. [Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 18.] Bp. 1990. [A továbbiakban: Balassa] 346. sz.), 1463. ápr. 18.: Szakácsi Balázs kancelláriai jegyző (DL 45 042.), 1466. aug. 25.: Martonosi Benedek kancelláriai jegyző (DL 16 378.); *fehérvári keresztes konvent* – 1487. márc. 27.: Petrovinai Máté kancelláriai jegyző (DL 101 032.), 1524. jún. 20. után: Vetési András kisebb kancelláriai jegyző (DL 105 191.).

⁴³ Eckhart F.: Hiteleshelyek i. m. 49–50.

Országos hatáskörű hiteleshelyek gyakorlati tevékenységét vizsgálva rendkívül fontos szerepet kell tulajdonítanunk a királyi embereknek: még ha a káptalan és a konvent törekedett is arra, hogy az ország legkülönbözőbb megyéibe a környékről származó vagy legalább ott korábbi eljárások kapcsán már megfordult személyt küldjön, akkor is világos, hogy a *homo regius*nak egyfajta kalauz vagy „idegenvezető” szerepet is be kellett töltenie. Ez annak tükrében is érdekes, hogy a megyebeli királyi emberek jól ismerhették a térségben működő hiteleshelyek személyzetét, sűrűn jártak el közösen, ám egy országos hatáskörben végbemenő eljárásnál ez nyilvánvalóan nem volt így; a hivatalos közegeket minden bizonnyal a felperes vagy képviselője mutatta be egymásnak.

Talán az ebben rejlő visszaélések lehetőségét akarta az udvar megakadályozni azzal, hogy az országos hatáskört később elnyerő keresztes konvent esetében a kezdeti időszakban az ügyek nagyobb részében kúriai kiküldötttel kellett kiszállniuk: 1450 és 1463⁴⁴ között 17 eljárásból 11 alkalommal.⁴⁵ A fehérvári káptalan esetében erre talán azért nem volt szükség a kezdetekkor, mert az első bő két évtizedben – 1410 és 1433 között – csupán néhány országos hatáskörű ügyben kellett közreműködniük;⁴⁶ ezeken minden bizonnyal jobban rajta tudták tartani a szemüket az érdekelt felek. Különleges kúriai kiküldöttek munkájára a későbbiekben általában akkor számítottak, ha több megyét is érintett az eljárás: ezek az ügyek valóban megfeleltek az eckharti „bonyolultabb” jelzőnek,⁴⁷ ráadásul sok esetben az egyszerűség is ezt kívánta meg. Például ebbe a sorba illeszkedik a káptalan eljárásai közül az a Lévai Cseh Péter macsói bán részére végrehajtott birtokba vezetés, amely Bars, Bodrog, Fejér, Hont, Pozsega, Tolna, Valkó, Vas és Veszprém megyei birtokokat is érintett; Szepesi János kanonok társa Karátnaszentjános Péter kúriai kiküldött volt.⁴⁸ Hasonló példa természetesen a konvent részéről is felsorakoztatható: amikor Bátori András neje, Rozgonyi Katalin megkapta családi örökségként Csicsva, Cserép és Monyorós várakat tartozékaikkal együtt, akkor az Abaúj, Borsod, Heves, Pest, Sáros és Zemplén megyét érintő birtokba vezetésnél sem

⁴⁴ A fehérvári keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyi eljárásainak száma Mátyás koronázása után, de különösen az 1470-es években nőtt meg. Vö. *Ribi A.*: Miért működött i. m. 91.

⁴⁵ 1450. dec. 30. (DL 39 294.), 1451. aug. 12. (DL 14 480.), 1451. szept. 2. (DL 14 482.), 1452. febr. 27. (DL 14 519.), 1452. febr. 27. (DL 14 515.), 1452. márc. 22. (DL 14 528.), 1452. ápr. 15. (DL 39 818.), 1453. márc. 21. (DL 14 643.), 1453. márc. 23. (DL 38 700.), 1463. márc. 19. (Balassa 361. sz.), 1463. márc. 20. (Balassa 362. sz.)

⁴⁶ 1410. szept. 21. (Sopron vm. I. 633–635.), 1412. febr. 7. e. (Zsigmondkori Oklevéltár. I–XIII. [1387–1426]. Szerk. Mályusz Elemér et al. [Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52. és 55.] Bp. 1951–2017. (A továbbiakban: ZsO) III. 1710. sz.), 1412. júl. 20. (ZsO III. 2450. sz.), 1424. jún. 29. (ZsO XI. 772. sz.), 1425. máj. 17. (ZsO XII. 527. sz.), 1428. dec. 13. (DL 71 946.), 1429. szept. 19. (DL 12 086.), 1429. dec. 21. (DF 287 921.)

⁴⁷ Vö. *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 71–72.

⁴⁸ 1428. dec. 13. (DL 71 946.)

megyénként jelöltek ki királyi embert, hanem Füzesmegyeri Imre kúriai kiküldött tartott Fehérvári Esztergáros Péter *cruciferrel*.⁴⁹

A fehérvári káptalan 133 és a keresztes konvent 228 országos hatáskörű hiteleshelyi jelentését számba véve a következőképpen fest a világi személyek aránya. A fehérvári káptalan esetében 88-szor királyi ember, 37-szer kúriai kiküldött, egyszer megyei esküdt szállt ki, két alkalommal egyedül járt el a hiteleshelyi kiküldött, négy oklevél tartalmi átírásban maradt fenn, egy adatra pedig csak a parancslevélből következtethetünk. A keresztes konvent esetében ugyanezek az adatok a következőképpen alakulnak: 165 királyi ember, 28 kúriai kiküldött, 11 választott megyei esküdt, hatszor járt el egyedül a hiteleshelyi kiküldött, és kilenc-kilenc adat származik tartalmi átírásokból vagy parancslevelekből.

A választott megyei esküdtekkel⁵⁰ kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy mindnyájan 1486 szeptembere és 1490 között szerepeltek,⁵¹ 1491-ben már újra királyi ember működött közre a konvent mellett egy birtokba vezetésnél,⁵² vagyis Mátyás halálával valóban eltűnt az intézmény, nem várták meg a törvényi szabályozást az udvarban.

Az országos hatáskörű hiteleshelyek működésének megértése szempontjából a legérdekesebbnek a több megyét is érintő eljárások bizonyultak. Alapvetően háromféle megoldással találkozunk az oklevelekben: 1. szomszédos megyék esetén előfordult, hogy egy királyi ember vagy 1486 és 1490 között választott megyei esküdt működött közre; 2. külön e célra kiküldött kúriai személy járt el; 3. megyénként jelöltek ki királyi embert, illetve megyei esküdtet.⁵³ A fehérvári káptalan esetében tízszer-tízszer szállt ki egy vagy több királyi ember, 19 alkalommal kúriai kiküldött csatlakozott a hiteleshely *testimonium*ához, három ügyben pedig nem rendelkezünk adattal a világi személyeket illetően. Ugyanezek az adatok a fehérvári keresztes konvent esetében: 38-szor járt el több királyi ember, 21-szer csak egy, 18 alkalommal működött közre kúriai kiküldött, kétszer-kétszer egy vagy több megyei esküdt, a hiányzó adatok száma pedig nyolc.

⁴⁹ 1523. szept. 12. (Documenta ad historiam familiae Bátor de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ed. Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 67.) Nyíregyháza 2011. [A továbbiakban: Bátor] 333–336.)

⁵⁰ Felsorolásukat lásd C. Tóth Norbert et al.: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék. Bp. 2017.

⁵¹ *Fehérvári káptalan* – 1489. júl. 14. (DF 231 810.); *fehérvári keresztes konvent* – 1486. szept. 24. (DL 19 177.), 1487. ápr. 19. (DF 265 192.), 1487. jún. 3. (DL 49 501.), 1487. júl. 6. (DL 20 246.), 1487. szept. 23. (DL 105 054.), 1487. okt. 15. (DL 105 043.), 1487. okt. 16. (DL 105 044.), 1488. jún. 20. (DL 59 762.), 1488. jún. 20. (DL 59 763.), 1488. szept. 24. (DL 26 041.), 1490. febr. 26. (DL 19 623.)

⁵² 1491. aug. 5. (DL 105 050.)

⁵³ A keresztes konvent esetében egy olyan rendhagyó eljárással is találkoztam, amikor csak egy megyét érintett az ügy, mégis két királyi embert – és csak egy hiteleshelyi kiküldöttet – említ az oklevél, ám erre azért kerülhetett sor, mert az alpereseket különböző időpontban idézték meg Komárom megyei birtokaikon: 1509. szept. 10. (DL 73 178.)

A fenti adatsorok szerint összesen 10, illetve 38 esetben volt szükség két vagy több királyi emberre, és kétszer megyei esküdtre.⁵⁴ A Jagelló-kortól kezdve az oklevelek jelentős részében a fehérvári keresztes konvent megnevezte, hogy mely megyében kivel ment a hiteleshelyi kiküldött,⁵⁵ korábban viszont egyszerűen csak felsorolták a királyi embereket, és legfeljebb a nevükből vagy az eljárás menetéből lehet származási helyükre következtetni.⁵⁶ Némileg meglepő viszont, hogy a parancslevelekben soha nincs szó arról, mely királyi emberek mely megyéhez tartoztak; a megszokott módon sorolták fel őket, így a hiteleshely kizárólag onnan tudhatta, melyik megyében kit kell keresni, hogy a felperes vagy kedvezményezett bemutatta egymásnak a kiküldetésbe indulókat. Bizonyos alkalmakkor persze ennek az elképzelésnek az életszerű megvalósítása is gondot okozhatott, de az erre utaló esetek inkább szélsőséggént, semmint példaként említhetők.⁵⁷

A hiteleshelyi kiküldöttek – országos hatáskör és a személyzet összefüggései

Ahhoz, hogy a fehérvári káptalan és a keresztes konvent országos hatáskörű hiteleshelyként tartósan működni tudjon, nemcsak az elsődleges szerepet játszó szerencsés politikai széljárásra és jó vezetőkre volt szükség, hanem számos olyan agilis, jó tájékozódó képességgel rendelkező és könnyen mobilizálható kanonokra és *cruciferre*,⁵⁸ akik

⁵⁴ Utóbbiakra lásd 1487. ápr. 19. (DF 265 192.), 1490. febr. 26. (DL 19 623.)

⁵⁵ 34 esetből 25 alkalommal így említi a szöveg a királyi embereket. Ellenpéldák: 1506. márc. 23. után (DF 209 882.), 1509. febr. 9. (DL 72 261.), 1509. szept. 10. (DL 73 178.), 1510. jan. 8. (DL 21 980.), 1511. júl. 23. (DL 22 110.), 1511. júl. 23. (DL 22 152.), 1511. júl. 25. (DL 22 810.), 1512. febr. 4. (DF 276 671.), 1525. jún. 24. (DL 86 448.). A fehérvári káptalan ekkoriban már csak nagyon korlátozott mértékben folytatott országos hatáskörű hiteleshelyi tevékenységet; ha több megyét érintett az ügy, kúriai kiküldöttel jártak el: 1494. aug. 18. (DF 208 535.), 1496. jún. 4. (DL 20 314.)

⁵⁶ A Jagelló-kor előtt mindössze egyszer nevezték meg a királyi emberek megyéjét a konvent okleveleiben: 1482. máj. 19. (DL 59 684.)

⁵⁷ 1491-ben Hédervári Miklós 11 megyére kiterjedő birtokadományt kapott II. Ulászló királytól. A birtokok iktatásakor a fehérvári keresztes konvent emberét megyéről megyére járva ugyanennyi királyi ember kísérte, a parancslevélben pedig 28 személyt tüntettek fel szóba jöhető világi személyként. Hédervári minden bizonnyal sok embert ismert a Dunántúlon, de nehéz elképzelni, hogy 11 különböző megyében is személyes kapcsolatban lett volna olyan nemesekkel, akik vállalták, hogy közreműködnek az introduciónál. Ilyen esetekben minden bizonnyal familiárisokat bíztak meg a hiteleshelyi kiküldött kalauzolásával. – 1492. jún. 12. (A Hédervári-család oklevéltára I–II. Szerk. Radvánszky Béla – Závodszy Levente. Bp. 1909–1922. [A továbbiakban: Hédervári] I. 475–479.)

⁵⁸ A káptalan és a konvent személyi állományáról a késő középkorra vonatkozóan lásd *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában: a budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.) Bp. 1994.; *Ribi András*: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). *Turul* 91. (2018) 132–154.; *Zsolt Hunyadi*: The Hospitalers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. (CEU Medievalia 13.) Bp. 2010. 102–112.; *Ribi András*: Karrier, tisztségek, létszám – a fehérvári keresztes konvent személyi összetétele

vállalták, hogy sok esetben az ország ismeretlen részeibe is elmennek és akár nagy távolságokat tesznek meg a kor közlekedési viszonyai között.⁵⁹ A fehérvári keresztes konvent vonatkozásában a kulcsszereplők – így például Mátyás (II.) *lector* (1453–1476) és a számos országos hatáskörű eljáráshoz kiküldött György (III.) *crucifer* (17 megye) vagy ifjabb Albert (22 megye) – pályáját egy másik írásomban már ismertettem,⁶⁰ a társaskáptalan esetében pedig az alábbi személyek játszhattak jelentős szerepet.

Az olvasókanonokok közül elsősorban az egymást váltó Mátyás (1426–1439) és Noéi Borhi Benedek (1442–1457) *lector*okat kell kiemelni.⁶¹ mindketten vélhetően helyben tartózkodtak – Mátyás három alkalommal hiteleshelyi kiküldöttként is szerepel,⁶² Benedek családjának pedig a város környékén voltak birtokai⁶³ –, és vezetői pályájuk alatt alakult ki, majd élte virágkorát országos hatáskörű hiteleshelyként a káptalan. A különösen gyakran kiküldetésben lévő kanonokok közül pedig leginkább Fehérvári Mihály (1460–1504) emelkedik ki,⁶⁴ aki tizenhét alkalommal szállt ki, és összesen tizenkét közigazgatási egységbe jutott el: járt Arad (2), Csanád (1), Fejér (3), Hunyad (1), Körös (1), Nyitra (3), Pozsony (1), Somogy (1), Sopron (1), Temes (1), Vas (1) és Zala (3) megyékben.⁶⁵

A személyzet szerepének megértéséhez nélkülözhetetlen megvizsgálunk a kiküldöttek helyét az adott egyházi intézményen belül. Fedeles Tamás pécsi kutatásainak mintájára 1387-től 1450-ig ezt már korábban elvégeztem a konvente vonatkozóan.⁶⁶ Feltűnő volt, hogy a tisztviselőként eljárók aránya (15%)

(1390–1450). In: Micae mediaevales VI. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról. Szerk. Fábíán Laura et al. (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 11.) Bp. 2017. 197–211.; *Ribi András*: A várnagy és a püspök – fehérvári johanita preceptorok karrierje a 15. század második felében. In: Középkortörténeti tanulmányok 10. A X. Medievizitikai PhD-konferencia (Szeged, 2017. június 7–9.) előadásai. Szerk. Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Nagy Zsolt Dezső. Szeged 2018. 95–115.; *Ribi A.*: Johanniták vagy keresztesek i. m.
⁵⁹ A hiteleshelyi kiküldötteket és a királyi embereket megillette a törvényes védelem: szidalmazásuk vagy valamilyen velük szemben elkövetett jogtalanság 72 forintba került, fizikai bántalmazásuk hatalmaskodásnak minősült, így büntetése fej- és jószágvesztés volt, míg meggyilkolásuk felségsejtséget számított. Vö. *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 54.

⁶⁰ *Ribi A.*: Miért működött i. m. 93–94.

⁶¹ *Uő*: A fehérvári káptalan i. m. 136.

⁶² 1426. jún. 26. (ZsO XIII. 789. sz.), 1433. ápr. 25. (DF 273 893.), 1439. szept. 28. (DL 93 757.)

⁶³ A családról lásd *Köblös J.*: Az egyházi középréteg i. m. 29., 287/14. sz.

⁶⁴ Személyére lásd *Köblös J.*: Az egyházi középréteg i. m. 346/37. sz. – 1447 és 1469 között győri olvasókanonok is.

⁶⁵ 1460. júl. 10. (DF 236 200.), 1460. júl. 28. (DF 208 628.), 1466. máj. 23. (DF 201 405.), 1466. aug. 23. (DL 88 430.), 1466. aug. 30. (DF 289 374.), 1468. dec. 26. (DL 90 399.), 1468. dec. 27. (DL 90 400.), 1470. dec. 30. (DF 201 428.), 1477. márc. 25. (DL 17 908.), 1479. júl. 21. (DL 18 198.), 1480. szept. 1. (DF 231 701.), 1483. máj. 27. (DL 18 199.), 1486. jan. 9. (DF 252 182.), 1486. ápr. 6. (DL 19 123.), 1487. máj. 8. (DL 106 665.), 1487. máj. 10. (DL 19 268.), 1495. márc. 29. (DL 88 795.)

⁶⁶ *Fedeles Tamás*: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs, 2005. 140–145.; *Ribi A.*: Karrier i. m. 205. – Az idézett tanulmányban még csak 99 esetet vizsgáltam, azóta egy újabb oklevéllel bővült az ismert források köre erre a periódusra vonatkozóan: 1398. aug. 6. (DF 201 409.)

nagyjából megegyezett a pécsi székeskáptalannál 1353 és 1526 között tapasztaltakkal (14%), amit Fedeles lényeges újdonságnak nevezett a korábbi állapotokhoz képest. Másik megfigyelése – a karbéli papság eltűnése Zsigmond király 1435. évi törvényét követően⁶⁷ – szintén megállta a helyét a keresztesek esetében. A vizsgálat kiterjesztése az 1353 és 1526 közötti intervallumra a következő eredményeket hozta a két fehérvári hiteleshely valamennyi *relatiója* esetében (3. táblázat).⁶⁸

3. táblázat A fehérvári hiteleshelyek kiküldöttjei, 1353–1526

Fehérvári káptalan		Fehérvári keresztes konvent		MÉLTÓSÁG- ÉS TISZTSÉGVISELŐK	KÖZÉPRÉTEG
prépost	0	preceptor	2		
vikárius	1	vicepreceptor	4		
olvasókanonok	4	lector	56		
éneklokanonok	3	cantor	43		
őrkanonok	2	custos	43		
kisprépost	3	kispreceptorok ⁶⁹ (Esztergom, Győr, Sopron)	11		
notarius	1	notarius	3		
sublector	0	sublector	1		
succentor	5				
subcustos	0	plébános	7	ALSÓPAPSÁG	
plébános	2				
oltár/kápolnaigazgató kanonok	6	crucifer (rendtag)	363		
kanonok	351	subnotarius	1		
prebendarius	4	karbéli klerikus	46		
oltár/kápolnaigazgató karbéli klerikus	92	ismeretlen	5		
karbéli klerikus	154				
ismeretlen	40				
Összesen	668	Összesen	585		

Forrás: A szerző saját kutatási adatai alapján

A teljes kép birtokában a két fehérvári hiteleshely személyzete összevethető a pécsi székeskáptalannal való ismereteinkkel, igaz, figyelembe kell venni, hogy a 14. században a fehérvári káptalan lényegesen foglalkoztatottabb volt a másik kettőnél.⁷⁰

⁶⁷ DRH I. 266.

⁶⁸ Értelmszerűen az alábbi táblázatokban a parancsleveleket és a tartalmi átírásban fennmaradt dokumentumokat nem vizsgáltam. A keresztes konvent esetében a lector, cantor és custos tisztségek elválasztása az egyszerű rendtagoktól bizonyos esetekben gondot okozott, hiszen az 1510-es évekig rendszerint csak keresztnévvel említik a személyeket az oklevelekben, így apróbb – ugyanakkor kiküszöbölhetetlen – hibák előfordulhatnak az adatokban, ám az arányok így is érzékelhetőek.

⁶⁹ A fogalomra lásd *Ribi András*: „filia ordinis crucigerorum de Alba”. A soproni keresztes preceptorium a középkor végén (A kispreceptorok adattárával). Soproni Szemle 72. (2018) 289.

⁷⁰ Pécsről mindössze 252 adatot ismerünk a teljes késő középkorból. A fehérvári hiteleshelyek foglalkoztatottságára lásd *Ribi A.*: Miért működött i. m. 86.

Egyfelől az 1435. évi törvény hatása a koronázó városban is érzékelhető: a keresztes konvent mind a 46 ismert karbéli klerikusa 1435 előtt szerepel, a káptalan esetében pedig mindössze kilenc olyan esetről van tudomásunk, amikor 1435 után javadalom nélküli *clericus chori* szállt ki egy-egy hiteleshelyi eljáráshoz.⁷¹ A tisztviselőket illetően nyilvánvalóan jelentős eltéréseket tapasztalunk a káptalan és a konvent között, hiszen előbbi esetén az oszlopos kanonokok jelentős része vélhetően nem mindig tartózkodott helyben. A teljes periódusra vetítve a káptalanban a tisztviselőként kiküldöttek aránya mindössze 3%, a konventben viszont 29%. Ennél meglepőbb eredmény, hogy ha a káptalan esetében a középréteg (60%) és az alsópapság (40%) arányát vizsgáljuk, akkor éppen a Pécsen látottak fordítottját tapasztaljuk.⁷²

Ha csupán azokat a jelentéseket vesszük számba, amelyeket országos hatáskörben bocsátott ki egyik és másik fehérvári hiteleshely, eltérő arányokkal találkozzunk (4. táblázat).

4. táblázat A fehérvári hiteleshelyek kiküldöttei országos hatáskörben

Fehérvári káptalan, 1410–1526		Fehérvári keresztes konvent, 1450–1526		MÉLTÓSÁG- ÉS TISZTÉGVISELŐK	KÖZÉPRÉTEG
prépost	0	preceptor	0		
vikárius	0	vicepreceptor	4		
olvasókanonok	3	lector	14		
éneklőkanonok	2	cantor	8		
őrkánonok	0	custos	10		
kisprépost	0	kispreceptorok (Esztergom, Győr, Sopron)	7		
notarius	0	notarius	0		
sublector	0	sublector	0		
succentor	0				
subcustos	0	plébános	2		
plébános	0				
oltár/kápolnaigazgató kanonok	2	crucifer (rendtag)	161		
kanonok	91	subnotarius	0		ALSÓPAPSÁG
prebendarius	1	karbéli klerikus	0		
oltár/kápolnaigazgató karbéli klerikus	28	ismeretlen	2		
karbéli klerikus	3				
ismeretlen	2				
Összesen	132	Összesen	208		

Forrás: A szerző saját kutatási adatai alapján

⁷¹ Utóbbiak minden bizonnyal kivételes esetek voltak: 1436. jan. 2. (DL 66 432.), 1436. jan. 8. (DL 48 857.), 1461. febr. 25. (DL 106 563.), 1464. aug. 28. (DL 100 731.), 1468. (*Köblös J.*: Az egyházi középréteg i. m. 272.), 1469. júl. 16. (DL 106 608.), 1470. júl. 15. (DL 102 571.), 1476. ápr. 22. (DF 227 592.), 1523. nov. 12. (DL 23 696.).

⁷² Vö. *Fedeles T.*: A pécsi székeskáptalan i. m. 144.; Középréteg: 42%, alsópapság: 58%. A százalékos felosztást az ismeretlen pozíciót betöltő kiküldöttek kivonásával számítottam ki.

A káptalan esetében megfigyelhető, hogy az alsópapság és a középréteg aránya az országos hatáskörben végrehajtott eljárásoknál még inkább utóbbi javára billen: 75%-ban kanonokok szálltak ki a távoli célpontokhoz. Természetesen ez azzal is összefüggésben van, hogy az ilyen oklevelek többsége az 1435. évi szabályozás után született, de elképzelhető, hogy a távoli eljárásokkal megszerezhető esetleges plusz jövedelem is számított valamit.⁷³

A konvent kapcsán feltűnő, hogy az országos hatáskörű ügyeknél 22% alá esik vissza a tisztségviselők kiküldetésének az aránya, ami azt mutatja, hogy az egyház hosszabb időszakokra ritkábban nélkülözhetette a vezetőit.⁷⁴ Különösen a korai időszakban volt jellemző, hogy a tisztségviselők közül szállt ki valaki a távolabbi célpontokhoz és a fajsúlyosabb ügyekhez, ami azzal függhet össze, hogy a tisztségviselők a jobb képességű rendtagok közül kerültek ki, így az első évtizedben talán kevésbé volt kockázatos őket küldeni egy bonyolult és távoli eljárás színhelyére, ráadásul így az ezekben rejlő anyagi lehetőségeket is ők használhatták ki először.⁷⁵ Az olvasótestvér kisebb fölénye minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy a hiteleshely vezetőjeként inkább szerette volna rajta tartani a szemét a bonyolultabb és az egyházi intézmény számára nagyobb bevétellel kecsegtető ügyeken; minél nagyobb volt az oklevél által szerzett érték, annál nagyobb volt annak kiállítás díja is.⁷⁶ Az esztergomi, győri és soproni kispreeptorok jelentős aránya szintén érthető: ezekben a rendházakban valószínűleg egyetlen keresztesként éltek, idejük egy részét – amikor jelentést tettek, biztosan – Székesfehérváron töltötték, és mint a központi konvent tagjai szűkebb régiójukban előszeretettel hajtatták velük végre a parancsokat.⁷⁷ A négy *vicepreceptor* kiküldetésre 1491–1492-ben, nem sokkal Fehérvár visszafoglalása után került sor – a Habsburg megszállás alatt (1490. november – 1491. július) egyik helybéli hiteleshely sem állított ki oklevelet –, amikor Simontornyai István *preceptor* halálával – egyelőre ideiglenesen – Rózsás László vezette a konventet. A zavaros időszak elmúltával a vezetőjét veszített konvent számára nyilvánvalóan fontos lehetett a néhány évtizeddel korábban megszerzett országos hatáskör, így nem csoda, hogy a helyettesi

⁷³ Bár konkrét adattal nem rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy az országos hatáskörű ügyek esetében milyen többlet díjazásra számíthattak az eljárók, logikusnak látszik, hogy magasabb fizetést kaptak, mint a mindennapos ügyek végrehajtói. Elvileg 12 dénár járt hiteleshelyi kiküldetésenként. Lásd *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 104.

⁷⁴ Ez egyúttal azt jelenti, hogy a nem országos hatáskörben lefolytatott eljárások esetében 45%-os a tisztségviselők kiküldetésének aránya 1450 után.

⁷⁵ Plébános: 1454. ápr. 23. (DL 93 246.); custos: 1459. okt. 13. (A Szent-Iványi család levéltára 1230–1525. Szerk. Mályusz Elemér – Borsa Iván. Bp. 1988. 105. sz.); lector: 1463. márc. 19. (Balassa 361. sz.), 1463. márc. 20. (Balassa 362. sz.)

⁷⁶ Vö. *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 101–103.

⁷⁷ *Ribi A.*: A várnagy és a püspök i. m. 105. 91. lj.

feladatokkal megbízott Rózsás különös gondot fordított ezen ügyekre és az általuk megszerezhető bevételekre.⁷⁸

A 16. századra a keresztes konvent gyakorlatilag egyedüli országos hatáskörű hiteleshelyként működött Fehérváron,⁷⁹ így eddigre a kiküldetések rendszere alaposan bejáratódhatott. Ennek látványos jele, hogy az 1500 után ismert 86 kiküldött közül csak tíz volt tisztviseelő (12%). A tendenciát jól illusztrálja Csurgói Pál *crucifer* pályafutása. 1498-ban került be a konventbe, majd 1506-ig meglehetősen sokszor ment hiteleshelyi kiküldetésbe: járt Arad, Esztergom, Fejér, Komárom, Körös, Moson, Somogy, Sopron, Veszprém, Zala és Zágráb megyékben.⁸⁰ Ezt követően *lector* lett, és bár közreműködött néhány eljárásnál, azok többnyire Fejér, Veszprém és Zala megyét, vagyis a tágabb magterületet érintették,⁸¹ csupán egy-egy alkalommal „kalandozott” el Borsod, Győr, Esztergomi, Sopron, illetve Vas megyébe.⁸²

A parancs végrehajtásának körülményei

A parancslevél átírása vagy az arra utaló hivatkozás és a kiküldetésben részt vevők meghatározása után a hiteleshelyi jelentések következő változó eleme a külső helyszínen való tartózkodás leírása és a jogcselekmény megnevezése. Bár a pontos részleteket a jogi aktus lefolytatását illetően az országos hatáskörben végbemenő ügyek esetén sem árulják el az oklevelek,⁸³ a több megyét érintő birtokba vezetések esetén van néhány eltérés a megszokott *introductió*khoz képest.

Ezek a különbségek részben nyilván abból adódnak, hogy a nagyon nagy birtokadományok esetén az országos hatáskörű hiteleshelyek kiküldötteinek nem volt módja valamennyi parancslevélbe foglalt *possessiót* felkeresni. A problémát jól illusztrálja a Héderváriak már említett 1491. évi adománya: Ozora, Tamási és Pozsega várakat összesen 170 felsorolt tartozékkal kapták meg, melyek tizenegy megyében feküdtek (Fejér, Győr, Komárom, Moson, Pest, Pozsega, Pozsony, Somogy, Tolna, Vas és

⁷⁸ 1491. nov. 2. (DL 22 510.) – ekkor két birtokba vezetés is történt, 1492. jún. 5. (Hédervári I. 472–475.), 1492. jún. 12. (Hédervári I. 475–479.)

⁷⁹ *Ribi A.*: Miért működött i. m. 92.

⁸⁰ 1498. júl. 24. (DF 201 524.), 1498. júl. 25. (DL 68 470.), 1498. nov. 4. (DF 229 956.), 1500. márc. 24. (DL 33 501.), 1501. szept. 7. (DL 33 395.), 1501. dec. 24. (DL 102 869.), 1502. okt. 20. (DL 21 128.), 1503. ápr. 12. (DL 59 919.), 1503. ápr. 13. (DL 59 920.), 1503. ápr. 13. (DL 59 921.), 1503. máj. 20. (DF 204 960.), 1504. júl. 25. (DL 21 315.), 1504. dec. 6. (DL 89 026.), 1505. ápr. 14. után (DF 200 594.), 1506. jan. 15. (DL 46 744.)

⁸¹ 1507. febr. 12. (DF 262 427.), 1507. jún. 27. (DF 201 565.), 1507. okt. 18. (DF 264 757.), 1510. ápr. 9. (DF 201 579.), 1510. máj. 14. (DF 208 089.), 1512. jan. 15. (DF 201 584.), 1513. máj. 16. (DL 72 430.)

⁸² 1509. febr. 9. (DL 72 261.), 1509. szept. 14. után (DL 67 965.), 1509. okt. 10. (DL 75 753.), 1510. dec. 22. (DF 260 168.)

⁸³ *Vö. Dreska G.*: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi tevékenysége i. m. 77–78.

Veszprém). A parancsot 1492. május 8-tól kezdve hajtotta végre a keresztes konvent ugyanannyi királyi ember közbejöttével, maga az oklevél pedig az eljárás harminchatodik napján, vagyis június 12-én kelt.⁸⁴ A korabeli viszonyok között ezek szerint egy bő hónap elég volt ahhoz, hogy Rózsás László *vicepreceptor* gyakorlatilag végigjárja az egész Dunántúlt – csak a Pozsega–Pozsony távolság légvonalban mintegy 400 kilométer –, de ahhoz már bizonyosan nem, hogy minden egyes birtoknál megálljanak. Ugyanakkor a tizenegy, megyéjével együtt megnevezett királyi ember és az oklevélben megjegyzés nélkül felsorolt hetvenegy szomszéd arra utal, hogy valamennyi megyében járhattak; a három várnál biztosan, illetve mindenhol az uradalmi központokban.

Néhány oklevél ezt a feltételezést – úgy tűnik – igazolja is. Garai Miklós nádor és neje 1425-ben kapta meg a Sopron megyei Lánzsér várát és tartozékait. Bár az oklevél szerint további tizenhét birtokba és vámok jövedelmébe is be kellett vezetni a házaspárt, a szövegből világosan kiderül, hogy magára az iktatásra a várnál került sor május 10-én a fehérvári káptalan jóvoltából.⁸⁵ Ugyanerre utal Hunyadi János Bereg megyei szerzeménye 1445-ből, amikor Munkács várát és tartozékait, valamint Bereg, Lampertháza és Vári mezővárosokat kapta meg a későbbi kormányzó.⁸⁶ Ugyan itt is rengeteg tartozék szerepel a szövegben, valójában csak a várnál (augusztus 5.) és a három *oppidum*nál járt (augusztus 8., 11. és 14.) a káptalan kiküldötte és a nádori ember.⁸⁷ Természetesen a fehérvári konvent részéről szintén lehet hasonló, ám megfogalmazásában kicsit más jellegű jelentéssel találkozni. A már említett Rozgonyi Katalin-féle örökség ügyében Újlaki Lőrinc 1523. augusztus 13-án adott parancsot a kereszteseknek, hogy iktassák a három várat és azok hat megyében fekvő tartozékait. A *relatio* ezúttal is említi valamennyi *possessiót*, de a szomszédok felsorolásának módja arra utal, csak néhány helyen jártak a hiteleshelyi kiküldöttek. A „pro parte prescriptorum castrorum et pertinentiarum eorundem” („a korábban említett várak és tartozékaik részéről”) vagy hasonló formulával zárt részek tizenhét személyt említenek Csicsva, illetve Monyorós várak és Varannó mezőváros, hat nevet Cserép vár, végezetül nyolc, illetve három nevet Rozgony és Tura *oppidum*ok kapcsán; tehát csak ezeket a helyeket keresték fel az eljárók.⁸⁸

Az országos hatáskörű eljárásokat korábban megkezdő fehérvári káptalan esetében további furcsaságok is megfigyelhetők. Eleinte a több megyét érintő birtokba vezetések során többször előfordult, hogy nem egy oklevelet állítottak ki, hanem

⁸⁴ 1492. jún. 12. (Héderváry I. 475–479.)

⁸⁵ 1425. máj. 17. (ZsO XII. 527. sz.)

⁸⁶ A birtokok megszerzéséről lásd Engel Pál: A váradi béke és a szegedi eskü. Adalékok az 1444. év eseménytörténetéhez. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 77–96.

⁸⁷ 1445. szept. 18. (DL 37 602.)

⁸⁸ 1523. szept. 12. (Bátori 333–336.)

– hiába tartozott egyetlen hosszú parancslevél az ügyhöz – megyénként foglalták írásba az iktatásokat, holott a hiteleshelyi kiküldött személyéből és az oklevelekben szereplő dátumokból egyértelműen látszik, hogy magának a jogi cselekményeknek a végrehajtása egyidőben történt. Bár a kedvezményezett számára nyilvánvalóan sokkal drágább volt megyényi privilégiumot kiállíttatni – a későbbiekben ez volt az országos hatáskörű hiteleshelyek igénybe vételének legfőbb motivációja⁸⁹ –, egyfelől az ügymenet így is egyszerűsödött, másfelől pedig úgy tűnik, a korai periódusban még nem alakult ki annak gyakorlata, hogy több megyéhez tartozó birtokügyeket és több királyi emberrel végbemenő eljárás-szakaszokat bele lehetne foglalni egyetlen jelentésbe is. Például Zsigmond király ugyanazon, 1433. szeptember 18-án Ferrarában kelt parancsára vonatkozóan két jelentést is ismerünk. Eszerint a káptalannak iktatnia kellett Hédervári Lőrinc lovászmester számára a Győr megyei Gönyű várát és annak Komárom, Vas és Veszprém megyében lévő tartozékait. A november 3-ai jelentés szerint Lázár kanonok Bánkházi Szőke György királyi ember társaságában csak a Veszprém megyei Szentmiklós birtokra szállt ki,⁹⁰ egy héttel később pedig arról értesülünk, hogy ugyanő Csákányi Nagy Imre királyi emberrel a Vas megyei Molnaszecsődöt iktatta.⁹¹ Nyilvánvalóan a Komárom és Győr megyei birtokokról is születtek hasonló jelentések, de azok nem maradtak fenn. Nem úgy a Rozgonyiak számára 1438-ban juttatott adomány esetében: az április 4-én kelt, három megyében fekvő birtokokat felsoroló parancsra különböző királyi emberek társaságában április 8-án Pest, két nappal később Nógrád, április 16-án pedig Heves megyében iktatott Zalai Pál kanonok.⁹²

Az országos hatáskörű eljárások sorát később kezdő fehérvári keresztes konvent esetében ilyen ügyekkel egyáltalán nem lehet már találkozni: egyetlen parancsra mindig egyetlen jelentéssel válaszoltak, függetlenül a parancsba foglalt közigazgatási egységek számától. A parancs fontosságát a végrehajtás terén illusztrálja Beriszló János Pozsega megyei birtokainak a szokatlan esete 1484 elején. A konvent részéről Mátyás (III.) *crucifer* szállt ki, akihez az ötnapos eljárás mindegyik napján másik királyi ember csatlakozott: január 18-án Szalátnoki Hobedanovc György, január 19-én Bercsényi Gergely, január 20-án Hoberdanach Miklós, január 21-én Zerlici Pál, végül január 22-én Egyedovci *Ztharyakfy* Bertalan. Természetesen mindez nem véletlen: a parancs is öt részletben érkezett, igaz, mindegyiket 1483. december 2-án adta ki Ország Mihály nádor.⁹³

⁸⁹ Lásd *Ribi A.*: Miért működött i. m. 89. Vö. *Eckhart F.*: Hiteleshelyek i. m. 71–72.

⁹⁰ 1433. nov. 3. (DL 88 076.)

⁹¹ 1433. nov. 10. (Hédervári I. 177–178.)

⁹² 1438. máj. 5. (DL 13 172.), 1438. máj. 11. (DL 13 173.), 1438. máj. 19. (DL 56 775.)

⁹³ 1484. febr. 2. (DL 33 493.), 1484. febr. 4. (DL 18 888.), 1484. febr. 4. (DL 34 315.), 1484. febr. 4. (DL 36 796.), 1484. febr. 6. (DL 33 393.)

Az eddig elemzésre került eljárásokban közös volt, hogy az oklevelek valamilyen mértékben részletezték az iktatás kronológiáját. A két fehervári hiteleshely valamennyi országos hatáskörű hiteleshelyi eljárását számba véve a legjobban megismerhetőnek és illusztrálhatónak az a hatalmas méretű iktatás bizonyult, amelyet II. Ulászló király 1494. március 13-án Budán kelt parancsára hajtott végre a káptalan Geréb László erdélyi és Ernuszt Zsigmond pécsi püspökök javára. Váci János kanonok és Kamarcsai János kúriai kiküldött az év áprilisa és júliusa között gyakorlatilag az egész déli országrészt bejárták, útjukról pedig egészen részletes, dátumokat és számos birtokot felsoroló oklevél maradt fenn az esztergomi káptalan hiteleshelyi levéltárában (5. táblázat).⁹⁴

5. táblázat A fehervári káptalant képviselő Váci János kanonok és Kamarcsai János kúriai kiküldött útja Geréb László erdélyi és Ernuszt Zsigmond pécsi püspök birtokainak iktatásakor (1494)

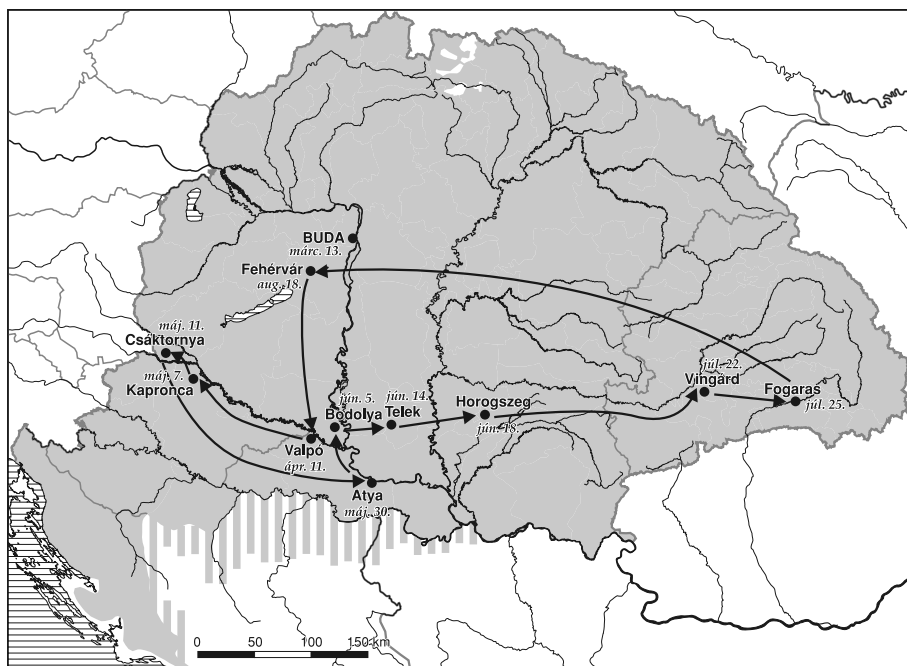
Dátum	Földrajzi név	Kategória	Megye
április 11.	Valpó	castrum	Baranya
	Harsány	castrum	
május 7.	Szentgyörgyvár	castrum	Körös
	Prodaviz	oppidum	
	Kapronca	oppidum	
május 11.	Csáktornya	castrum	Zala
	Sztrigó	castrum	
május 30.	Atya	castrum	Valkó
	Szentlőrincvára	castrum	
	Ivánkaszentgyörgy	castrum	
	<i>Czesk</i>	oppidum	
	<i>Drosad</i>	oppidum	
	Hagymás	oppidum	
június 5.	Bodolya	oppidum	Baranya
	Vörösmart	oppidum	
	Szombathely	castrum	
június 14.	Telek	oppidum	Bács
június 18.	Horogszeg	castellum	Csanád
július 22.	Vingárt	oppidum	Fehér
	Martonfalva	oppidum	
július 25.	Fogarás	castrum	Erdélyi részek
	Nádasd	possessio	
	Szentlászló	possessio	

Forrás: DF 208 535.

⁹⁴ 1494. aug. 18. (DF 208 535.)

A birtokok egy részét már ismerte a környéken a fehérvári káptalan, hiszen 1481-ben Valpó várát és annak Körös, illetve Baranya megyei tartozékait Geréb Péter és Mátyás számára már egyszer iktatták,⁹⁵ a Körös és Zala megyei birtokokba pedig Ernuszt Zsigmondot és öccsét vezették be 1478-ban. A körösi ügyeknél Kamarcsai János mint királyi ember működött közre.⁹⁶ Mindenesetre az ügy alapos tervezést igényelt, hiszen az eljárók által megtett távolság több mint 2000 kilométer lehetett. Az események menetét és a birtokba vezetések sorrendjében mutatkozó tudatosságot az alábbi térkép vázolja (1. térkép).

1. térkép A fehérvári káptalant képviselő Váci János kanonok és Kamarcsai János kúriai kiküldött útja Geréb László erdélyi és Ernuszt Zsigmond pécsi püspökök birtokainak iktatásakor (1494)

A térkép Nagy Béla munkája

A végrehajtás részletezése nyilvánvalóan növelte az amúgy is drága, többnyire privilégium formában kiállított jelentések árát. Vélhetően ennek tudható be, hogy az ügyek egy részében szinte semmi információnk sincs a birtokba vezetések vagy

⁹⁵ 1481. dec. 22. (DL 18 485.)

⁹⁶ 1478. máj. 20. (DF 231 190.), 1478. máj. 24. (DL 18 143.)

a peres eljárások menetéről; sem az oklevélnyerő, sem pedig az udvar nem igényelte ezen adatok írásba foglalását. Természetesen ennek a megoldásnak is voltak fokozatai. Például amikor Bucsányi Osvát megkapta Korlátkő várát és annak Pozsony, illetve Nyitra megyei tartozékait, annyit még megemlítettek az oklevélben, hogy melyik királyi ember hol kísérte a fehérvári káptalan kiküldöttjét.⁹⁷ Találkozhatunk olyan esettel is, amikor egyetlen dátumot ismerünk, de az ügy részleteibe nem nyerhetünk bepillantást: Csaplári Demetert 1448. június 15-től fogva vezette be a fehérvári káptalan Sörédi István kúriai kiküldött társaságában újonnan szerzett Somogy és Győr megyei birtokaiba, de az iktatott birtokok sorrendje és a részletes menetrend már nem ismert.⁹⁸ Ennek valamivel részletgazdagabb megoldása volt az, amikor az eljárás kezdetét még megadták, de aztán csak időhatározókkal jelölték a folytatást. A már említett, Ország Mihály és Losonci László részére juttatott Szécsényi örökség négy megyét érintett: Nógrádban megkapták Szécsény, Somoskő és Hollókő várait, Hevesben Gyöngyös mezővárost, Hontban Visk és Rimaszombat *oppidum*okat, Nyitra megyében pedig Tapolcsány várát és ezek felsorolt tartozékait. Az eljárásnál a fehérvári keresztes konvent részéről György (III.) *crucifer* működött közre. Királyi emberként három személyt említ a jelentés: ahogy az az eljárás részletezéséből később kiderült, Balog István volt jelen Nógrád és Hont megyében, Balai György Hevesben, Emőkei László pedig Nyitrában. Érdekes módon a birtokba vezetés a földrajzilag középen található Nógrád megyében vette kezdetét 1482. április 30-án. A szöveg szerint „először” Balog István közreműködésével végigjárták az itteni várakat, majd a Hont megyei mezővárosokat is. Ezután „hasonlóképpen” Balai Györggyel keletre fordulva Gyöngyös alá mentek, „továbbá” pedig Emőkeivel befejezték az eljárást Nyitra megyében.⁹⁹ Végül vannak olyan, igen-igen szűkszavú oklevelek is, amelyekből egyik információ sem nyerhető ki: hiába iktatott a káptalan Rozgonyi János tárnokmester és fiai részére 1470-ben öt különböző megyében fekvő birtokokat, és hiába nevezett meg a jelentés három királyi embert is, sem utóbbiak megyéhez kötésére, sem az eljárás itineráriumára nem utal semmi a szövegben.¹⁰⁰

Hogy mennyire rugalmasnak bizonyultak az országos hatáskörű hiteleshelyek az ügyek írásba foglalása terén, az mutatja, hogy adott esetben egyazon kedvezményezett számára is kiállíthattak különböző részletességű privilégiumokat rövid idő leforgása alatt. Mátyás király 1470. március 9-ei parancsára két északkelet-magyarországi várát és számos birtokot kellett a fehérvári káptalannak iktatnia Rozgonyi János részére, melyről két oklevelet is kiállítottak. Az első, kizárólag

⁹⁷ 1446. okt. 8. (DL 102 828.)

⁹⁸ 1448. jún. 30. (DL 107 544.)

⁹⁹ 1482. máj. 19. után (DL 59 684.)

¹⁰⁰ 1470. márc. 20. (DL 16 975.)

Sáros megyei birtokokat magában foglaló szövegből kiderül, hogy Makovica váránál 1471. január 26-án, Lodomér kastélynál pedig öt nappal később jártak el.¹⁰¹ A második oklevél ezzel szemben csupán megnevezi Ónod várát és annak Abaúj, Borsod, Heves, Pest és Zemplén megyei tartozékait, megad három királyi embert, de minden további részletről hallgat.¹⁰²

Összességében úgy tűnik, pontosan ez az utóbb említett rugalmasság különböztette meg az országos hatáskörrel rendelkező hiteleshelyeket a szokványos egyházi intézményektől. Erre a fehérvári káptalannak és a keresztes konventnek egyaránt szüksége volt a nagy távolságok, az elhúzódo eljárások és az ügyek sokfélesége miatt. A fent bemutatott példák bizonyítják, hogy nem igazán van lehetőség utólagos tipizálásra, az egyes ügymenetek csoportokba rendezésére; minden bonyolultabb, több megyében fekvő birtokokat érintő eljárás más-más megoldást kívánt a parancslevelek végrehajtóitól.

Ettől függetlenül azért van néhány olyan közös pont, amely szinte valamennyi érintett ügyet jellemzi. Ezek közé tartozik az országos hatáskörű eljárások mintegy harmadát kitevő peres eljárások esetében a párhuzamos jelentők szinte teljes hiánya, világi részről a kúriai kiküldöttek gyakori alkalmazása és a hiteleshelyi kiküldöttektől elvárt nagyfokú agilitás. Utóbbi kapcsán feltűnő volt, hogy a káptalan esetében ezt elsősorban a kanonoki javadalommal rendelkezők engedhették meg maguknak, a keresztes konventben pedig az egyszerű *cruciferek*; legalábbis erre utal utóbbi intézmény kapcsán a tisztviselők kiküldetési arányának megcsappanása az országos hatáskörű eljárásokban. A legösszetettebb ügyek esetében kiemelt jelentősége lehetett az útvonal előzetes megtervezésének, amelyben még a megszokottnál is nagyobb felelősség hárult az oklevélnyerőre vagy a felperesre. Ennek sikerét bizonyos távoli ügyek meglepően gyors lefolytatása bizonyítja.

Természetesen fontos azt is szem előtt tartani, hogy a hiteleshelyek mindenkor csupán a parancsok végrehajtói voltak, a társadalom – országos hatáskörű ügyek esetén elsősorban az arisztokrácia – igényeihez alakítva szolgáltatásaikat, amelyek összhangban voltak a királyi udvar elvárásaival is. Mindez a napi gyakorlatot is befolyásolta, így annak kialakulásában a kedvezményezettek és az udvar éppúgy szerepet játszott, mint magának a hiteleshelynek a személyzete.

¹⁰¹ 1471. márc. 11. (DL 17 120.)

¹⁰² 1471. márc. 21. (DL 16 976.)

THE ACTIVITIES OF THE CHAPTER AND THE HOSPITALLER CONVENT
OF (SZÉKES)FEHÉRVÁR IN PRACTICE

By András Ribi

SUMMARY

A complete survey of the documents issued by the chapter and the Hospitaller convent of (Székes)fehértvár and the consequent analysis of their activities as places of authentication of national competence is a long-standing deficit of Hungarian medieval research. Based on an analysis of the reports (*relationes*) issued by these institutions, the paper argues that, in the case of royal grants made in favour of the aristocracy, frequently concerning several counties, it was the flexibility of the places of authentication that made the successful accomplishment of the commissions entrusted to them possible. This was in full accordance with both the expectations of society and the requirements of the royal court. While no general typology can be offered, the following can be proposed as common features: (1) the absence of parallel *relationes* in the case of legal processes; (2) in the secular sphere, the more frequent resort to court notaries as emissaries; and, (3) while in the case of the chapter the more distant missions were undertaken by the clergy benefited, in the convent such cases were entrusted to the *cruciferes*.

A PÁPAI NEUMANNOK

Adalékok a 19. századi családi karriertörténetek kutatásához*

Bevezető

Az „üveges zsidó” ősatyától a dualizmus kori üveggyárosig és a malomipari nagyvállalkozóig ívelő családi karriertörténet korai szakaszának néhány fejezete a pápai zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetét tárgyaló kötetemben külön-külön már megjelent.¹ A könyv csaknem valamennyi fejezetében felbukkanó Neumann Ábrahám kereskedő szerteágazó tevékenységét és a későbbi családtagok gazdasági vállalkozásait immár együtt, összefüggéseiben vizsgálva lassacskán kibontakozott nem csupán Neumann Ábrahám, hanem egy család több generációjának gazdasági karriertörténete is.² A Neumann család gazdasági tevékenységének története – jelenlegi ismereteink szerint – 1799-től, Ábrahám első ismert gazdasági akciójától 1906-ig, Frigyes haláláig és cégének eladásáig terjed.³ E bő száz év alatt a család négy generációjának tagjait azonosíthatjuk aktív gazdasági szereplőként, akik a korokra alkalmazható definíciók és kritériumok szerint vállalkozóknak tekinthetők. Az első három generáció tagjai egymást kiegészítő, feltételező és eltartó gazdasági tevékenységet űztek, azaz egy kiterjedt családi vállalkozás szereplői voltak, az utolsó generáció tagjai pedig már önálló tőkés nagyvállalkozók.

A pápai Neumannok négy generációjáról szóló esettanulmány adalékokkal kíván szolgálni a hazai 19. századi vállalkozástörténeteket bemutató és modellező magyar gazdaságtörténet-írás számára. A családi gazdasági karriertörténet felfejtésével és a család társadalmi stratégiájának felfejtésével egyúttal reflektálni

* Tanulmányomat Bácskai Vera (1930–2018) emlékének ajánlom.

¹ *Jakab Réka*: Bérlőből polgár. Pápa város zsidó közösségének társadalom- és gazdaságtörténete, 1748–1848. Bp. 2014. A monográfia egy mezővárosi zsidó közösség gazdasági tevékenységét mutatta be, a mintegy száz év során ott élt családok vagy egyének nagyon változatos és szerteágazó tevékenységének összképeként.

² Az időben előre haladva egyre kevesebb levéltári forrásra támaszkodhatunk, mivel az úrbéri viszonyok megszűnése után az uradalmi levéltár már nem szolgál adatokkal, a család, illetve a családtagok levéltára pedig tudomásom szerint nem maradt fenn.

³ A tanulmányban elsősorban a családi karriert megalapozó Neumann Ábrahám tevékenységét mutatom be. Az őt követő két generáció tagjainak vállalkozásai még egy összetett, közös családi vállalkozás részeként tekinthetők, majd a fiaik (a negyedik generáció) szintjén az életpályák elválnak. A család tagjainak 20. századi történetére csak kitekintésszerűen utalok, hiszen Frigyes halálával a gazdasági karriertörténet véget ért.

szeretnék az eddigi kutatások alapján kirajzolódott vállalkozástörténeti tipológiák, illetve modellek elemeire is anélkül, hogy új modellt kívánnék megalkotni.

A kiindulópont tehát az, hogy a család egyes generációinak meghatározó személyiségei saját koruk keretei között gazdasági tevékenységük alapján vállalkozóknak tekinthetők.⁴ E tevékenységük volt a kulcsa társadalmi mobilitásuknak, melynek iránya egyértelműen a felemelkedés és a társadalmi beilleszkedés felé mutatott.

Neumann Ábrahám több generáció számára alapozta meg az egzisztenciát, és ő volt az, akit szellemiségében mindenképpen a korai vállalkozó típusának tekinthetünk: kereskedőként indult, majd emellett bekapcsolódott a termelésbe és egyben az ahhoz szükséges nyersanyag előteremtésébe is. Megvolt benne a sikerhez elengedhetetlen kezdeményezőkézség, rugalmasság a profilváltásra és a kockázatvállalás.⁵ Sikerei azonban hullámzóak voltak, pályája egyáltalán nem tekinthető kiegyensúlyozottnak, gazdasági tevékenysége nem fejlődött lineárisan, és volumenében sem hasonlítható a pesti zsidó nagyvállalkozók profiljához, akik bankot alapítottak, befektettek a közlekedés korszerűsítésébe.⁶ Mégis elmondható, hogy működése előbbre vitte a gazdasági fejlődést, és egyértelmű az is, hogy az ő szellemisége és vállalkozásai teremtették meg a későbbi generációk számára az alapot.

Neumann Ábrahám és közvetlen utódai tevékenységéhez a keretet az Esterházy család pápai uradalma és Pápa mezőváros adta. Ismeretes, hogy a rendi korszak végére itt alakult ki a Dunántúl legnépesebb zsidó közössége, melyben meghatározó szerepe volt a város jogi és gazdasági helyzetének, illetve a földesúri gazdaságpolitikának.⁷ Az uradalomszervezés és a gazdálkodás racionalizálásával összefüggésben az Esterházyak a kiváltságos mezővárosi rangot viselő birtokközpont lakóinak éves census fejében több kiváltságot és haszonvételt, illetve jövedelmet átengedtek. A pápai uradalomban a majorsági gazdálkodás nyomán hatékonyan működő, jól jövedelmező mezőgazdasági nagyüzem jött létre. Ezáltal megteremtődtek azok a gazdasági feltételek, amelyek a bevándorló zsidóság számára megélhetést biztosítottak. A gazdasági szükségszerűséggel, valamint bizonyos szakmák

⁴ A vállalkozó ismérveire és típusaira vonatkozóan gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Magyar vonatkozásban legutóbb lásd *Halmos Károly*: Családi kapitalizmus. Bp. 2008., *Klement Judit*: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében. Bp. 2012.

⁵ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. Bp. 1989. 6.

⁶ *Uő*: Polgári vagyon, polgári tőke a 19. század első felében. Rubicon 21. (2010) 8. sz. 29.

⁷ A 15 családból álló zsidóság 1748-ban szerződést kötött Esterházy Ferencsel, aki ún. védlevelet bocsátott ki részükre. Ez a kiváltságlevél rögzítette kötelességeiket, de emellett éves taksa (Schutzgeld, oltalompenz) fejében közösségi és vallási életük kereteinek kialakítását és megóvását segítő jogokat is biztosított. Az így létrejött zsidó község egyfajta belső autonómiát élvező önkormányzat volt, élén a zsidó bíróval. Ez egyben a városi tanács joghatósága és a városi terhek alóli mentességet is jelentett, így nagy vonzerővel bírt, elősegítve a zsidó népesség folyamatos növekedését. *Jakab R.*: Bérlőből polgár i. m. 42–51., 92–96., 158. passim.

hiányával függött össze az első zsidó felvásárlók, bérlők és iparosok megjelenése az uradalomban. A kiépülő uradalmi gazdálkodás bevételeit elsősorban a bor- és terményjövedelmek, illetve az állattenyésztésből származó jövedelmek tették ki. Az uradalom többi bevételei a bormérésből, pálinka- és sörfőzésből, kocsmák, boltok, mészárszékek bérbeadásából, ház- és földbérleti díjakból, malmok jövedelmeiből, haltenyésztésből, téglá- és mészégetésből származtak. Pápa város Veszprém megye leginkább iparosodott városa volt, és országos viszonylatban is a legiparosodottabb mezővárosok közé tartozott. Ez megmutatkozott a céhek és az iparos népesség magas számában is. A reformkor időszakára a város piacközponti szerepe is jelentősen megnőtt. A pápai uradalomban megtermelt gabona értékesítését elsősorban a zsidó kereskedők bonyolították, akiket a gazdasági érdekeket szem előtt tartó uradalmi gazdaságpolitika következtében egyre nagyobb számban engedtek letelepedni a városban.

A család

A pápai Neumann család első ismert tagja Ábrahám volt, aki 1799-ben jelenik meg először a pápai vonatkozású forrásokban. Az ekkorra már csaknem fél évszázada jogi entitásként létező zsidó községben mindaddig nem voltak Neumannok, vezetőit, meghatározó személyiségeit ekkor még más családok adták. Ábrahám Pápra való beköltözésével azonban elindult a család közösségen belüli társadalmi karrierje. Néhány év múltán Neumann Ábrahám a zsidó község vezetője lett, leszármazottai, illetve a család többi tagjai egy generációval később nemcsak a zsidóság körében léptek örökébe, hanem a városi társadalomban is presztízsre tettek szert. A család társadalmi felemelkedése és meghatározó szerepe a zsidóság fokozatos emancipációjával párhuzamosan zajlott városi szinten is, és ebbéli helyzetüket a források segítségével a 19. század végéig követhetjük.⁸ Későbbi dokumentumok hiányában a városban megszorodó Neumann családnevűek közül már nem lehetséges Ábrahám 20. századi leszármazottainak pontos beazonosítása. Annyi bizonyos, hogy a család jelentősebb karriert befutó tagjai elköltöztek Pápáról.

A Neumannok itt következő családtörténetében két jellemző életút emelkedik ki: a gyártulajdonos Bernáté és a terménykereskedő-bankár Frigyesé, akikre a család 19. századi intergenerációs társadalmi mobilitásának sikeres betetőzőiként tekinthetünk.

⁸ Uo. 63. passim.

Az első generáció

A Neumann család tagjai a 18–19. század fordulóján tűnnek fel Pápán, elsőként Ábrahám, majd 1–2 éven belül Dávid is. Ezt megelőzően Pápán nem éltek Neumannok, a családtagok a környező települések valamelyikéről költöztek Pápára.

Sem a városi jegyzőkönyvben, sem az uradalmi iratokban nincs nyoma Ábrahám városba érkezésének, ami azért meglepő, mert letelepedése és házvásárlása is engedélyhez volt kötve, márpedig tudjuk, hogy a kezdetektől fogva rendelkezett városi házzal is.⁹

1800-ban a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvben tartozásának betáblázása okán találkozunk a névvel, ahol így említik: *judaicum Papensem Abrahamum Doba nunc Neuman*, ami arra utal, hogy dobai származású lehetett.¹⁰ Doba Erdődy-birtok a Somló-hegy északi lábánál, ahonnan Pápa mintegy 30 km-re fekszik. Ráadásul a türelmi taxa tekintetében a dobaiak is a pápai kerülethez tartoztak. Azonban Ábrahám nem Dobáról költözött Pápára, hanem a szintén Pápa körzetében fekvő Nemesszalókról. 1785-ben ugyanis nemesszalóki lakosként írták össze az 1779–1785. évi türelmi adóhátralék-kimutatásban, még Abraham Doba néven.¹¹ 1785-ben a türelmi adóról szóló kimutatást készítő vármegyei tisztségviselő azt a megjegyzést írta az évek óta tartozó Abraham Doba neve mellé, hogy rendkívüli szegénységben él, alig van élélme, fizetni nem tud.¹² Ugyanakkor valószínűleg azon zsidók közé tartozott, akik eleve magasabb összeggel adóztak, ugyanis a fizetendő összeg a többi zsidó lakoséhoz képest magas volt.¹³ Ezt követően az első fennmaradt helytartótanácsi összeírásban is, 1795-ben Abraham Doba néven szintén a nemesszalóki zsidókkal írták össze. 1750–1760 között született, nagy valószínűséggel Dobán, majd Nemesszalókon élt legalább 10 évig, és onnan 1795–1799 között költözött Pápára.¹⁴

⁹ Bittó uradalmi prefektus 1798-ban ura véleményét kérte arról, hogy megengedje-e egy zsidónak, hogy egy kalaposmester pápai házát megvehesse. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Az Esterházy család pápai ágának levéltára, P 1216 capsza 51. nr. 7. kötet, 56. oldal, 1798. márc. 25. Mivel a levél a zsidó nevet nem tartalmazza, nem jelenthető ki, hogy Neuman Ábrahám az, akit említene, de ezekben az években egyéb utalás zsidó városi letelepedésére nincs a forrásokban.

¹⁰ A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VeML) Veszprém vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvei, IV.1.a 233/1800. febr. 10. II. József 1788-tól érvényben lévő névrendeletét megelőzően a zsidók nem viseltek polgári értelemben vett családnévet, az összeírásokban általában származási helyük neve szolgált hasonló azonosításul. Neuman Ábrahámnál tehát éppen ezt a fajta névváltást ragadják meg a források és segítik a visszamenőleges beazonosítást, amikor utalnak arra, hogy dobai Ábrahámot most (már) Neumannnak hívják.

¹¹ MNL VeML Veszprém vármegyei közgyűlési iratai, IV.1.b 64/1793. júl. 15.

¹² A megjegyzés sokkal inkább mutatja az adófizetés elkerülésének szándékát, mintsem a valós helyzetet.

¹³ 52 forinttal tartozott. „In extrema egestate vivit, vix vitae alimenta habet minus solvendo capax.”

¹⁴ MNL VeML IV.1.a 65, 67/1799. ápr. 15. Lásd még 9. jegyz.

Ábrahám az 1799-ben készült uradalmi zsidó összeírásban már háztulajdonosként jelenik meg, a Szent László utcában volt saját háza, amelyben két koldus családfőt is összeírtak.¹⁵

Az ezt követő évtizedben csak szórványos adataink vannak Ábrahámról, pedig ez az időszak kulcsfontosságú lehetett későbbi karrierje szempontjából. Valószínűleg ekkor vált jelentősebb kereskedő quaestorrá. Nincs okunk feltételezni, hogy egyébbel, mint kereskedelemmel foglalkozott volna. Esetében minden bizonnyal a tipikusnak tekinthető folyamat tanúi lehetünk: egy-egy mezőgazdasági nagyüzem területén élő kereskedő először az uradalom terményfelvásárlója, majd hadiszállító lesz, és ezzel alapozza meg vagyonát. Neumann Ábrahám a francia háborúk által felhajtott gabonaéhség és konjunktúra egyik nyereségesnek tekinthető. 1797 körül jelentkezett először az igény nagyobb mennyiségű gabonára. Adott volt az Esterházy család pápai uradalmának közelsége, amely maga is bekapcsolódott a konjunkturális termelésbe. Feltételezhető, hogy Ábrahám éppen emiatt költözött Pápára, amikor már rendelkezett akkorka tőkével, hogy egzisztenciát tudjon teremteni a városban, azaz házingatlant tudjon vásárolni. Az uradalommal fennálló üzleti kapcsolatának feltételezését az is erősíti, hogy beköltözésekor egyben házat is vásárolhatott.

1800-ban a Helytartótanács részére megküldött összeírásban a negyedik legnagyobb taxát fizető pápai zsidó családfőként szerepel.¹⁶ Közösségen belüli presztízsét nem régi pápai lakos mivolta, hanem vagyona alapozta meg. 1801-ben már zsidó községi bírónak választották, majd 1802-ben, 1808-ban és 1810-ben is.¹⁷ 1800-ban és 1804-ben esküdt lett. A község vezetői tisztségeire aspiráló jelölteket vagyonuk szerint több osztályba sorolták. Neumann Ábrahám az első osztályba tartozott.¹⁸ 1811-ben őt bízták meg a Veszprém megyei zsidóság türelmi adójának „beállításával”, és ő kezelte a kasszát is.¹⁹ 1815-ben szintén a községi előljárók között találjuk.²⁰

Ábrahám tevékenységét ezektől az évektől egészen az 1820-as évek közepéig tudjuk végigkövetni. Ennek alapján tekinthetünk rá úgy, mint ősatyára, a családi vagyon és társadalmi presztízs megalapozójára. Abban az értelemben is ősatya, hogy mint *gründoló* a legváltozatosabb gazdasági tevékenységekben tűnik fel, mindenféle tevékenységet folytat, amiben pénzt lát, amelyből jövedelmet remél:

¹⁵ Korábban tévesen feltételeztük, hogy 1799-ben két háza is volt a városban. *Jakab R.*: Bérleből polgár i. m. 63.

¹⁶ MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Judaeorum, C 55 F1. nr. 85.

¹⁷ *Jakab R.*: Bérleből polgár i. m. 63.

¹⁸ MNL OL P 1216 caps 59. nr. 105–106.

¹⁹ MNL VeML IV.1.a 69/1811. jan. 31.

²⁰ MNL VeML Pápa város tanácsülési jegyzőkönyvei, V.2.a 283/1815. júl. 29., 460/1815. dec. 16.

haszonvételek, boltok, terménykereskedés. Mindezeket azután is űzi, hogy 1815-ben Somhegyen üvegyártásba kezd.

Ábrahám felesége, Semberger Julianna volt az, akinek nevét az egyik ház vásárlásakor keletkezett iratok megőrizték. Ott ugyanis közösen szerepelnek vásárló félként, tehát a megvásárolt városi ház közös tulajdonuk volt.²¹ A Semberger családnévvel nem találkozunk a pápai zsidóságra vonatkozó forrásokban, összeírásokban, ami arra utal, hogy Julianna sem volt pápai származású. 1809-ben Hering József uradalmi levéltárnoknak a Hosszú utcában (ma Fő tér) álló házát vásárolták meg. Semberger Julianna e néven többet nem szerepel az iratokban, azt azonban tudjuk, hogy túlélte férjét. 1828-ban a regnicolaris összeírásban, továbbá 1829-ben az uradalmi házakról készült leltárban özvegy Neumannként említik.

Neumann Ábrahámot valamennyi adóösszeírásban házasként jelölik, akinek egy fia és egy lánya volt. (Az évek során tehát a gyermekei száma nem gyarapodott.) Sajnos nem áll rendelkezésre olyan összeírás, amelyben a gyermekei név szerint szereplnének, így hiányzik az a kapocs, amely az ósatyának tekinthető Ábrahámot a későbbi generációk népes körével összeköti, miközben a köztük fennálló szoros rokon kapcsolat egyértelmű.

1808-ban a Pápai Református Kollégium diákjai között Ábrahám fiaként feltűnik Mandel Neumann, aki akkor 16 éves volt.²² Ő lehet az a fiú, akit az összeírások Ábrahám egyetlen fiaként említenek. Az iskolai adatok alapján 1791–92-ben született, tehát még a család Pápra jövetele előtt. Többet azonban nem találkozunk a nevével, eltűnik a szemünk elől, miközben még az 1819-es összeírás szerint is Ábrahám egy fiúval szerepel, és a forrásokban lassan megjelennek a Neumann család második generációjába tartozó fiatalabb családtagok is, más nevekkal. Mi történhetett Mandellal? Ha megérte a felnőttkort, miért nem őt találjuk az Ábrahám tevékenységét továbbvivő családtagok között, vagy a bérelt ingatlanait továbbra is bérlők neve között? Feltételezhetjük azt is, hogy korán elhunyt, ezért a család más tagjai folytatják Ábrahám üzleteit. Ez azonban ellentmond annak, hogy még 1819-ben is, amikor Mandel 26–27 éves férfi lehetett, az adóösszeírásban Ábrahámmal egy fiúgyermeket is összeírnak. Sorsa tehát ismeretlen, hacsak a korabeli forrásokban szereplő nevek bizonytalanságát számításba véve arra nem jutunk, hogy ő az, aki később Salamon néven leginkább Ábrahám utódjának tekinthető. (Salamonról később szólunk még.)

Ábrahám nagyfokú alkalmazkodó készsége, városi és uradalmi kapcsolatai, amelyek gazdasági tevékenysége révén méginkább kiszélesedtek, semmiképpen sem feltételeznek bezárkózó életmódot. Így az sem meglepő – és talán a jövővel

²¹ MNL OL P1216 capsa 61. nr. 54.

²² A Pápai Református Kollégium diákjai 1585–1861. Szerk. Köblös József. Pápa 2006. 459., 965.

kapcsolatos elképzeléseit is mutatja –, hogy fia az első beiratkozott zsidó diák a Pápai Református Kollégiumban.

Neumann Ábrahámnak a francia háborúk idején való (feltételezhető) meggazdagodásának pontos mértékét nem ismerjük. Az összeírásokból, a közösségen belüli megbecsültségéből, a városi, az uradalmi és a vármegyei magisztrátussal fennálló – minden bizonnyal – bizalmi viszonyából jól látható, hogy a pápai zsidóságon belül a legtehetősebb családfő lett. 1812-ben az I. osztályú questorok közé sorolták, ami azt jelenti, hogy 1000–2000 forint közötti jövedelemmel rendelkezett.²³ Közvetlen családtagjai mellett háztartásának tagja volt továbbá egy szolgálólány, két szolgáló (servitor), két rokon és egy fiútestvér. 1819-ben 2. osztályú questorként írták össze, ami azt jelentette, hogy éves jövedelme 1000 forint alatt volt. Családtagjai mellett egy női cseléd és egy szolgáló lakott vele közös háztartásban.²⁴

A század első évtizedeiben készült türelmiadó-kimutatásokban a magasabb adót fizetők között azonban mindig ott találjuk. 1816-ban 90 forinttal ő állt az élen.²⁵

Ábrahám halálának pontos idejét nem ismerjük, ebből az időszakból nincsenek anyakönyvek.

Nevével aktív résztvevőként utoljára 1826 augusztusában találkozunk a vármegyei jegyzőkönyvekben, amikor 500 váltóforintos adósságáról esik szó,²⁶ illetve ugyanekkor a Zichyek nagyvázsonyi uradalmával birkabőrökre kötött szerződésben.²⁷ Utóbbi Neumann Salamon írta alá Nagyvázsonyban Ábrahám nevében, ami valószínűsíti, hogy Ábrahám ekkor már nem volt mozgékony.

Halálát nem sokkal későbbre tehetjük, feleségét ugyanis 1828-ban már özvegyként említik. A regnicolaris összeírás szerint az özvegy ekkor egy házzal rendelkezett, amely után hét forintot fizetett, s ezenkívül volt 11 pozsonyi mérő nagyságú földje. A pápai főtéren álló, 1824-ben vásárolt Esztergomi-féle ház alsó szintjén egyedül lakott, az emeleten található három szobát, konyhát, kamrát folyamatosan bérbe adta.²⁸

1829-ben, amikor az Esterházy család tatai ága a pápai uradalmat zálogba adta a család cseklési ágának, és ezért a teljes birtokállományról leltárt vettek fel, a szomszédos házak pontos helyének beazonosításakor az úgynevezett Tanhoffer-féle ház még mindig Neumann Ábrahám mint bérlo neve alatt állt, s ugyanígy a szomszédos Varasdi-féle ház földszintjén bérelt két bolthelyiség is Ábrahám

²³ MNL OL C55 F1 no. 20.

²⁴ MNL OL C55 F1 no. 25.

²⁵ MNL VeML IV.1.b 482/1824. Kimutatás a türelmi adóról, 1816–1824.

²⁶ MNL VeML IV.1.a 143/1826. aug. 23.

²⁷ MNL VeML A Zichy család nagyvázsonyi uradalmának iratai, XI.608 – Vásonyer Schafhäuts Contract, 1827. évre. Nagyvázsony, 1826. aug. 13.

²⁸ MNL VeML Mikrofilmgyűjtemény, XV.15

„üveges zsidó” bérleményeként szerepelt. Az uradalmi leltár szerint ebben az évben még mindig Ábrahám nevén volt az Esztergomi-féle ház is. A leltárt olvasva azt gondolhatnánk, hogy 1829-ben Ábrahám még élt, hiszen a szöveg jelen időben fogalmaz. Ez azonban önmagában még nem bizonyíték, hiszen a leltár szempontjából csak az volt a fontos, hogy kinek a nevén vették egykor bérbe az uradalmi ingatlant. Azt, hogy valójában már csak hátramaradt rokonairól van szó, az egymás melletti főtéri házak leltáraiban azonosításként használt meghatározások erősítik meg. A Tanhoffer-ház az 1829. évi leltárban – szemben az imént említett szomszédos házak esetében írtakkal – már Neumann Salamon bérlő nevén szerepel.²⁹ Hogy nem csupán névazonosságról van szó, hanem Ábrahám utódjáról (legyen az egyenes ági leszármazott vagy oldalági rokon), megerősíti egy 1826-ban kelt szerződés, amelyben a család Somhegyen működtetett hutájánál is feltűnő Salamon a Zichyek úrkúti haszonvételeire szerződik. A Zichyek úrkúti haszonvételeivel Ábrahám az 1810–1820-as években került kapcsolatba, az azokra vonatkozóan kötött szerződéseire 1824-től van adatunk.³⁰ Ezt a szerződést Salamon 1826. Szent Mihály napján újra kötötte, ami azt valószínűsíti, hogy erre Ábrahám halála miatt volt szükség. Neumann Salamon pápai zsidó kereskedő tehát egyértelműen Ábrahám tevékenységének továbbvivője, hiszen őt is a somhegyi üvegbánya bérlőjeként azonosítják egy a vázsonyi úriszéken zajló perben, amelyben Glasfabrikerként tesz panaszt egyik munkása ellen.³¹ Ugyanezt a kapcsolatot erősíti meg az imént említett, dögbőrökre vonatkozó szerződés is.

Ábrahám tehát 1826 augusztusa és 1828 közötti időszakban halt meg, 65–70 éves korában.³²

Ábrahám üzleti tevékenysége, vállalkozásai

Neumann Ábrahám nem csupán a pápai Neumann család ősatyjának tekinthető, hanem a zsidó vállalkozó „prototípusának” is. Rendkívül szerteágazó tevékenysége

²⁹ Szlovák Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: SNA) Az Esterházy család cseklézi levéltára, 1829-es leltárak.

³⁰ MNL VeML XI.608 – Előleges számadások, 1826: „Arendator Abraham Neumann pro beneficiis in contractu contentis solvit annue 2200 + 62,30 florenis.” A szerződés időtartama 1824. ápr. 24–1830. ápr. 24.

³¹ MNL VeML XI.608 Úriszéki iratok fasc. XI. No.16. 1835. szept. 1.

³² Éri István a bakonyi üveghutáról írott alapos munkájában a somhegyi huta esetében azt feltételezte, hogy 1820-ban átmenetileg megszűnt vagy felügyelet alá került. Ennek indoklásául Ábrahám 1820-ban bekövetkezett halálát feltételezte, illetve azt, hogy fia vagy utóda ekkor még kiskorú volt. Tévedése azzal magyarázható, hogy az 1950-es évek elején még nem férhetett hozzá a Pozsonyba került cseklézi uradalmi levéltárhoz, illetve a Zichy család nagyvázsonyi uradalmi iratainak minden fennmaradt tételéhez. Lásd *Éri István: Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez*. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1966) 143–176.

abban a korban gyökerezik, amikor még nem volt „profilisztulás”, és amikor a vállalkozás jellegzetességét egyrészt éppen a vállalkozásra való hajlam adta, amely egy bizonyos kereten belül a legváltozatosabb üzleti tevékenységeket indukálta, másrészt a több lábon állás, a rugalmasság és a nagyfokú alkalmazkodó készség. Ábrahám, akit a legváltozatosabb tevékenységi körökben említenek a források, ezeknek az ismérveknek és feltételeknek tökéletesen megfelelt, ez volt sikerének a kulcsa. Ez a változatoság persze az üzleti szerencse forgandóságát is mutatja, amelynek hullámvölgyein a rátermettség és a gyors váltásra való képesség jelentette a hidat. Ábrahám üzleteinek összetettsége, folyamatos egybefonódása vagy váltakozása is ezt bizonyítja.

Mikor a városba jött, házat vásárolt magának a Szent László utcában, majd ezt 1808-ban eladta a nagyvázsonyi Singer Salomonnak,³³ és igyekezett előnyösebb, frekvenciátlanabb helyen háztulajdont vagy bérleményt szerezni. Bonyolult adás-vételi és csereszerződések révén 1809-ben sikerült megszereznie a pápai Fő tér egyik legnagyobb, bolttal is rendelkező házat, az úgynevezett Tanhoffer-féle uradalmi házat, amelyet haláláig hol tulajdonosként, hol bérlőként lakott vagy használt.³⁴ A szomszédos Varasdi-féle házban található 14 bolt közül is bérelt kettőt egészen haláláig, amit aztán utódai vettek át.³⁵

Singerrel üzleti kapcsolatban is állt, 1818-ban két másik kereskedő nagy mennyiségű gubacsát együtt raktározták.³⁶ 1815-ben mindketten községi előjárók lettek.³⁷

Ábrahám alaptevékenysége a terménykereskedelem volt. E minőségében tűnik fel először a forrásokban, és ezt a tevékenységet haláláig folytatta azután is, hogy ipari vállalkozásba kezdett. Elsősorban a vármegyei katonaság szükségletére vásárolt fel és adott el gabonát, takarmányt.

Az 1800-as évek első évtizedében a betáblázásaiban legtöbbször a terménykereskedésével kapcsolatos áthidaló kölcsönök szerepelnek. A terménykereskedelem

³³ MNL OL P 1216 capsza 64. nr. 247.; *Jakab R.*: Bérlőből polgár i. m. 65.

³⁴ Házingatlan ügyeinek részletes bemutatását lásd uo. 65–67.

³⁵ A bérleményre az első adatunk 1817-ből származik. Ekkor három évre kötött szerződést és somhegyi üvegeit árulta itt. Lásd MNL VeML Az Esterházy család pápa-ugod-devecseri uradalmának iratai, XI.602.c Perceptorium inclitorum dominiorum Pápa, Ugod et Devecser pro anno 1817. 13. oldal. Pápán nem volt jellemző, hogy a városi zsidóknak megtiltották volna raktárak bérlését. A terményfelvásárló zsidók a termésmennyiségtől függően uradalmi épületeket is igénybe vehettek, hiszen a földesúrnak is érdeke volt a termény minél kedvezőbb értékesítése. Neumann Ábrahám a bakonyi Somhegyen lévő üvegutájában készült üvegáru elhelyezésére a városban kívánt raktárt bérelni, ahonnan könnyebben el tudta szállítani az árut. 1816-ban a Fő téren álló háza szomszédságában lévő két boltot kívánta megszerezni, amelyek közül az egyiket akkor Krakauer Dávid 250 forintért, a másikat pedig Neumann Albert 120 forintért bérelte. Az uradalom a nagyobb jövedelem reményében ráállt a kérésre és szerződést kötött Ábrahámval, miszerint a következő évben, amikor a két zsidó kereskedő bérlete letelik, 300 és 144 forintos éves census ellenében neki fogja kiadni a boltokat. Lásd MNL OL P 1216 capsza 64. nr. 265/75. 1816. okt. 24-ei levél.

³⁶ MNL VeML V.2.a 243/1818. jún. 27.

³⁷ MNL VeML V.2.a 283/1815. júl. 29.

révén nemcsak az Esterházyak pápai uradalmával, hanem távolabbi gazdaságokkal is kapcsolatban állt, úgymint a veszprémi püspöki, a tihanyi bencés vagy a tolnai Festetics-uradalom.³⁸ A gabona mellett a másik jelentős cikk az elhullott állatok bőre volt, amit nagy tételben vásárolt fel – egy-egy uradalom területén egy teljes év alatt elhulló állatok bőrére szerződve.³⁹ A veszprémi káptalan birtokain az 1814. évi tavaszi gyapjút is felvásárolta, amelyért 10 000 forint foglalt tétet le, vállalva az elszállítást is.⁴⁰

A napóleoni háborúk konjunkturális kereskedelmi forgalmából Neumann Ábrahám egyértelműen részesedett és profitált. A korai évek pénzkölcsönei mellett a vármegyei jegyzőkönyvekben 1806-tól előtérbe kerülnek a terménykereskedelmi ügyletei. Ekkortól egészen 1816-ig minden évben nagy mennyiségű zabot és kisebb mennyiségű árpat szállított a vármegye számára.⁴¹

A terménykereskedés mellett időről időre a borkereskedés is megjelenik az Ábrahámval kapcsolatos forrásokban: az 1810-es években az uradalom részére is szállított bort, és felvásárolta a református kollégiumi supplicatio során összegyűlt bort is.⁴² A húszas években somlói borral kereskedett, amit *kaschaltatott*, azaz kóser bort készíttetett belőle.⁴³

1811-ben nagyszabású üzletbe kezdett, 100 mázsa hamuzsír felvásárlására kötött szerződést egy Hirschl Mózes nevű hamuzsírőzővel. Neumann 3000 forint foglalt tétet le, Hirschl pedig vállalta, hogy Szent Mihály napig havonta 24 mázsa hamuzsírt fog Pápára szállítani, illetve amíg a vállalt mennyiséget Neumannnak le nem szállítja, másnak nem ad el, a foglalt duplán való visszafizetésének terhe alatt. Ebben bízva Neumann júniusban szerződést kötött és a hamuzsírt 85 ft/mázsa áron eladta Lackenbacher Mózes kompániájának (kereskedőtársaságának) azzal, hogy ezt a mennyiséget december végéig Sopronba szállítja. Időközben a hamuzsír ára felugrott, Hirschl pedig nem tudta teljesíteni a szállítást, így Ábrahám – panasa szerint – arra kényszerült, hogy magasabb áron, máshonnan

³⁸ A tolnai uradalomból 45 000 váltóforint előlegért gabonát vásárolt. MNL OL Festetics család tolnai ága, P 234 Scrinium III. nr. 1750., 1811-ben a tihanyi apátsági uradalom teljes gubacstermését felvásárolta 4162 váltóforint értékben. A termést, összesen 867 pozsonyi mérő gubacsot a balatonudvari, a balatonfüredi, az aszófői és az endrédi lakosok szállították Pápára. MNL VeML A Szent Benedek Rend Tihanyi Apátságának levéltára, XII. 4. d. Fasc. I. nr. 69.

³⁹ Például a veszprémi káptalannal: Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: VFL) IV.2.e.5 Contractusok, nr. 616. 1815. jan. 12., továbbá két zsidó mézárossal, akik fél éven át minden bőrt neki adtak át. MNL VeML IV.1.a 83, 84/1815. aug. 26.

⁴⁰ VFL IV.2.e.5 Contractusok, nr. 610. 1814. aug. 1. A szerződést a Schey-testvérekkel közösen kötötte.

⁴¹ A legnagyobb tétel 2000 pozsonyi mérő volt, egyébként jellemzően 5–600 mérőt adott el. MNL VeML IV.1.a 140/1808. nov. 12., 345/1809. máj. 21., 81, 82, 85/1813. szept. 27. stb.

⁴² MNL OL P1216 caps 64 nr. 266/95.; *Hudi József*: Zsidó ifjak a pápai református kollégiumban. Acta Papensia VII. (2007) 1–2. sz. 60.

⁴³ MNL VeML XI.608 Úriszéki iratok Fasc. XIX. No. 3. 1822.

szerezze be Lackenbachernek a szerződésben megígért mennyiséget, különben a kereskedőtársaság előtt hitelét vesztette volna.⁴⁴

Ábrahám folyamatos pénzmozgásait, illetve azok nagyságrendjét a vármegyei közgyűlésen rendszeressé vált be- és kitáblázásai érzékeltetik. A betáblázás nem azt jelentette, hogy Ábrahámot hitelezői folyamatosan üldözték volna, hanem a szabályok alapján biztosítékot jelentett a hitelező számára, hogy ha az adós nem fizet, akkor annak ingatlanvagyonra is fedezetül szolgál az esetleges végrehajtás során, másrészt csőd esetén a hitelező elsőséget kapott.⁴⁵ 1799-től évente többször is, egészen a húszas évek közepéig találkozunk a nevével a jegyzőkönyvekben. Különböző nagyságú összegeket, az egészen elenyészőtől a több ezres nagyságrendű kölcsönökig vett fel, nyújtott másoknak vagy előlegezett meg, amelyeket különböző terményvásárlásaiba forgatott. A betáblázásokat a legtöbb esetben gyorsan követték a kitáblázások is, így ezek áthidaló kölcsönök lehettek, amelyekre egy-egy következő üzlet beindításához volt szüksége, mielőtt az előző lezárult volna. Tehetőségéhez ekkor már nem fér kétség. Ábrahám tartozásainak egy része pénzkölcsön, kisebb része megvásárolt áru értéke volt, követelései pedig legtöbbször pénzkölcsönre utalnak. 1800-ban két betáblázás is történt (feltételezett) testvérével, Neumann Dáviddal szemben.⁴⁶

A legforgalmasabb év az 1812. volt, amikor több kézből is vett fel jelentős összeget, korábbi kölcsönöket pedig visszafizetett. Az ekkor lebonyolított forgalom azt mutatja, hogy folyamatosan forgatta a pénzét az egyes ügyletei között. A pénzkölcsönök mellett bor, gabona és nagy mennyiségű gyapjú is megfordult a kezén ebben az évben. A követelők között három vármegyei előljárót is találunk, Vigyázó Károly főszolgabíró, Bésán István első és Rába Boldizsár másod alispánt. Elképzelhető, hogy a nevükre betáblázott összegek inkább a terményekért előlegbe felvett pénzek lehettek. Utóbbiak több ezer forintos összegek. A kisebb összegek általában személyi kölcsönök voltak. A kölcsönügyletek résztvevői csak ritkán zsidó személyek.

A legnagyobb, valamint egy másik jelentős összeget Velner Jakab javára tábláztak be, aki Neumann Ábrahám kereskedőtársa volt. Velner 1800-ban egy ízben 6824 forintot hitelezett Ábrahámnak. Ezt a vármegye betáblázta.⁴⁷ Ugyanakkor pár hónap múlva kitáblázták azt a 25 724 forintos összeget, amivel Ábrahám Velnernek tartozott.⁴⁸ A magas összeg összefüggésben lehet Pápára költözésével és házvásárlásával.

⁴⁴ MNL VeML XI.608 Nagyszöllősi úriszéki iratok, sz.n. Hirschl Mózes nagyszöllősi árendás elleni keresete Neumann Ábrahámnak, 1811.

⁴⁵ *Somorjai Szabolcs*: Pest-Pilis-Solt vármegye adószai és hitelezői a 18. század második és a 19. század első felében. Aetas 25. (2010) 2. sz. 5.

⁴⁶ MNL VeML IV.1.a 124, 125/1800. máj. 6.

⁴⁷ MNL VeML IV.1.a 203, 233/1800. febr. 10.

⁴⁸ MNL VeML IV.1.a 126/1800. máj. 6.

A közgyűlési jegyzőkönyvekben található betáblázások sokmindenről árulkodnak: egyrészt a kölcsönügyletek és a kereskedelmi tételek volumenéről, másrészt a partnerekről. A Zichy Ferencsel szemben fennálló tartozása, amelyről nem tudjuk, hogy pénzkölcsön vagy valamilyen adás-vétel folyamánya volt-e, több dologra is rávilágít. Egyrészt adott egy viszonylag nagy összeg: 9000 forint, ami Ábrahám ügyleteinek dimenzióját érzékelteti, másrészt a partner egy arisztokrata, aki egyébként városi házzal rendelkezik, és akinek követelésével szemben Neumann és a vármegye közti szövetség – de legalábbis bensőséges, kipróbált partneri viszony – sejlik fel. Mi is történt tehát? Az iratok hiányában a vármegyei közgyűlés jegyzőkönyveire hagyatkozhatunk csupán, amelyek az ügy előzményének nem minden mozzanatát örökítették meg, azonban ezek nyomán rekonstruálhatjuk a történetet. Zichy Ferenc 9000 forintos tartozást követelt Ábrahámtól a pápai úriszék előtt, ahol pert nyert a kereskedővel szemben, ezért elrendelték a végrehajtást. Ábrahám 1812 márciusában Neumann Albert nevű meghatalmazottján keresztül Pozsonyban kelt kötelezvénnel vett kölcsön 9000 forintot és 54 *species* aranyat azzal, hogy 1812 májusában már vissza is fizeti.⁴⁹ Ábrahám azonban 1813 júniusában a kancelláriához fordulva három évre halasztást kért adóssága megfizetésére.⁵⁰ A kancellária leiratára július 10-én a vármegye elrendelte, hogy függesszék fel a végrehajtást mindaddig, míg Neumann hitelezőit számba veszik és meghallgatják, illetve összeírják vagyonát és értékeit. Zichy Ferenc 1813 szeptemberében a vármegyénél tiltakozott a döntés ellen, és arra hivatkozva, hogy a törvények már nem adnak lehetőséget a halasztásra, követelte a lezárt perben hozott ítélet haladéktalan végrehajtását. A vármegye ígéretet tett arra, hogy az ítéletben foglaltakat végrehajtják, és erre utasította Szabadhegyi János főszolgabíró,⁵¹ akivel egyébként nemcsak Ábrahámnak, de a többi családtagnak is volt üzleti kapcsolata. Novemberben újabb sürgetés érkezett a kancelláriáról, melyben az ügy állásáról kértek tájékoztatást, és ismét kérték a vagyonvizsgálatot. Újból Szabadhegyi főszolgabíró kapott rá utasítást, ő azonban pár nap múlva jelentette: Ábrahám úgy nyilatkozott, hogy körülményei jobbra fordultak, ezért már nem tart igényt a fizetést halasztó engedélyre.⁵² Végül a kitáblázásra 1814 májusában került sor. Ugyanekkor egyúttal egy másik nagyobb összegű, 2000 forintos adósságát is törölték, amellyel Puha Józsefnek tartozott.⁵³

Feltűnő, hogy Zichy hatósági közbenjárással nyomatékositott követelése és az adósság megfizetése között csaknem egy év telt el. Zichy Ferenc többszöri

⁴⁹ MNL VeML IV.1.a 37/1812. júl. 27.

⁵⁰ MNL VeML IV.1.a 1/1813. júl. 10.

⁵¹ MNL VeML IV.1.a 41/1813. szept. 27.

⁵² MNL VeML IV.1.a 3, ill. 362/1813. nov. 17.

⁵³ MNL VeML IV.1.a 48, 49/1814. máj. 2.

folyamodványa, amelyben a Neumann elleni végrehajtás lefolytatását szorgalmazta, valahogy addig-addig húzódott, míg egyszer csak az adós fél be nem jelentette, hogy fizetni tud. A vármegyei fórumok viselkedése (a vagyoneleltár felvételének – ami a csődeljárások része volt – elodázása, Szabadhegyi János személye) arra engednek következtetni, hogy az időt húzták. Neumann évek óta a vármegye legjelentősebb partnere volt a vármegyei katonaság ellátmányosaként, másrészt Szabadhegyivel kereskedelmi kapcsolatban is állt. Az időhúzás azt is valószínűsíti, hogy Neumann korábban nagy értékű üzletet kötött, vagy nagy összeget kölcsönzött, amelynek kifizetését, illetve visszafizetését várta. Ezért akarta elkerülni a végrehajtást, amely az üzleti becsületét is csorbította volna.

Ábrahámnak már korábban, 1803-ban is volt egy hasonló ügye: akkor tíz évre szóló moratóriumot kért, amire a Helytartótanács elrendelte javainak és kintlévőségeinek összeírását. De mire Vigyázó szolgabíró kiküldték, Ábrahám spontán elállt a kérelmétől.⁵⁴ Neumann Vigyázótól is vett fel kölcsönt: 4550 forinttal tartozott neki 1804-től egészen 1807-ig.⁵⁵

A napóleoni háborúk keltette gabonakonjunktúra lecsengése után Neumann Ábrahámnál profilváltás figyelhető meg. Ekkor kezdett a terménykereskedés mellett kézművesiparicikk-termelésbe és kereskedésbe.⁵⁶

Kereskedelmi és egyéb gazdasági kapcsolatainak térbeli kiterjedtségéről képet kaphatunk további kölcsönei révén, illetve a terményfelvásárlási adatokból. Neumann minden bizonnyal nemcsak Pápán, hanem az egész megye szintjén is a legnagyobb kereskedők közé tartozott, akinél a konkrét termékforgalom mellett nagy súlyt kaptak a különböző pénzügyletek is. 1805-ben a vármegye előtt betábláztak 4334 forintos összeget a pirnitzi (Morvaország) pamutvásongyár javára, 6%-os kamattal.⁵⁷ Nem derül ki, hogy a gyártól – melyet Lazar Herzfelder igazgatott – vásárolt termékről van-e szó, vagy csupán Neumann és Herzfelder közötti ügyletről. Mindenesetre Neumann öt éven át tartozott a gyárnak, mert 1810-ben a kancellária értesítette a vármegyét, hogy az alsó-ausztriai kereskedők ítélőszéke elmarasztaló ítéletet hozott Ábrahám ellen a gyár javára a fenti összegű tartozás és a hozzá tartozó költségek ügyében. A vármegye június 4-én kiküldte Szabadhegyi János szolgabíró, és június 12-én már ki is táblázták ezt az összeget, amivel Ábrahám a „*czitz- és kartonfabrikának*” tartozott.⁵⁸

⁵⁴ MNL VeML IV.1.a 55/1804. jún. 18.

⁵⁵ MNL VeML IV.1.a 143/1805. jan. 23., 138/1807. ápr. 21.

⁵⁶ Bácskai Vera is megállapítja, hogy a konjunktúra elmúlásával a zsidó kereskedők egyre nagyobb arányban hagynak fel a terménykereskedéssel vagy annak kizárólagosságával, és kezdenek kézműáru-kereskedésbe. Lásd *Bácskai V.: A vállalkozók i. m.* 17.

⁵⁷ MNL VeML IV.1.a 60/1805. aug. 24.

⁵⁸ MNL VeML IV.1.a 2/1810. jún. 4., 392/1810. jún. 12., 266/1810. szept. 24.

1818-ban fél éves haladékot kapott a pápai uradalmat kormányzó tatai Esterházyak régensétől 9000 forintos adóssága megfizetésére.⁵⁹ Ebben az évben további két nagy összegű pénzkölcsönt tábláznak be ellene, összesen 13 000 forint értékben,⁶⁰ a következő évben pedig egy újabb 5000 forintos összeget.⁶¹

Mint utaltunk rá, Ábrahám tevékenységének összetettsége, a folyamatos pénzmozgások részben pénzügyi gondjaival is magyarázhatók. Nagy összegű tartozásai arra is rávilágítanak, hogy rendszeresen volt pénzsűkében, és hitelezőit gyakran csak egy újabb kölcsön segítségével tudta kielégíteni. A pápai Esterházy uradalom mint Neumann jelentős üzleti partnere ennek folyamatosan tanúja volt, és saját érdekeit is szem előtt tartva, általában megértéssel kezelte partnere nehézségeit.⁶²

Egy évvel a somhegyi bányájára szerzett királyi privilégiummal a zsebében, amelynek odaítélését anyagi helyzetének megvizsgálása előzte meg, Ábrahám 1820-ban üzleti vállalkozásaiban kritikus helyzetbe került. A pontos ok ismeretlen, de az előző években felhalmozott nagy összegű tartozásai csőd közeli helyzetbe sodorhatták. Erre utal az a tény, hogy ebben az évben átmenetileg gondnoki kezelésbe vették a somhegyi hutát, és ekkor kényszerült arra is, hogy pápai főtéri házát eladja, amelynek árából adósságait törleszthette. Hogy korábban megszerzett előnyeit el ne veszítse, igyekezett bérliként megtartani a főtéri ingatlant, ami bár nagy összeget emésztett fel, mégis szükséges volt egzisztenciája fenntartásához. Miután sikerült hat évre bérleti szerződést kötnie, kérelmezte, hogy a házban aprólékos portékát árulhasson és pálinkát mérhessen tekintve, hogy a somhegyi bányából semmilyen haszna nincs.⁶³

Az üveghuta mellett tovább folytatott terménykereskedésében is nagy adósságai keletkeztek, 1820 nyarán csaknem 12 000 váltóforintnyi adósságot tábláztak be ellene Bésán István királyi tanácsos javára.⁶⁴ Talán ezzel függhetett össze az is, hogy Bésán lett a somhegyi huta gondnoka erre az átmeneti időre.

Ha nehézségek árán is, de Ábrahámnak végül sikerült megtartania az üveg-bányát, amelyet alapított, amit aztán utódai is átvettek. Az általa kezdett ipari vállalkozás a család több generációjának vált alaptevékenységévé, és – ugyan többszörösen új telephellyel – napjainkig működik.

⁵⁹ MNL OL P 1216 capsa 64. nr. 265/39. 1818. dec. 2.

⁶⁰ MNL VeML IV.1.a 37, 38/1818. jún. 1.;

⁶¹ MNL VeML IV.1.a 411/1819. aug. 30.

⁶² MNL OL P 1216 capsa 64. nr. 266. 1816. febr. 18.

⁶³ „Egyedül ezen egy módon volna öregségemre magam, s házi népem élelmét s a lakásomtól járó esztendei haszonbért megkeresni. Neuman Ábrahám somhegyi öregbánya árendása, Pápán lakó zsidó. 1821. február” MNL OL P 1216 capsa 64. nr. 247. A bánya ügyét lásd a későbbiekben.

⁶⁴ MNL VeML IV.1.a 7–9/1820. jún. 7. További összeggel tartozott a vörösberényi és padragi volt jezsuita birtokok uradalmi magtárából még 1817-ben felvásárolt nagy mennyiségű gabona árából is. Uo. 160/1820. szept. 28.

Bár Ábrahám Veszprém megyében a legnagyobb vállalkozó zsidók közé tartozott, kereskedése és ipari vállalkozása nem mérhető össze a korszak pesti kereskedőivel, és az is megkülönbözteti azok karrierjétől, hogy nem kezdett banki tevékenységbe. Talán közelebb állt a Kanizsáról induló Lackenbacherekhez,⁶⁵ azonban vállalkozásai lokális jellegűek maradtak. Bár a kőszegi Schey család tagjaival – akik végül bécsi karriert futottak be – közös kereskedelmi ügyletei is voltak, minden bizonnyal inkább az ő helyi/megyei közvetítőjük volt.⁶⁶ Talán éppen általuk alakultak ki bécsi kapcsolatai, amire vonatkozóan mindössze egy adatunk van. A Hirschl Mózes nagyszöllősi bérlővel kötött szerződéséből és az azzal kapcsolatos úriszéki ügyben Hirschl folyamodványából értesülünk arról, hogy amikor a szerződésben vállalt mennyiséget leszállítani képtelen hamuzsírőző a korábban felvett foglaltot vissza kívánta fizetni Ábrahámnak, nem találta Pápán, mivel ő akkor Bécsben tartózkodott.⁶⁷

A somhegyi üveghuta

Neumann Ábrahám – szemmel láthatóan – minden alkalmat megragadott, hogy jövedelmeit növelje, illetve hogy pénzét újabb és újabb, jövedelemmel kecsegtető ügyletekbe fektesse. Rendszeres adósságügyei azt jelzik, hogy számításai nem mindig teljesültek, vagy éppen amiatt keletkeztek tartozásai, mert jövedelmeit azonnal befektette, örökösen forgatta. 1815-ben ipari vállalkozásba kezdett: 20 évre szerződést kötött a pápai Esterházy uradalommal a Bakonybél melletti Somhegypusztán indítandó üveghuta működtetésére.⁶⁸ Ehhez 1816 júliusában 500 forintért megvásárolta a pénzeszközi huta bérlőjének, Vernhardt Józsefnek a halálával hátramaradt eszközöket.⁶⁹

A huta beindításának közvetlen előzménye a hamuzsírőzés jogának megszerzése volt, amelyre vonatkozóan csak utalásokkal találkozunk a forrásokban. Az üveghutáról szóló szerződés alapján arra következtethetünk, hogy Ábrahám először három évre szóló hamuégési jogot szerzett Somhegyen. Az 1829-ben

⁶⁵ A Lackenbacher család tevékenységére és karriertörténetére lásd Kaposi Zoltán, Kurucz György munkáit, legutóbb pedig *Tamás Máté*: Zsidó zsellérből katolikus nemes, avagy a Lackenbacherek három nemzedéke. In: *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. Szerk. Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola. (Rendi társadalom – polgári társadalom 30.) Bp. 2018. 138–158.

⁶⁶ A Schey családra lásd *Sőptei Imre*: A Schey család Kőszegen, 1794–1883. In: *Előadások Vas megye történetéből V*. Szerk. Tilcsik György. Szombathely 2010. 23–38.

⁶⁷ MNL VeML XI.608 Nagyszöllősi úriszék Nr. 31.

⁶⁸ A szerződés a Helytartótanács kereskedelmi ügyosztályának iratai között maradt fenn. MNL OL C 64 (Dep. commerc.) 1819. F. 18. p. 25. Köszönöm Kulcsár Krisztinának, hogy a forrást rendelkezésemre bocsájtotta.

⁶⁹ MNL VeML IV.1.a 552/1819. márc. 15. Egyébként még 1819-ben is tartozott az 500 forinttal, ezért az összeget a vármegye intabulálta ellene. A huta történetét eddig legrészletesebben Éri István tárta fel, lásd *Éri I.*: Adatok i. m.

felvett uradalmi leltár szerint pedig a kőből épült hamuzsírőházban talált eszközállomány és felszerelés a bérlőé volt.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy az üveggyártás elkezdése ezzel függött össze, hiszen az ahhoz szükséges hamuzsírt maga tudta megtermeltetni. A szerződéssel megszerezte a somhegyi léthez szükséges valamennyi létesítmény bérletét. Munkásait maga tudta ellátni. A huta épületei mellett lakóházak, műhelyek, raktár, istálló is a bérlemény részét képezték.⁷¹ A házakban a hutában dolgozó munkások laktak családjukkal.

Az 1815. augusztus 25-én kötött szerződés részletesen szabályozta az erdőhasználatot, átengedte számára a huta és a regálék (kocsma, mészárszék, bolt) hasznát, engedélyezte a hamuégetést is. A makkoltatás idejét leszámítva marháit és lovait legeltethette. Fával nem kereskedhetett, de a hulladékból gyártott faeszközöket (talicska, villa, lapát) eladhatta. A táblaüveget és az itt gyártott bármilyen üvegárut fél áron volt köteles adni az uradalomnak. Biztosítékként a pápai Tanhoffer-féle házát kötötték le. A szerződést 20 évre kötötték.

Ábrahám 1819-ben a Helytartótanáctól a céhekhez hasonló privilégiumot kapott, amelynek értelmében üzemében legényeket és inasokat tarthatott, felszabadíthatta őket, és a hutában készült üvegárut saját üzletében árulhatta, továbbá használhatta a császári sasos címert. Ekkor a „fabrika” – az indoklás szerint – 100 embernek adott kenyeret.⁷² Mindehhez előzetesen a Helytartótanács elrendelte annak felmérését, hogy mennyi és milyen minőségű üveget gyártanak, mekkora pénzt fektettek be, és mekkora haszon várható. A vármegye közbenjárásával lefolytatott szemle után nagyon kedvező képet festettek a huta helyzetéről és Ábrahám vagyoni viszonyairól. Pápai városi házát nagy értékűnek és kereskedésre alkalmasnak ítélték, kiemelték, hogy a huta és a mellette álló hamuház kőből épült, legalább 30 000 forintot érnek. Továbbá, hogy Ábrahámnak a kereskedésben is van vagyona, őt a környéken a nagyobb kereskedők közé sorolják. Jövedelmét 50 000 váltó forintra becsülték. A bányánál vezetett jegyzőkönyvek szerint 1815. október 1., azaz a bánya megnyitása óta Ábrahám a bányára 169 522 váltóforintot költött az építési költségeken kívül. Arra a kérdésre, hogy mennyit akar befektetni, Ábrahám azt nyilatkozta, hogy a sósó őrlésére egy malmot szeretne még építeni a bányához közel.⁷³

Az ideális kép, amelyet a vármegye Ábrahám és a somhegyi huta helyzetéről festett, elérte ugyan célját, tehát a bérlő elnyerte a privilégiumot, ám a valós

⁷⁰ SNA Az Esterházy család cseklézi levéltára, 1829-es leltárak.

⁷¹ Az 1817-es uradalmi számadáskönyv szerint Somhegyen egy részben erdővel, részben irtástérülettel borított 34 holdas birtok volt, amelyen nem volt település, csupán az ipar miatt laktak itt munkások, és az épületek is mind az ipari tevékenységet szolgálták ki. A hat zsellérház kivételével Neumann Ábrahám az egész pusztát kibérelte. MNL VeML XI.602.c

⁷² MNL VeML IV.1.a 159/1819. jan. 18., 58/1819. dec. 4.

⁷³ MNL VeML IV.1.a-b 14/1819. márc.15. Vigyázó János főszolgabíró jelentése. 1819. márc. 18.

helyzetet nem tükrözte. Ábrahám a bányával kapcsolatos folyamatos anyagi nehézségeire hivatkozva kért haladékot a hutatulajdonos Esterházyaktól adósságainak megfizetésére. Tehát a huta működése mégsem hozott elegendő jövedelmet Ábrahám számára, vagy azt a jövedelmet egyéb ügyleteinek fedezésére költötte.

Neumann Ábrahám folyamatosan tartozott a kialakult bérleti díjjal is. A szerződést 1820-ban megújították, és az árenda árát is átszámították konvenciók értékű „jó pénzre”. Ekkor Neumann még a korábban megvásárolt szekerek és lovak árával is tartozott az uradalomnak. 1820 márciusában öt évre elosztott részletfizetésben állapodtak meg.⁷⁴ Pár hét múlva azonban Neumann úgy döntött, hogy 10 000 pengőforint értékű pápai házát felajánlja az uradalomnak, így a tartozása levonásával még pénzhez is jutott. A házat azonban nem kellett teljesen feladnia, ugyanis az uradalom évi 600 pengőforint bér fejében megengedte, hogy továbbra is a házban maradjon.⁷⁵

A pápai ház 1820 áprilisában történt eladása után az év második felében Ábrahám még mindig tartozhatott az uradalomnak. 1820 októberében Veszprém vármegye első alispánja, Bésán István mint „fő gondviselés” vállalta magára a huta terheinek egy részét, és igyekezett átláthatóvá tenni a huta működését, ezért rendszabást készített. A vázsonyi Zichy-uradalom inspektorához írt leveléből az sejthető, hogy a munkások is elégedetlenek voltak a bérekkel, mert tudomásuk szerint a Zichyek úrkúti bányájánál dolgozó legények nagyobb fizetést kaptak.⁷⁶ Az elkövetkező néhány év somhegyi történéseit nem ismerjük. Elképzelhető, hogy a termelés átmenetileg szünetelt.

Ábrahám somhegyi üvegeinek forgalmazását is meg kívánta szervezni. Ismert a pápai főtéren álló bolt bérletének megszerzése. Ezen túlmenően éppen a huta gondnokság alá helyezését követő két évben kívánt raktárhelyiséget létrehozni üvegáruja számára először Győrben, majd Pesten. Mindkét város elutasította kérelmét, ezért ügye a Helytartótanács elé került. Győr arra hivatkozott, hogy Ábrahám belföldi (intraregnans) gyáros, ezért csak lakóhelyén vagy ott forgalmazhatja üzletben a portékáját, ahol gyártja.⁷⁷ Pest magisztrátusa Ábrahám idegen illetőségére hivatkozva azért utasította el az üvegkereskedés folytatását, mert nem rendelkezett letelepedési engedéllyel a városban. Kérésének megvizsgálására

⁷⁴ MNL OL P 1216 caps 64. nr. 265/3. 1820. márc. 2. 1817-ben az uradalmi számadáskönyvben is található utalás a somhegyi bérleményre. *Perceptorium inclitorum dominiorum Papa Ugod et Devescer pro anno 1817.* 84. oldal.

⁷⁵ MNL OL P 1216 caps 64. nr. 265/13. 1820. ápr. 23. „Végképpen már reá unván azon ezer alkalmatlanságra, amelyet Naïman Ábrahám okozott, ezektől szabadulni, más részről tovább is iránta kegyelemmel viseltetni kívánván” az uradalom elfogadta az ajánlatot.

⁷⁶ MNL VeML XI.608 Registratum 183/1820. Bésán István első alispán levele Szöllősi Pál nagyvázsonyi inspektorhoz. Somhegy, 1820. okt. 17.

⁷⁷ MNL OL C 64 1821 F 18. p. 42., továbbá 1822. F 18. p. 3–4.

Boráros János tanácsost küldték ki. Az elutasítás után újra folyamodó Neumann Ábrahám kérésére a Helytartótanács ismét jelentést kért az ügyet illetően Pest város magisztrátusától. A város jelentéséhez becsatolták Wurm József levelét is, amelyben a nagykereskedő szintén az elutasítás mellett foglalt állást. Érvelése szerint Neumann-nak ugyan földesura megengedte, hogy egy üveghutát építsen a birtokán, azt azonban nem, hogy egy szabad királyi városban lakjon, vagy ott lerakatot állítson fel. Továbbá kiderült az is, hogy Neumann a saját árujának eladását a veje testvérének akarta átadni, aki ráadásul nem rendelkezett letelepedési engedéllyel Pesten, ezért tehát ő is kitoloncolandó volt onnan. Neumann jövőjét illetően pedig arra figyelmeztetett, nehogy valami faktor vagy „kicsiben-árusítás” ürügyén akár ideiglenes letelepedést nyerjen Pestre, és megengedjék neki, hogy fizessen. Wurm bankrottírnak, azaz csődbe ment zsidónak nevezi Neumann Ábrahámot, ami megvilágítja annak okát, hogy Veszprém vármegye tisztviselője miért vette gondnokság alá a somhegyi üveghutát, bár erre a vármegyei iratok nem utalnak. A vaskereskedő ezekre hivatkozva kérte Pest város magisztrátusát, hogy utasítsa el Ábrahám kérését.⁷⁸

A Neumann család somhegyi jelenlétét a húszas évek elején nem tudjuk dokumentálni. A család tagjaival újra 1824-ben találkozunk, amikor az Úrkúton megszűnt huta felszerelését megvásárolják a somhegyi huta részére.⁷⁹ Tehát Somhegyen tovább folytatódott a termelés az 1820-as kitérő után is.

1825-ben egy követelési perben Neumann Ábrahám Müller Bíró Annától adósságának megfizetését követelte. Az asszony üvegárut vásárolt Neumanntól még 1823 májusában, és decemberben még csak kötelezettséget vállalt arra, hogy amint tud, fizet. Nem egyértelmű, hogy a számlán felsorolt üvegek (mind) somhegyi üvegáruk voltak-e, vagy Neumann mint üvegkereskedő szerezte be őket. Van ugyanis köztük több tételnyi cseh üvegáru (különböző poharak, rozsólis üveg), de cseh megjelölés nélküli további poharak, savanyúvizes flaska, táblaüveg is.⁸⁰ Az irat arra enged következtetni, hogy a huta termelését csőd vagy csőd közeli helyzete miatt szüneteltető Ábrahám egyébként meglévő árukészletét árusította és más gyártmányú üvegeket is forgalmazott.

A pápai Neumannok első generációját képviselő Ábrahám mellett vele csaknem azonos időben egy másik Neumann is megjelenik a pápai forrásokban. *Neumann Dávid* nagy valószínűséggel Ábrahám fiatalabb testvére volt, aki bátyját követve, egy-két évvel később költözött Pápára. Bár többször együtt kereskedtek, vagyoni helyzetük szemmel láthatóan különbözött, egyértelműen Ábrahám volt

⁷⁸ MNL OL C 64 1822. F 18. p. 21., 33–34., 42., 52–53.

⁷⁹ MNL VeML XI.608 Registratum 102/1824. Fogalmazvány., 1824. jún. 8. „tam contractualistis, quam et hominibus Neumanianis illaturus est”.

⁸⁰ MNL VeML Veszprém vármegye törvényszékének iratai. Polgári perek, IV.3.a N II/38.

a tehetősebb. Dávid az 1802-es városi összeírásban jelenik meg először, amikor a Kristóf utcában, a volt uradalmi prefektus, Balázsovits Mihály özvegyének házában lakott. A következő két évben a Kristóf utcai Tallián-házban írták össze mint zsellért, azaz városba való költözésekor nem vásárolt saját házat. Ekkor már négy fia és két leánya volt.⁸¹

1802-ben Ábrahám és Dávid együtt tűnnek fel a már említett gazdasági partner, Velner Jakab adászteveli zsidó kereskedő, bérlő halála okán a vármegye előtt zajló vizsgálatban.⁸² Velner ezen év Nagyszombatján rablógyilkosság áldozata lett. Neumann Ábrahám és Dávid Velner halálát követően az árvák vagyonának gondnokai lettek.⁸³ A vármegye az ő kérésükre rendelte el, hogy a gyilkossággal gyanúsítható nemes Bereczky Mártont fiaival, Istvánnal és Péterrel együtt letartóztassák.⁸⁴ A két Neumann tehát nemcsak rokoni, hanem üzleti kapcsolatban is állt, egymás közti pénzkölcsöneikről is több adatunk van. Dávid 1800-ban Ábrahámtól felvett két nagyobb összegű adósságát a vármegye előtt is betáblázták.⁸⁵

Ezekben az években a vármegye előtt több egyéb betáblázás is történt a nevére. Innen tudjuk, hogy 1802-ban bőrrel kereskedett.⁸⁶ Később is többször találkozunk a nevével bőrkereskedőként, mint akinek szűcsök tartoznak bőrök árával.⁸⁷ 1803-ban egy 900 forintos pénzkölcsön kapcsán említik feleségét, Vilner Katalint.⁸⁸

1812-ben Dávidról másodosztályú bérlőként találunk adatot, két szolgálójával már tíz fő háztartása volt. Saját házat azonban csak 1815-ben vásárolt, a városi jegyzőkönyvben található házlevélből azt is tudjuk, hogy egy másik zsidó lakos, Leb Salamon házat vette meg, aki börtönben volt, és házat a városi tanács árverésen értékesítette. A belvárosi Ispotály utcában Ribíánszky András és Májer Sebestyén háza között álló ingatlant Dávid és felesége mint legtöbbet ígérők vették meg 5745 forintért.⁸⁹

Bérleménye valamelyik városszéli pálinkafőző ház volt, ugyanis 1814-ben pálinkafőzőként említik a források.⁹⁰ 1816-ban az uradalom további három évre

⁸¹ MNL OL P 1216 capsza 61. nr. 113.

⁸² MNL VeML IV.1.a 86/1802. szept. 16. 364. oldal

⁸³ MNL VeML IV.3.a N I/20, 21.

⁸⁴ MNL VeML IV.1.a 86/1802. szept. 16.

⁸⁵ MNL VeML IV.1.a 124, 125/1800. máj. 6.

⁸⁶ MNL VeML IV.1.a 1802. dec. 12. nr. 256., 257.

⁸⁷ MNL VeML IV.3.a N I/16

⁸⁸ MNL VeML IV.1.a 256/1803. dec. 14. Elképzelhető, hogy Katalin Velner Jakab rokona, esetleg testvére volt, ez megmagyarázná, hogy Ábrahám és Dávid miért lettek a Velner család meghatalmazottai, Jakab árváinak gyámja. Az 1848-as pápai zsidó összeírás szerint id. Neumann Albert felesége az 1800 körül született Vilner (sic!) Terézia volt, tehát a két család több szálon is kapcsolódott egymáshoz.

⁸⁹ MNL VeML V.2.a 259. pont. 1815. jún. 24.

⁹⁰ MNL OL P 1216 capsza 64. nr. 137.

megújította a pálinkaház bérletét, jelentős mértékben megemelve a bérleti díjat. Dávidnak a pálinkafőzés mellett kimérési joga is volt, tehát kocsmát is tartott.⁹¹

Dávid, akárcsak Ábrahám, többféle jövedelemszerző tevékenységet vitt, amelyek általában összefüggtek vagy segítették egymást. A pálinkafőzés és az eladásra szánt állatok hizlalása gyakran történt azonos helyszínen, a felhasznált „nyersanyag” mindkét célra alkalmas volt. 1818-ban hizlalt ökrök vásárlására vett fel 120 forintot egy vármegyei tisztségviselőtől.⁹²

1819-ben még mindig az uradalom bérlője volt, gyermekei fokozatos kiröplésével háztartása hat főre csökkent.⁹³ Kisebb-nagyobb pénzkölcsőneit olykor a vármegye előtt is betáblázták. Ilyenre utoljára 1826-ban került sor, akkor 300 forintos kölcsönt vett fel Ábrahám Emmanueltól.⁹⁴ A türelmi adóösszeírásokban 1822-ben,⁹⁵ 1824-ben⁹⁶ és 1833-ban még találkozunk a névvel. 1824-ben Ábrahámmal megegyező összeget fizet, 1833-ban pedig egyedül élő, szegény özvegyként említik.⁹⁷

A család második nemzedéke

Az összeírásokból kiolvasható számadatok alapján (kinek hány fia van) az 1820-as években felnőtté lett és a század közepe felé népes családokkal rendelkező Neumannokról nagyobb kockázat nélkül kimondható, hogy a család következő népes generációjának jó része Dávid fia vagy további leszármazottja volt. Mindannyian Pápan születtek, és mivel abban az időszakban a városban csupán Ábrahám és Dávid viselte ezt a családnevet, csak ők ketten jöhetnek szóba apaként. Az összeírások következetesen azt állítják, hogy Ábrahámnak mindössze egy fia volt, Dávid neve mellett azonban négy, olykor öt fiú is előfordul.

Ennél a pontnál érkezünk el az egyik legnehezebb kérdéshez, hogy tudniillik a bemutatni kívánt családi karriertörténetben az általunk ősatyának tekintett Ábrahám és a következő generáció között vajon egyenes vagy oldalági leszármazotti kapcsolat állt-e fenn?

A korabeli források életkorra és nevekre vonatkozó adatainak pontatlansága és bizonytalansága miatt ez a kérdés teljes bizonyossággal megválaszolhatatlan.

⁹¹ MNL OL P 1216 capsa 64. nr. 265. 72. és 73. számú bejegyzések, 1816. okt. 23.

⁹² MNL VeML IV.1.a 62–67/1818. nov.

⁹³ MNL OL C 55 F1 No. 25.

⁹⁴ MNL VeML IV.1.a 51/1826. okt. 30.

⁹⁵ MNL OL C 55 F1 nr.36.

⁹⁶ MNL VeML IV.1.b 482/1824. ápr. 24.

⁹⁷ MNL OL C 55 1833

Nem tudjuk, fia volt-e Ábrahámnak, de korát, tevékenységét, vagyonát és helyi városi társadalmi, illetve zsidó községei belüli megbecsültségét illetően is *Neumann Salamont* tekinthetjük Ábrahám utódjának. Az 1848-as zsidóösszeírásban szereplő adatok alapján valamikor 1793 körül született Pápán.⁹⁸

A forrásokban először 1816-ban találkozunk a nevével, amikor (id.) Neumann Alberttel együtt terménykereskedőként említik.⁹⁹ Két év múlva Dáviddal együtt szerepel közös kereskedési ügyletben.¹⁰⁰

Mindezek az adatok megerősítik a feltételezett családi kapcsolatok meglétét. Az egyik, de egyben legvalószínűbb kapcsolat az, hogy Salamon és Albert Dávid fiai, azaz testvérek voltak. Salamon Ábrahám és részben Dávid tevékenységét vitte tovább, fiatal éveiben terménykereskedéssel foglalkozott, rendszeresen és nagy tételekben adott el gabonát a vármegyei katonaság részére is.¹⁰¹

Az 1828-as országos összeírás pápai ívein nem találkozunk a nevével, 1831-ben viszont quaestorként írták össze 150 forintos, 1829. évre kimutatott jövedelemmel.¹⁰² Mivel ekkor Somhegyen ő működtette az Ábrahám által még 1815-ben kibérelt hutát, Salamont ott találjuk mint bérlőt (*Arendator officinae vitrarie dominalis vitra in majori, quam minimi quantitatis distrahens*).¹⁰³ A háztartása ekkor 17 fős volt, jogállása szerint házatlan zsellér, aki hét szolgálóval dolgozott és vele lakott egyik, ismeretlen nevű testvére is. Hat ökre, négy tehene és hat lova volt Somhegyen. De megtaláljuk az úrkúti *regnicolaris* összeírásban is, mivel akkor ott italmérést, mészárszéket bérelt a Zichyektől. Hamuégetéssel is foglalkozott, és megjegyezték azt is, hogy az év többi részében Pápán lakott.¹⁰⁴ Úrkúton természetesen nem írták össze zsellérként, és háztartásáról sincs feljegyzés, mivel nem lakott a településen. Pápán a Tanhoffer-féle házat bérelte, ugyanazt az épületet a főterén, amelyet Ábrahám haláláig bérelt az uradalomtól, és amelynek szomszédságában az üzletei is voltak.¹⁰⁵

Salamon a szomszédos Zichy-uradalommal is tartósabb kapcsolatba került. Somhegy a pápai Esterházyaké volt, de a Bakonyban fekszik, melynek kiterjedt részét a Zichyek nagyvászsonyi uradalma bírta. Az Esterházyak birtokában lévő Somhegyen az üveghutának a termeléshez sok fára és hamuzsírra volt szüksége, a szükségletet pedig az Esterházyak által szabott korlátozás miatt

⁹⁸ MNL VeML IV.1.h 1848. évi összeírás. Ekkor Salamont 55 éves családfőként írták össze.

⁹⁹ MNL VeML IV.1.a 368/1816. szept. 16.

¹⁰⁰ MNL VeML IV.1.a 42/1818. jan. 17.

¹⁰¹ 1821-ben a város vesz tőle 100 pozsonyi mérő zabot 180 forintért. MNL VeML V.2.a 469/1821

¹⁰² MNL OL C 55 1831

¹⁰³ MNL VeML XV.15 Veszprém megye regnicolaris összeírása, 1828. Somhegy nr. 31. (Jud. Salamon Naimon).

¹⁰⁴ Uo. Úrkút nr. 29. (Sal. Neumann)

¹⁰⁵ SNA Az Esterházy család cseklési levéltára, 1829-es leltárak.

részben a Zichyektől kibérelt hamuégetési joggal is ki lehetett elégíteni. Mivel ezáltal a Zichyekkel kapcsolatba léptek, újabb bérlemények is Salamon látókörébe kerültek.

1826-ban Salamon Ábrahám ügyletébe kapcsolódott be, amikor Zichy Károllyal, a nagyvázsonyi uradalom birtokosával több szerződést is kötött. Júliusban az úrkúti haszonvételekre és hamuzsírforrásra szerződtek: kocsma, mézsárszék, fa, bolt. Ezenkívül engedélyt kapott arra, hogy pipaföldet (agyagot) is kitermeljen. Itt fontos megjegyezni, hogy a korszakban Pápán több pipaüzem is működött, a Dunántúlon ekkor itt volt a pipagyártás központja. Az 1848-as összeírás alapján tudható, hogy több helyi zsidó család is érdekelt volt ebben az iparágban, köztük volt a gyárosként összeírt Salamon, Neumann Fülöp és Jakab is.¹⁰⁶ A források alapján ítélve utóbbi kettő testvér volt, nagy valószínűséggel Salamon fiai. Úrkúton végül nem jött létre pipaüzem, az agyagot Pápán használták fel.

A bérelt hamuház a nem sokkal azelőtt megszűnt úrkúti üveghuta területén volt. A szerződésben Salamon vállalta, hogy pálinkafőző házat is épít. Ez meg is valósult, hiszen 1832-ben a pápai Neumann fivérek írták alá a következő négy évre a pálinkafőzésre vonatkozó uradalmi szerződést.¹⁰⁷ A későbbi forrásokban szeszgyárként azonosított üzem az 1860-as években is működött Úrkúton, ahogy az a Todesco fivérek és vázsonyi uradalmi intézőjük levelezéséből kiderül. Ezt az 1826 júliusában kötött szerződést a későbbi évek során többször megújították, a legutolsó adat szerint Neumannék bérleménye egészen 1849-ig szólt.¹⁰⁸

A Somhegyen működő pápai Neumannok úrkúti érdekeltségének kialakulása, mint említettem, azzal volt összefüggésben, hogy 1824-ben az úrkúti üveghutában megszűnt a termelés. A Zichy-uradalom a huta területén álló épületeket és az ide kapcsolható haszonvételeit nem akarta „parlagon hagyni”. A somhegyi hutának így eggyel kevesebb konkurense lett. Salamon az úrkúti haszonvételek mellett kibérelt hamuégető helyet a rendelkezésre álló erdővel együtt minden bizonnyal a somhegyi üveghuta működésének szolgálatába állította. Ezt az is megerősíti, hogy a szerződésben a Zichyek vállalták, hogy újabb hutát addig nem nyitnak a Bakonyban, illetve az egész uradalomban nem gyártanak üveget, míg Salamon szerződése tart. Ameddig a szerződés érvényben volt, nem is létesítettek Úrkúton bányát.

Az úrkúti bérleményekre vonatkozó szerződést követően az 1830-as években Salamon tevékenysége, pápai érdekeltségei mellett, egyértelműen áttevődött Úrkútra, míg Somhegyen Salamon fia, Jakab maradt. Amikor pedig Somhegyen

¹⁰⁶ *Nagy Zoltán*: A dunántúli cseréppipa-készítő műhelyek és termékeik a 19. században (Fontes Castriferriensis 1.) Szombathely 2001. 64. Nagy közli a pipabélyegzőjüket: LXIV. tábla.

¹⁰⁷ MNL VeML XI.608 Szerződések, 1832. okt. 1. Gebrüder Neumann aus Pápa.

¹⁰⁸ MNL VeML XI.608 Urkuter beneficien Contract zwischen Herrn Karl Grafen v. Zichy [...] und Herrn Salamon Neumann.

megszűnt az üveggyártás, és Úrkúton újra beindult a termelés, az ottani üveggyártást is a család vette át.

A már említett, szintén 1826-ban kötött szerződésben, amely még Ábrahám nevében kelt, az egész Zichy-uradalom területén egy év alatt elhulló állatok bőrére szerződtek. (Különböző méretű birkabőrök, régi és új bőrök szerepelnek a szerződésben.) Salamon tehát Ábrahám korábbi bérleteit vette át. A következő, 1828. esztendőre kötött szerződésben pedig már csak az ő neve szerepel. Innentől kezdve a család gazdasági kapcsolata a Zichyekkel, majd a Todescókkal egészen az ajkai üveggyár 1892-ben történt eladásáig fennállt.

A bőrök mellett Salamon ezekben az években gabonát is nagy tételben vásárolt az uradalomtól. Az 1830-as években megszerezte az úrkúti húsmérés jogát is. Ezáltal Salamon lett a Zichy-uradalom legnagyobb bérlője, miközben Pápan is megmaradt az érdekeltsége.¹⁰⁹

A Neumann család ekkori felnőtt generációjának élén egyértelműen Salamon állt, ugyanakkor vállalkozásait testvérével közösen vitte. Mivel az iratok nevet nem említene, hanem csak a *Gebrüder Neumann* meghatározást használják, nem tudjuk pontosan, ki lehetett ez a testvér. Életkori és egyéb adatok alapján feltételezhetően Hermannról van szó. 1840-ben is még Neumann-testvérekkel találkozunk Úrkúton. Tehát az 1820-as évek végén kibérelt haszonvételeket tovább vitték. Ebben az évben 1600 forintot fizettek éves haszonbérként a Zichy-uradalomnak.¹¹⁰

Salamon – akárcsak elődje, Ábrahám – széles körű vállalkozást folytatott. A kezdeti években vitt gabonakereskedése összefüggött a sör- és pálinkafőzéssel, amely által bekapcsolódott a pápai Esterházy- és az úrkúti Zichy-uradalmak haszonvételeinek kibérlésébe.

Az 1830-as években a pápai sörház mellett lévő pálinkaházat Salamon nagy beruházással újjáépítette és korszerűsítette: a hűtővizet a Tízes-malom szilipjétől vas és vörösfenyő vezetékeken keresztül vezette oda. 1835–1847 között 12 évre kötött bérleti szerződést az uradalommal, melynek értelmében a rozst a Tízes-malomban vám nélkül daráltathatta.¹¹¹ 1841-ben már egyértelműen serfőzőként találkozunk vele a forrásokban, amikor 30 000 váltóforintért felvásárolta a pápa–ugod–devecseri uradalom teljes előző évi gabonatermését, leszámítva belőle a konvenciósnak járó és a tavaszi vetéshez szükséges részt. A szerződésben foglaltak szerint Salamon a gabonát az uradalmi raktárakban

¹⁰⁹ MNL VeML XI.608 Szerződések, 1826–1837.

¹¹⁰ MNL VeML XI.608 Extractusok, 1840. okt.

¹¹¹ MNL OL P 1216 capsza 67. Nr. 75. A királyi haszonvételek bérbeadásáról kötött szerződés Pápa várossal, 1837. febr. 13.

tarthatta mindaddig, míg el tudta szállítani, s ehhez kulcsot is kapott a tisztartótól.¹¹²

Salamon pápai házvásárlásáról 1839-ből értesülünk egy Fischer Mór és a pápai Winter, majd Mayer köedénygyáros között keletkezett vita kapcsán, amikor Salamon megvásárolja az úgynevezett Mórocz-féle házat, amelyet korábban Fischer vett meg, de nem fizetett ki.¹¹³

1848-ban 55 éves gyárosként szerepel a városi összeírásban, felesége a 36 éves Schlesinger Régi volt, aki tehát 19 évvel volt fiatalabb nála! Mivel első, vele együtt összeírt gyermeke, Adolf (15) és az őt követők között nagy a korkülönbség, egyértelmű, hogy Salamonnak volt egy előző felesége is, aki meghalt. Adolf után Lotti (9) lányuk született, majd Frigyes (6), Antal (Rafael) (5) és Sándor (Salamon) (1), 1854 után pedig Rozália.

Salamon két gyermekét, Adolfot és Frigyeset is a református kollégiumban taníttatta.¹¹⁴

Első feleségéről, Felner (vagy Velner!) Hániról egy főtéri uradalmi ház bérlése kapcsán értesülünk 1827-ben. Tőle születhetett Jakab és Fülöp nevű fia.

Salamon 1833–1834-ben és 1836-ban községi bíró volt, tehát a helyi zsidóság világi vezetője, egyben ebben is Ábrahám egy generációval későbbi utódja. A Szauer Ábrahám bérlő, zsidó községi gyámatya elleni vizsgálat idején Salamont bízták meg a vádak kivizsgálásával, akinek a vármegyei hatóság előtt is tekintélye volt. Tehetőségét pedig mutatja, hogy Szauert ő segítette ki 3000 váltóforintos kölcsönével.¹¹⁵ A városi társadalmon belüli tekintélyét és megbecsültségét mi sem jelzi jobban, mint hogy 1838-ban egyetlen zsidóként tagja lett a Pápai Casino 12 fős választmányának, és egészen 1847-ig a vezetőségének is. Részvényesként anyagilag is érdekelt volt a városi elit „klubjában”.¹¹⁶

1841-ben a legnagyobb haszonbérlők egyikeként vették számba a türelmi adóösszeírásban.¹¹⁷ 1844-ben a csaknem háromezer főt számláló zsidó közösség új, nagyobb befogadóképességű zsinagóga építését határozta el, azonban

¹¹² MNL VeML XI.602.b Levélmásolati könyv töredéke, 1841. 88. pont. 37–38. A három uradalom-részből összesen 4868 mérő búzát, 3340 mérő rozst, 3226 mérő árpát, 1887 mérő zabot és 400 mérő kukoricát vásárolt.

¹¹³ *Kéry Bertalan*: A pápai keménycserépgyár története. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4. Szerk. Éri István. Veszprém 1965. 257. Ez valószínűleg a Nr. 70. kataszteri számú (Fő tér 16.) ház (volt zsidók háza). 1809-ben vette meg Mórocz János.

¹¹⁴ Lásd A Pápai Református Kollégium i. m. 952., 953. Egy másik helyen Adolf tanítatójaként *öregapja*, id. Neumann Albert szerepel. Uo. 671.

¹¹⁵ MNL VeML IV.1.b 731/1834. jún. 23.; Gróf Esterházy Károly Múzeum Adattára (GEKM A, Pápa) A pápai úriszéki jegyzőkönyve, 1841–1847, 15. oldal

¹¹⁶ *Hudi József*: Források Pápa város 1848/49. évi történetéből. Pápa 2001. 27., 45.; *Jakab R.*: Bérlőből polgár i. m. 150.

¹¹⁷ MNL OL C 55 1842 F1 nr. 55

a belső liturgikus tér kialakításának kérdésében éles konfliktus alakult ki a német területeken és több magyarországi zsinagógában már bevezetett újításokat elfogadó, valamint a hagyományokhoz ragaszkodó községi tagok között. Ezt a konfliktust tovább tetézte a köztudottan felvilágosult férfi, Löw Lipót rabbivá választása, aki négy évvel később a pápai közösség elhagyására kényszerült. A Neumann család tagjai, köztük Salamon is a magyarországi neológia születésénél bábáskodtak. Salamon adományokkal támogatta az új zsinagóga megépítését, tagja volt a Löw Lipót meghívását támogató községi vezetőségnek, és neve szerepel a rabbi 1846-os kinevező oklevelén is.¹¹⁸ A református főiskola alapítványi vagyonának 1843. évi összeírásában Salamon 100 forinttal szerepelt.¹¹⁹

1857-ben, amikor elkészült a város kataszteri összeírása, Salamon még életben volt, így akkori lakóhelyét is ismerjük. A ház a 350. parcellán állt 265-ös számmal. A kataszteri térkép alapján beazonosítva ez a Fő tér kastély felé eső nyugati végén, a Flórián utcától délre a 4. ház volt, egy igen nagy telken.

A pápai Neumannok második generációjának tagjai egy közös családi vállalkozásban tevékenykedtek, így tudták megtartani és továbbra is kézben tartani az Ábrahám által elindított vállalkozásokat, amelyekhez újabbak társultak. Ha megfigyeljük ezek jellegét, egyértelműnek látszik, hogy egymásból következő, egymást feltételező és kiegészítő szakmákról beszélhetünk, amelyeket megfelelő munkamegosztásban a család felnőtt tagjai önállóan vittek.

A forrásokban idősebb jelzővel megkülönböztetett *Neumann Albert* Salamon generációjához tartozott, nagy valószínűséggel az ő testvére volt. Pápán született az 1790-es években. Saját boltjában gabonakereskedést űzött. 1815-ben az uradalomtól házvásárlási engedélyt szerzett, és a zsidó Baron Józseftől megvásárolta az Ispotály utca 203. szám alatt álló házat 2000 forintért és 10 aranyért.¹²⁰ 1816-ban főtéri uradalmi bolt bérlőjeként találkozunk vele.¹²¹

1819-ben harmadosztályú kereskedőként szerepel az összeírásban, ekkor egy fia és egy lánya volt. 1833-ban már két fiút és egy lányt nevelt, továbbá egy szolgálólány is a háztartásában lakott.¹²² Felesége nevét az 1848-as összeírásból ismerjük, Vilner Teréziának hívták. Egyik fiuk valószínűleg a későbbi ifjabb Hermann volt, 1848-ban ugyanis egymás melletti háztartásban írták össze őket.

¹¹⁸ *Jakab Réka*: „Kóser-e a rabbi?” Ortodoxok és újítók a pápai zsidó közösségben az 1840-es években. Századok 144. (2010) 595–616.

¹¹⁹ Dunántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei, 1843.

¹²⁰ MNL VeML V.2.a 40/1815. jan. 21.

¹²¹ *Jakab R.*: Bérlőből polgár i. m. 186.

¹²² MNL OL C 55 1833 F1 nr. 86., 130.

Albert a vármegyei jegyzőkönyvekben is felbukkan, az 1810-es évek végén több alkalommal is hallunk pénzkölcsöneiről, adósságairól és a katonaság részére történt gabonaeladásairól vagy követelési pereiről.¹²³

Mivel 1848-ban a városi zsidó összeírás idején két, egy idősebb és egy ifjabb Albert is élt a városban, akik kortársak voltak, eldönthetetlen, hogy az 1840-es évek különböző forrásaiban melyikük személye áll a név mögött. Az biztos, hogy az idősebbik Albert rokona volt Ábrahámnak, hiszen gabonakereskedelmi ügyletekben együtt is szerepelnek. Másrészt a fiaként feltételezhető ifj. Neumann Hermann 1848-ban üvegkereskedőként írták össze. Valószínűleg az idősebbik Albert halálát rögzítette az anyakönyv 1865-ben. Ekkor lakhelye a Fő tér 250. számú ház volt.

Salamon másik testvére *id. Neumann Hermann* volt.¹²⁴ Az 1848-as összeírás életkori adatai alapján 1798 körül született Pápán. 1828-ban Hermann üveges és kereskedő volt, aki az uradalomtól bérelt boltjában egy segéddel dolgozott, és nem rendelkezett saját tulajdonú házzal. 1833-ban már özvegyként szerepel a türelmiadó-összeírásban, 1842-ben pedig mint nagyobb haszonbérletet írták össze.¹²⁵ Az 1840-es években a zsidó község előjárója volt. 1844-ben a zsinagóga-építés vitájában az újításokat szorgalmazó és elfogadó pártban találjuk, 1848-ban pedig serfőzőként, azaz az uradalmi serfőző ház bérlőjeként írták össze. A sörháznak korábban testvére, Salamon volt a bérlője. Hermann továbbra is özvegyen élt. Gyermekei, Károly és Lujza mellé tanítót és zongoratanárt is fogadott. Velük élt egy rokon fiú, Sándor is, aki Somhegyen született 1835 körül.¹²⁶

Voyta Adolf visszaemlékezései szerint Hermann jómódú ember volt, a városban a gazdag Hermannnak nevezték. Emlékei szerint a somhegyi hutát is bérelte. Hermann tehát a család pápai és somhegyi bérleményeiben is részt vállalt.

Károly fiát a református kollégiumban taníttatta.¹²⁷ 1857-ben Hermann a Fő téren lakott, a Korvin utcai leágazástól északra a 3. házban – 258. sz. ház (343. sz. telek). 1860 körül a Somló dobai oldalán található szőlejét a házzal és az alatta lévő pincével együtt eladta, majd az évtized végén Pestre költözött¹²⁸ és valószínűleg ott is hunyt el. Lánya, Lujza első unokatestvéréhez, Neumann Frigyeshez ment feleségül 1863-ban.

¹²³ MNL VeML IV.1.b 24/1818. nov. 26.; MNL VeML IV.1.a 62–67/1818. nov.; MNL VeML IV.1.b 582/1819. márc. 15.

¹²⁴ Voyta Adolf visszaemlékezései. Szerk. Hudi József. Pápa 2012. 101.

¹²⁵ MNL OL C 55 1842. F1 Nr. 55.

¹²⁶ Voyta Adolf visszaemlékezésében Hermann édes fiaként említi Sándort, akit Bécsben a Politechnikumban taníttatott, azonban a fiú meghalt. Lásd Voyta Adolf visszaemlékezései i. m. 99.

¹²⁷ A Pápai Református Kollégium i. m. 391. 1852–53-as tanév.

¹²⁸ Voyta Adolf visszaemlékezései i. m. 101.

A harmadik nemzedék

A pontos családi leszármazás és rokonsági kapcsolatrendszer ismeretének hiányában a hozzátétőleges életkor és az egyes személyek foglalkozásáról/tevékenységéről fennmaradt források segítségével csupán az állapítható meg biztosan, hogy ki volt egy-egy időszakban a kiterjedt család meghatározó tagja, családfője.

Salamon, az idősebbik Albert és az idősebbik Hermann gyermekei alkotják a Neumann család következő nemzedékét, akik az apáik által megalapozott gazdasági erőre támaszkodva maguk is a zsidó közösség és egyben a város meghatározó potenciáljai lettek. Közülük is kiemelkedik a legidősebb, Jakab, aki a nekrológiájában közölt adatok szerint 1802 körül született Pápán. Legelőször 1838-ban tűnik fel a forrásokban, mégpedig az ekkor alakult kaszinó tagjai között, majd 1844-ben egyértelműen a vallási újításokat szorgalmazó párt tagjai között találjuk, aki a pápai zsinagóga építésére is nagyobb összeget áldozott, s az építkezésben szerzett érdemeit később nekrológia is kiemelte. Ezekben az években a zsidó község elöljárói között találjuk.

Az 1848-as összeírásban gyárosként szerepel, ami egyértelműen a somhegyi hutára utal. Felesége a lovasberényi születésű Brochfeld Matild volt, akivel négy fiút neveltek: Bernát, Antal, Sándor (Samu) és Béla (Albert). Bernát és Antal a református kollégiumban tanultak, Sándor később kriminalista lett Budapesten, valószínűleg jogot végzett.

Jakabról viszonylag sok adatot megőriztek az 1870–1880-as évek pápai hírlapjai. Ebben az időszakban magánzó volt, és virilis jogon bekerült a városi tanácsba, valamint a megyebizottságba. Rangjához illően rendszeresen adakozott a város és a zsidó község különböző intézményei javára. Felesége tagja volt a város jótékony nőegyleteinek, ő is rendszeresen szerepelt a helyi újságban mint a közösség megbecsült tagja és adakozója. Míg Salamon generációja számára egyelőre még a reformkori kaszinó demokratizáló intézménye jelentette az integráló közeget, Jakab és családja már kiemelkedett saját vallási közösségéből. A Neumannok gazdaságilag annyira fölemelkedtek, hogy mire a polgári jogokat kiterjesztették, ők készen álltak elfoglalni helyüket a polgári elitben.

Nekrológia szerint Jakab a somhegyi hutát működtető családtag unokaöccse volt, akitől alig 16 évesen vette át az üzem vezetését.¹²⁹ Ha hihetünk az életkori

¹²⁹ „Nagybátyja a Somhegyen bírta az Esterházyak üveggyárát. Ettől az alig 16 éves Neuman Jakab vette azt át és nagy gondnal és pontossággal felelt meg nagy hivatásának. Gondos és igazságszerető gazda volt, humánusan bánt 3–400 gyári munkásával. Többször volt dolga Ányos Istvánnal, egykori zirci szolgabíróval ügyes-bajos dolgokban. Ányos később a német és cseh munkások fölötti bíraskodási jogot átruházta Neumanra. Munkásai annyira szerették, hogy ez időtől fogva semmi büntetendő cselekményt nem követtek el. Hogy milyen humánus ember volt, bizonyítja, miszerint egy embert, aki tőle fát lopott, csak azért nem büntetett meg, mert akkor Esterházy Miklós gróf nála látogatóban volt. A munkások atyjukat tisztelték benne. Esterházy Károly és Pál grófok gyakran kilátogattak hozzá a

adatoknak, akkor ez 1820 körül történhetett, amikor Ábrahámnak anyagi nehézségei támadtak. Az eddig kibogozott rokonsági kapcsolatok alapján azt feltételezzük, hogy a hutát ebben az átmeneti időszakban az idősebb Neumann Hermann vezette, hiszen ő volt Jakab apjának, Salamonnak a testvére, akit a források több helyen is üvegesnek vagy üvegkereskedőnek neveznek.¹³⁰

1857-ben Jakab *Bürger*ként szerepelt a kataszteri házjegyzékben. Ahogyan az újságokból is kiderül, a Fő utcán lakott, a vármegyeház és a városháza közelében, az 51. számú házban (79. sz. telek), közvetlenül a vármegyeháza (később járásbíróság) mellett. A Fő utca legelölkelőbb házai közül az egyik az övé volt.

1888. szeptember 30-án halt meg, 86 éves¹³¹ korában. Ezt követően felesége Budapestre költözött. 1894-ben magánzóként találkozunk a nevével egy közjegyzői okiratban, amely szerint fia, Béla, aki ekkor szintén magánzóként az Erzsébet körút 5. szám alatt lakott, megváltotta anyja bútorait és egyéb ingóságait, majd használatra továbbra is átengedte neki, ezenkívül elvállalta a lakás bérleti díjának fizetését. Brochfeld Matild nem sokkal később, 1895. április 28-án hunyt el a VI. kerületi Rózsa utca 36. I. emelet 17. számú lakásban.¹³² Matild abból a lovasberényi Brochfeld családból származott, amelyik házassági kapcsolatba került a Baumgartenekkel is.¹³³

Jakabot és családját az 1850-es években Somhegyen írták össze, gyermekei azonban Pápán jártak iskolába. Pápai egzisztenciájuk és városi beágyazottságuk végig egyértelmű, Somhegyhez a huta bérlelése és működtetése kötötte őket.¹³⁴

A somhegyi huta 1859 szeptemberében történt bezárása után Jakab ottani érdekeltégei is megszűntek.¹³⁵ Az ezt követően újrainduló úrkúti bánya vezetőjeként vagy igazgatójaként (Fabrik Direktor v. Fabrik Leiter) J/I Neumann vagy Jos. Neumann írta alá a nyugtákat.¹³⁶ Ebből arra következtethetünk, hogy a Neumannok Somhegy után az úrkúti régi üvegbanányát indították újra, immár nem bérlőként, hanem fizetett

Somhegyre. Sárkány zirci apát is jó viszonyban volt vele. Nagy előszeretettel termesztette a kiváló minőségű borokat, melyből egy alkalommal a király asztalára is szállított, és ezért legfelsőbb helyről köszönő elismerést kapott, mit haláláig őrizett, a derék aggastyán.” Pápai Hírlap 1. (1888) 22. sz. 3–4.

¹³⁰ Az 1857. évi somhegyi összeírásban Neumann Jakab mellett egy nála 10 évvel idősebb Neumann Jánost is összeírtak, akinek nem volt családja. Vele más forrásokban nem találkozunk.

¹³¹ Az életkori és születési adatok bizonytalanságára jó példa, hogy amikor 1857-ben Somhegyen összeírják, akkor 47 évesnek mondják, ami szerint viszont 1810-ben született. Lásd MNL VeML XII.3 A Szent Benedek Rend bakonybéli apátságának iratai. Összeírások. 1858-ban csak a fiai és egy 58 éves N. Jánost említene. 1859-ben pedig Jakabot 52 évesként említik, fiai pedig Bernát, Antal és János.

¹³² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.168.a 195/1894.

¹³³ *Halmos K.*: Családi kapitalizmus i. m. 48.

¹³⁴ A gyermekek nevének gyakori pontatlansága és összeírásonkénti változása is arra utalhat, hogy elsősorban Pápán éltek. Lásd MNL VeML XII.3 Összeírások. Például 1857-ben: Bernát, Antal, Sándor, Albert; 1859-ben: Bernát, Antal, János.

¹³⁵ 1859-ben Jakabot még összeírták Somhegyen! Lásd MNL VeML XII.3. Összeírások.

¹³⁶ MNL XL.608 Todesco korszak iratai. Gazdasági levelezés. Pl. 1866. 5/10. levélben. A neveken tapasztalt pontatlanság, továbbá ez esetben a rövidítés miatt nem tudjuk eldönteni, hogy Jakab vagy Hermann, vagy esetleg Jakab néhol Jánosként említett fia vezette-e az úrkúti hutát.

alkalmazottként. Amikor 1862 körül Todescoék újra indították az úrkúti üvegyártást, hivatkoztak arra, hogy a gyártáshoz szükséges hamuzsirt is a birtokról nyerik, tehát a Neumannok által korábban kibérelt hamuházból.¹³⁷ Az úrkúti huta az 1870-es évek közepéig termelt. Todesco és vázsonyi ügyvivője, Pollitzer Henrik német nyelvű levelezéséből csak az ügyvivőhöz írott leveleket ismerjük. Ezekből is egyértelmű, hogy Jakab és fiai vezették a hutát, de azon fölül a szeszgyártásra és a gabonatermesésre is volt szerződésük. Utóbbiak miatt Todesco elégedetlen volt a Neumannok tevékenységével, 1862 augusztusában kemény levélben bírálta őket az ügyvivőnek. Nem kívánta őket többé bérlőnek, és az uradalmi adminisztrációban is változtatásokat sürgetett, mert csalást és hozzá nem értést sejtett. 1863-ban mégis arról értesülünk, hogy Jakab Vázsonyba kívánt költözni, mert Pollitzer az uradalom jószágkormányzójává kívánta őt tenni azt remélve, hogy kormányzása nyereséget hozhat. Todesco ezt nem kívánta megakadályozni, de azt nem engedélyezte, hogy Jakab számára az uradalomban házat építsenek, helyette a kastély egyik szárnyát javasolta lakás céljára.¹³⁸ Pár hónappal később azonban arról értesülünk, hogy Jakabtól megvonták az uradalom gazdasági igazgatását, és az üveghuta továbbműködtetése is kétségessé vált a gyér nyereség miatt. Todesco nem kívánt üvegüzemet működtetni arra hivatkozva, hogy egy ilyen üzletág vitele alapos ismereteket kíván.¹³⁹ 1863. július 1-jétől revíziót rendelt el az úrkúti teljes gazdaságra vonatkozóan, tehát az üveghutára is, és ezt követően megszűnt a Neumannok érdekeltsége Úrkúton.¹⁴⁰

Jakab testvére, *Fülöp* a Neumannok egy másik ipari vállalkozását vitte: gyárosként a pápai pipaüzemek egyikét vezette.¹⁴¹ Az 1810-es években született Pápán. 1848-ban apja háztartása mellett írták össze feleségével, Herzfeld Bettivel (Babette/Teréz) együtt.

Fülöp kezdetektől tagja volt a városi kaszinónak, 1844-ben pedig őt is a vallási újíttatás szorgalmazó pártban találjuk, aki 1100 forinttal járult hozzá a zsinagóga-építéshez. 1895 előtt hunyt el. Özvegye 1900-ban Budapesten halt meg, végrendeletéből ismerjük gyermekeiket: Hermina, Gyula, Emma, Paulina. 1900-ban Hermina (Wolf Adolfné) és Emma (Behron Károlyné) is özvegy volt, Paulina pedig már halott. Férje, dr. Spitzer Móríc Ilka, Anna és Emil nevű gyermekeiket özvegyként nevelte.¹⁴²

¹³⁷ *Éri I.*: Adatok i. m. 163.

¹³⁸ MNL VeML XI.608 Gazdasági levelezés. Eduard von Todesco levele. Bécs, 1863. febr. 9.

¹³⁹ MNL VeML XI.608 Gazdasági levelezés. Eduard von Todesco levele. Bécs, 1863. ápr. 28.

¹⁴⁰ *Németh István*: Az ajkai üvegyár alapításának története Neumann Bernáttól a Kossuch János cégig. 1878–1891. In: Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok 3. Veszprém 1976. 542.

¹⁴¹ *Nagy Z.*: A dunántúli i. m. 160. LXIV. tábla

¹⁴² BFL VII.8.d 38/1900

Az *ifjabbik Neumann Hermann* 1817 körül született Pápán, s – mint utaltunk rá – feltételezhetően id. Albert fia lehetett. Felesége Gottlieb Betti volt, és 1848-ban négy fiút és egy lányt neveltek: Rafaelt, Armúthot, Viktort, Józsefet és Etelkát. Ekkor üvegkereskedőként írták össze, boltos segéddel dolgozott, és ugyanakkor két pipáslegény is tartozott a háztartásához. Három évvel később, Viktor fia iskolai beiratkozásakor bizonyíthatóan pipagyárosként szerepelt,¹⁴³ majd 1856-ban, József fia beiratkozásakor üvegesként.¹⁴⁴ Egyértelmű tehát, hogy az ifjabbik Hermann is a Neumannok kiterjedt gazdasági tevékenységében vett részt. Minden bizonnyal ekkor ő értékesítette Pápán a család somhegyi hutájában gyártott üvegeket, valamint pipagyárosként is kapcsolódott a többi Neumann gazdasági vállalkozásaihoz.

A negyedik nemzedék

A pápai Neumann családban az 1860-as évek elejére felnőtté vált tagok közül két személy emelkedik ki: Bernát és a vele csaknem egykorú nagybátyja, Frigyes, aki Salamon későn született gyermeke volt. Őket tekinthetjük a családi karrier betetőzőinek, hiszen általuk jut el a család a gyáralapításig, illetve a nemességet szerző nagytőkés zsidó családok sorába.

Bernát az 1830–1840-es évek fordulóján született Jakab és Brochfeld Matild első gyermekeként, a református kollégiumban tanult, 1852–1853-ban 5. gimnazista volt.¹⁴⁵ Fiatalon, 1862 januárjában az immár a Todesco bécsi bankár fivérek által bírt nagyvázsonyi Zichy-uradalom úrkúti gazdaságának az igazgatója lett.¹⁴⁶ Apja révén került velük kapcsolatba Antal nevű öccsével együtt, abban az időszakban, amikor a somhegyi üvegtermelés megszűnése után Úrkúton újra elindult az üveggyártás. Ez a kapcsolat azonban egyelőre rövid életűnek bizonyult. Valószínűleg az üveghuta működtetési formája miatt keletkezett vita Eduard von Todesco és a Neumannok között, akik bérlőkké szerettek volna válni, de csak az igazgatásra kaptak megbízást. Gazdasági tevékenységük felülvizsgálata után 1863 második felétől Bernát igazgatói megbízatása is megszűnt. Még ebben az évben visszaköltözött Pápára és földbérletre. Októberben feleségül vette Bischitz Salamon dunaföldvári kereskedő lányát, Rózát.¹⁴⁷ Az 1870-es évek elején is Pápán élt, a Pápai Lapok egyik publicistája volt. Néhány adat arra utal, hogy ezt követően Székesfehérváron mezőgazdasági gépek gyártásával és/

¹⁴³ A Pápai Református Kollégium i. m. 671.

¹⁴⁴ Uo. 692.

¹⁴⁵ Uo. 338.

¹⁴⁶ MNL VeML XI.608 Todesco korszak iratai. „B. Neumann Güterdirektor”-ként egészen 1863 végéig láttamozta az uradalom részére kiállított számlákat és bérjegyzégeket.

¹⁴⁷ *Németh I.*: Az ajkai üveggyár i. m. 534.

vagy forgalmazásával foglalkozott. Azonban legnagyobb vállalkozásával a család régi ipari tevékenységét folytatta. Az úrkúti üveghuta 1875–1876-ban került felszámolásra.¹⁴⁸ A felszámolásban szerepet játszhatott egy korszerűbb technológiával működtetett üvegyár létrehozásának terve. Bernát 1878-ben hozta létre a Zichy-uradalom területén fekvő Ajkán a környék szénkitermelésére, a kiépült vasútvonalra és az egykori somhegyi, illetve úrkúti munkásokra alapozva a család új üzemét, a ma is működő üvegyárat.¹⁴⁹ A gyár kezdetben lámpacilindereket, gyógyszeres üvegeket, háztartási poharakat gyártott. A megyei lapok lelkesen dicsérték a gyár produktumait, amelyeket Bernát bizományban Budapesten is értékesített.¹⁵⁰ Lánya, Emma 1888-ban Székesfehérváron ment férjhez Klein Zsigmond csabai kereskedőhöz.¹⁵¹ 1892-ben Bernát eladta a gyárat. Budapesten hunyt el 1919-ben.

Öccse, Antal 1841 körül született Pápán. Az 1860-as évek legelején az ő nevével is találkozunk a nagyvázsonyi uradalom gazdasági levelezésében. Rövid ideig az újraindított úrkúti üveghuta inspektora volt, apja és testvére mellett ő is részese a család vállalkozásainak. Későbbi tevékenységéről nincsenek ismereteink, 1900-ban egy közjegyzői iratban birtokosként tűnt fel, és Budapesten lakott a VI. kerületi Lázár u. 13. szám alatt.¹⁵² Felesége Altstock Fáni volt, Irma lányuk dr. Vincze Ignác ügyvédhez ment feleségül. A család 1905-ben a Margit rakpart 56. szám alatt lakott.¹⁵³ Antal Budapesten a Kemnitzer (ma Dohnányi) utca 7. szám alatt hunyt el 1907. november 11-én.

Rendszeresen publikált a Magyar Zsidó Szemlében, elsőként itt közölte a pápai zsidók 1748-ban kelt védlevelét, amelyet ő őrzött eredetiben. Ez nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy felmenői községi előjárók voltak.

A gyáralapító vállalkozóvá lett Bernát pályája gazdasági tekintetben az üveges zsidó Ábrahám ősatya karrierindító vállalkozásának kiteljesedését jelenti. A gazdasági felemelkedéssel párhuzamosan zajló társadalmi mobilitás folytán,

¹⁴⁸ *Éri I.*: Adatok i. m. 164.

¹⁴⁹ „Neumann Bernát úr városunk szülöttje Ajkán, egy a jelenkor kívánalmainak megfelelő üvegyárat építtetett, s azt a f. hó 19-én megejtett s fényes sikerült próba után immár megnyitotta. Ezen gyár az üvegyártás minden ágára kiterjedve, megyénk iparát s így haladását nagyban fogja előmozdítani. Mi a derék gyártulajdonosnak a legszebb sikert kívánjuk s megvagyunk győződve, hogy kereskedőink idevágó iparcikkeiket, nem a külföldi, hanem Neumann úr hazai gyarából fogják beszerezni.” Pápai Lapok, 5. (1878) 38. sz. 157.

¹⁵⁰ Neumann Bernát pere a Schwarz Vilmosnak (Bp., V. Sétatér u. 6. sz. alatti üzlete) bizományba adott üvegáru ügyében. BFL VII.201 585/1890. A Bernát tulajdonában álló üvegyárról részletesen lásd *Németh I.*: Az ajkai üvegyár i. m. 568–630.

¹⁵¹ Pápai Hírlap 1. (1888) 29. sz. 5. Más adat szerint Klein monoki kereskedő volt. *Németh I.*: Az ajkai üvegyár i. m. 534.

¹⁵² BFL VII.176.a 691/1900

¹⁵³ BFL VII.173.a 2591, 2592/1905

Neumann Frigyes révén a társadalmi hierarchia csúcsára, a nemesi birtok és cím megszerzéséig is eljutott a család.

Frigyes Salamon és Schlesinger Regina 1841 körül született fia volt.¹⁵⁴ A Pápai Református Kollégiumban tanult, az 1848–1849-es tanévben apját kereskedőként azonosították.¹⁵⁵ Frigyes később Budapestre került, 1863-ban vette feleségül Lujzát, id. Neumann Hermann lányát. Hermann Salamon testvére volt, tehát a házaspár tagjai egyben első unokatestvérek is. Két gyermekük született: egy fiuk, Károly Lipót minisztériumi tanácsos lett, a kereskedelmi minisztériumban dolgozott, és egy leányuk, Róza.

Frigyes 1888. február 15-én kapott nemességet.¹⁵⁶ Nemesként földbirtokos is volt. A szakirodalom szerint a nemesi birtok holléte nem ismert, azonban a Budapest Főváros Levéltárában őrzött közjegyzői iratok alapján kiderül, hogy Frigyes 1884-ben, tehát még a nemesi cím megszerzése előtt Markusovszky József földbirtokostól megvásárolta a Fejér megyei Szerecseny-pusztán (Gárdony) található nemesi birtokot 80 000 osztrák értékű forintért.¹⁵⁷ Nemesi előnevét tehát erről a birtokról vette fel 1888-ban, amelyet törvényes utódai is viselhettek.¹⁵⁸ Halála után az örökösök értékesítették a birtokot, amelyen épületek is voltak – ahogyan arra egy felvett leltárból következtetni lehet. A gárdonyi birtok a család tartózkodási helye volt a pesti otthon mellett.¹⁵⁹

Frigyes nemesi címe mellett udvari tanácsosi címet is kapott. Pestre szakadása után is fenntartotta Pápa városi társadalmi kapcsolatait. 1881-ben adakozott a pápai színház építésére, 1888-ban, házasságának 25. évfordulója alkalmából Néger Ágoston bencés szerzetesnek küldött 100 forintot azzal, hogy felét keresztény, felét pedig zsidó rászorulókra költse.¹⁶⁰ Tagja volt a magyar gazdák jégbiztosítási helyi szövetsége felügyelő- és vizsgálóbizottságának, valamint a Wahrmann Mór betegsegélyző egyesületnek.¹⁶¹

Frigyes és Lujza lánya, Róza 1893-ban ment férjhez dr. Singer Zsigmond belügyminiszteri titkárhoz, akivel házassági szerződést is kötöttek.¹⁶² A család ekkor

¹⁵⁴ 1906-ban kelt halotti anyakönyvi bejegyzése szerint 65 éves korában hunyt el. A zsidóösszeírásban pedig 1848 júniusában kétéves gyermekként szerepel. MNL VeML IV.1.h

¹⁵⁵ A pápai református kollégium i. m. 664.

¹⁵⁶ *Újvári Péter*: Magyar zsidó lexikon. Bp. 1929. 645. A Királyi könyvek két bejegyzést tartalmaznak Frigyesre vonatkozóan. Ezek szerint Frigyes 1888. február 15-én nyerte el a nemességet. A szöveg így szól: „N. F. budapesti nagykereskedőnek és törvényes utódainak a közügyek területén szerzett érdemei elismeréséül a magyar nemességet adományozom. Kelt Budapesten 1888. évi február hó 15-én.” A következő bejegyzés: „N. F. budapesti nagykereskedőnek és törvényes utódainak a gárdonyi előnevet adományozom. Kelt Gödöllőn 1888. évi november hó 11-én.”

¹⁵⁷ BFL VII.168.a 370/1884

¹⁵⁸ MNL OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1888. okt. 14. (18. ülés) 18. pont: Előterjesztés – Neumann Frigyes budapesti nagykereskedő és törvényes utódainak a gárdonyi nemességi előnév adományozása.

¹⁵⁹ BFL VII.184.a 305/1907

¹⁶⁰ Pápai Lapok 15. (1888) 13. sz. 48.

¹⁶¹ Pápai Lapok 16. (1889) 1. sz. 8.

¹⁶² BFL VII.184.a 512/1893

a Teréz körút 37. szám alatt lakott. Róza hozománya 100 000 forint készpénz volt, amit a szerződéskor átadtak a vőlegénynek. Ezen kívül társadalmi és vagyoni állásának megfelelő kiházasítást kapott. Róza a házasságkötéskor még kiskorú volt, ezért helyette Frigyes írta alá a szerződést. A családba beházasodó Singer Zsigmond nevét Gárdonyra változtatta.

Frigyes 1906. október 30-án végrendelet nélkül hunyt el Budapesten.¹⁶³ Örökösei 1907-ben eladták a gárdonyi nemesi birtokot a Dunapentele-rácalmási Takarékpénztár Rt.-nek. A birtokot 534 000 koronáért értékesítették. Eladták az ingatlant, a rajta álló épületeket, az élő- és holt felszerelést, kivéve néhány ingóságot, amiről leltárt vettek fel: ezek az ispán és a kulcsár által használt bútorok, a lakóházban található bútorok tartalma: ágyneműk, egy secretin íróasztal, bútorok, szőnyeg, családi képek, kis edények (emléktárgyak), baromfik és hat csikó.¹⁶⁴

A korabeli budapesti címtárak segítségével ismerjük Frigyes és családja lakhelyeit. Eszerint 1884-ben a Nagykorona (ma Hercegprímás) utca 7. sz. alatt laktak. 1893-ban már a Teréz körút 37. sz. alatt vették nyilvántartásba. 1896-ban Frigyes és Lujza Havas Antal József bankártól telket vásároltak a terézvárosi Nagy János utcában 33 000 forintért.¹⁶⁵ A telken felépült ház később a 32-es számot kapta. Ez a ház ma a Benczúr utcai villasoron áll, Frigyes ebben a házban hunyt el. Felesége túlélte őt, 1913-ban még hallunk róla, amikor 100 koronát küldött a pápai izraelita kórház javára.¹⁶⁶ Ő 1918 körül halt meg.¹⁶⁷

Pápáról Pestre kerülve Frigyes kereskedőként nagy karriert futott be. Az 1880-as évektől ott találjuk a legfontosabb bankok és cégek igazgatósági és vezetőségi tagjai, illetve részvényesei között. Valamikor 1863 és 1865 között költözhetett Pestre. Kezdetben kereskedőtársasági formában működő cégére vonatkozó első adatunk 1867-ből való: Neumann & Hirsch. Ges. Neumann Friedrich u. Hirsch Josef Ludwig Produktenhdl. Firm.¹⁶⁸ 1875-ben a céggel egy perbeli követelésben találkozunk.¹⁶⁹ Ekkor és még 1879-ben is a Neumann és Hirsch kereskedő cég az Orczy-házban működött.¹⁷⁰ A perben a céget Frigyes unokaöccse, ifj. Neumann Sándor ügyvéd képviselte.¹⁷¹ Az üzlettárs Hirsch kilétére egy utalásból következtethetünk. 1881-ben

¹⁶³ BFL VII.9.c Öb. 20/1906

¹⁶⁴ BFL VII.184.a 305/1907

¹⁶⁵ BFL VII.184.a 276/1896

¹⁶⁶ Pápai Hírlap 10. (1913) 5. sz. 5.

¹⁶⁷ A Fővárosi Közlöny 1918. március 22-ei közleménye szerint Károly és Róza örökösödés címén megörökölték a Nagy János u. 32. sz. ingatlant. BFL XV.37.c 4213. sz. telekkönyvi betét.

¹⁶⁸ Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1867. Pest 1866. 388.

¹⁶⁹ BFL VII.2.c I-520/1875: Neuman és Hirsch pere a párizsi Strausz Rafael cég ellen, 14 996 frank 37 centime követelésük van, miután a francia kormány számára szállított szalonna árával adós maradt.

¹⁷⁰ BFL VII. 184.a 177/1875; BFL VII.184 193/1879

¹⁷¹ Brochfeld Matild gyászjelentésében Sándor ügyvéd szerepel, itt azért nevezhették ifjabbnak, mert a zsidóösszeírás szerint Frigyesnek is volt egy Sándor nevű testvére.

és 1882-ben az V. kerületi Balaton u. 4. szám alatti házban együtt vették jegyzékbe Neumann Frigyes, Hirsch József Lajost és Neumann Antalt (valószínűleg Frigyes testvére), mellettük még Herczog Pétert és Herczel Tivadart, akiknek a szomszédos házakban is volt tulajdona.¹⁷² Ez valószínűleg a cég telephelye lehetett. Ugyanekkor Neumann Frigyesnek a Nádor u. 18. sz. alatt bizományi üzlete is volt. A címjegyzékben ezzel a telephellyel mint terménykereskedő szerepelt.¹⁷³ 1869-ben az ajka-csinger-völgyi szénlelőhely kiaknázásának jogát a tulajdonos Puzdor családtól egy több szereplős társaság vásárolta meg, melynek tagja volt a Neumann és Hirsch cég is.¹⁷⁴

A Neumann és Hirsch cég 1875-ben Borsodban erdőbirtokot vásárolt a Fáy családtól,¹⁷⁵ és ebben az évben egy erdélyi fakereskedelmi üzletbe is bekapcsolódtak, amely ügyletük a képviselőházban is szóba került.¹⁷⁶ E vállalkozásukkal függhet össze Frigyes érdekeltsége a fűrészmalom-iparágban. Szintén a képviselőházi naplóból derül ki, hogy a pénzügyminisztérium több üzletet kötött a Neumann és Hirsch céggel.¹⁷⁷ 1879-ben a békési vasútépítéshez szükséges talpfára tettek ajánlatot.¹⁷⁸

Valamikor az 1880-as években Frigyes önálló céget alapított, vagy a korábbi cégét saját nevében vitte tovább. 1887-ben Neumann Frigyes bizományi- és terménykereskedő céggel találkozunk, melynek vezetője Hirschler Ernő volt.¹⁷⁹ A cég mindvégig nagykereskedelmi cég maradt, telephelyeit az idők során változtatta, utolsó címe az V. kerület Hold utca 10. szám alatt volt.¹⁸⁰

Frigyes halála előtt egy bő héttel a cég Neumann Frigyes utódai néven új telephelyet vásárolt a VII. kerületi Rottenbiller utca 13. szám alatt Walla József gyárostól. A cég nevében két társtag, Schamburg Móric és Frankl Tivadar kötötték meg az adás-vételi szerződést 124 000 korona értékben.¹⁸¹ Ettől kezdve, amíg a céget nyo-

¹⁷² Budapesti cím- és lakjegyzék, 1882. 38.

¹⁷³ Uo.

¹⁷⁴ *Tilhof Endre*: Ajkai krónika. Ajka 2009. 90–91.; *Németh I.*: Az ajkai üvegyvár i. m. 546. A Neumann család Ajka-környéki, majd ajkai érdekeltsége alapján feltételezhető, hogy Frigyes cégéről van szó.

¹⁷⁵ BFL VII.184.a 435/1875

¹⁷⁶ Horváth Gyula felszólalása: „Tisztelt ház! [...] az erdélyi faadásra nézve egy üzlet kötöttet Kolm, Neumann és Hirsch cégekkel. Ezen üzlet az államra nézve káros nem lesz annyiban, a mennyiben oly fának eladását célozza, melyet eddig eladni nem lehetett; de ha azon összege fog a fának eladatni, a mennyi azon szerződésben meg van nevezve és ha azon piacokra fog dobálni, a melyek ezen szerződésben meg vannak nevezve; meg vagyok győződve, hogy egyáltalában azon fakereskedés, a mely Erdélyben a magántulajdonosok birtokában lévő erdőkben és magánvállalkozók kezében fölvirágozott, éppen az állam által fog tönkre tétetni. [...] kérem, hogy [...] intézkedjék az iránt, hogy azon vidéken, mely egyik főreményét éppen a fölvirágozott fakereskedésbe helyezi, ezen fakereskedés teljesen tönkre ne tétessék.” Az 1872-ik évi szeptember 1-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Buda 1875. XV. 325. (1875. március 19.)

¹⁷⁷ Az 1875. évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Bp. 1877. XI. 247. (1877. június 25.)

¹⁷⁸ Békésmegyei közlöny 6. (1879) 38. sz. 1.

¹⁷⁹ Czégek kézikönyve. Bp. 1887. 127.

¹⁸⁰ BFL VII.173.a 2882/1904, illetve BFL VII.176.a 2590–2592/1906

¹⁸¹ BFL VII.176.a 2590/1906

mon tudjuk követni, a székhelye ez a cím maradt. Elképzelhető, hogy a kereskedelmi vállalkozásától Frigyes már korábban megvált, de új tulajdonosai a jól hangzó nevet meg kívánták őrizni. Hagyatéki irataiban a vállalat nem szerepel a vagyontárgyak között. A cég új tulajdonosainak társtagsága 1915 körül megszűnt, ekkortól Schamberg vagy Schamburg Mór kizárólagos tulajdonosként szerepel.¹⁸² Profilja továbbra is a termény-nagykereskedelem maradt, ami kiegészült zsiradék-nagykereskedelemmel is.

Mint nagytőkés kereskedő, Frigyes fokozatosan tagja lett valamennyi nagy cég és bank igazgatótanácsának és bekapcsolódott a malomiparba is. 1882-ben a Budapesti Áru- és Értéktőzsde tanácsosa, a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank (V. Dorottya u. 8.) vezetőségi tagja, a Lujza gőzmalom felügyelőbizottsági tagja volt.¹⁸³ 1893-ban Frigyes kereskedőként a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. igazgatósági tagja,¹⁸⁴ a Postatakarékpénztári Tanács elnökhelyettese,¹⁸⁵ a M. Kir. Államvasutak gépgyárának felügyelőbizottsági tagja tőzsdetanácsos minőségben.¹⁸⁶ 1888-ban, a nemeség elnyerésekor a fentiek mellett tagja volt a fővárosi törvényhatósági bizottságnak (minden bizonnyal virilis jogon), a Közlekedési Minisztérium Tarifa Bizottságának, továbbá az Osztrák–Magyar Bank „bírálója”. További tisztségeket töltött be a Rigler József Ede Papírneműgyár Rt.¹⁸⁷ és a Kereskedelmi Épület Rt. igazgatósági tagjaként,¹⁸⁸ illetve a Diósgyőri M. Kir. Vas- és Aczélgyár Felügyelő Bizottságának,¹⁸⁹ a MÁV Igazgatótanácsának és 1896-ban a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. Igazgatóóságának tagjaként. 1904-ben a Lujza Gőzmalom Rt. igazgatósági tagjaként szerepel egy közjegyzői okiraton.¹⁹⁰ Frigyes a Budapesti Kereskedelmi Akadémia bizottságának is tagja volt, amely az V. ker. Alkotmány utca 11. szám alatt működött.¹⁹¹ Az 1890-es években a Lipótvárosi Casino alelnöke volt.¹⁹²

Frigyes társadalmi státusát fia házasságával is igyekezett megerősíteni, ő azonban nem lett nagytőkés vállalkozó, apját ebben nem követte, hanem értelmiségi pályát választott. *Neumann Károly Lipót* nevét anyai nagybátyja után kaphatta.

¹⁸² BFL VII.176.a 1403/1915. Utoljára 1924-ben fordul elő a címjegyzékekben.

¹⁸³ Budapesti cím- és lakjegyzék, 1880–1881. 352. Gőzmalomok.

¹⁸⁴ BFL VII.184.a 651/1893

¹⁸⁵ Budapesti cím- és lakjegyzék, 1898. 298. Postatakarékpénztári tanács.

¹⁸⁶ Uo. 245. M. kir. Államvasutak gépgyára. Felügyelő bizottság.

¹⁸⁷ BFL VII.176.a 2545/1904

¹⁸⁸ Budapesti cím- és lakjegyzék, 1899. 366. 109. Kereskedelmi épület részvénytársaság. Igazgató-sági tags.

¹⁸⁹ *Boros Árpád*: A diósgyőri kohászat Csavar- és Húzottáru Gyárának története 1770–2007. In: Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 19. Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2007. 40.

¹⁹⁰ BFL VII.184.a 799/1904. Klement Judit adatai szerint Frigyes egyike volt azoknak a tagoknak, akik a leghosszabb ideig töltöttek be pozíciót a malomnál. A Compassok alapján készített statisztika tévesen 1914-ig terjedő, 33 éven át tartó pozícióról szól, ám Frigyes 1906-ban meghalt. Lásd *Klement Judit*. Hazai vállalkozók i. m. 375.

¹⁹¹ Budapest cím- és lakjegyzék, 1902–1906.

¹⁹² Budapesti cím- és lakjegyzék, 1896–1897. 249. IX. Társas egyletek.

1865-ben született Pesten. Tanulmányait ott kezdte, majd Berlinben tanult. 1892-ben minisztériumi segédfogalmazóként találkozunk vele.¹⁹³ 1910-ben a Kereskedelmi Minisztériumban kinevezték a vasúti osztály vezetőjévé. A Keleti Kereskedelmi Akadémián, majd később a Közgazdasági Egyetemen tanított, utóbbin közlekedési jogot. Több önálló szakmai publikációja is megjelent.¹⁹⁴

1892-ben házasságot kötött Leipziger Vilmos gyártulajdonos lányával, Helénnel. Házassági szerződésük fennmaradt. A menyasszony ekkor az Andrássy út 23. szám alatt lakott, hozománya 150 000 forint készpénz volt.¹⁹⁵ Figyelemre méltó a házassági kapcsolat. A boroszlói születésű Leipziger Vilmos a korszak legnagyobb gyáralapítói közé tartozott. A Grünwald és Társa által 1879-ben Óbudán alapított szeszgyárat vezette, majd 1897-től tulajdonosa lett. Alapító tagja volt a Gyáriparosok Országos Szövetségének és a Magyar Általános Takarékpénztárnak.

1900-ban Károly feleségével apósa házában lakott az újonnan nyitott vilatelepen, abban a Nagy János utcában, ahol később szülei is telket vásároltak és építkeztek.¹⁹⁶ Heléntől két lánya született, Lilly és Olga. Károly katolizált. Nyugalmazott egyetemi tanárként hunyt el 1952. április 15-én.¹⁹⁷

Neumann Károlyné 1916-ban a VI. kerületi gyermekfelruházó-bizottság társelnökeként tűnik fel az újságokban, a háború alatt jótékonyági akciókban vett részt.

Második lányuk, Neumann Olga 1895. május 20-án született Budapesten. Meghalt 1942. december 6-án. Apjával közös sírban fekszik, bár apja tíz évvel túlélte őt. Hagyatéki ügye fennmaradt.¹⁹⁸ Kornfeld Zsigmond báró fiához, Pálhoz ment feleségül, akivel 1929-ben házassági vagyoni és gyermek-elhelyezési szerződést kötöttek. Válóperük nem ismert, és Olga még halálakor is férje nevét viselte, azonban a szerződéskötéskor már bizonyosan külön éltek.¹⁹⁹

Olga a budapesti felső társadalmi körök ismert tagja volt. Az 1930-as években birtokában volt egy Veronesétől származó Szűz Mária-kép, amelyet a Nemzeti Szalon is kiállított 1937-ben.²⁰⁰ 1934-ben pedig egy teljes, bécsi és francia empire bútorokból álló szobaberendezés-letéttel gyarapította az Iparművészeti Múzeum bútorgyűjteményét.²⁰¹

¹⁹³ BFL VII.184 418/1892

¹⁹⁴ *Újvári P.*: Lexikon i. m. 651–652.

¹⁹⁵ BFL VII.184 418/1892

¹⁹⁶ BFL VII.184.a 305/1907. Ez azonos a Benczúr utca 11. számmal, ahol Károly meghalt. BFL IV.1420.r adatszolgáltatási ívek, XII. ker. Avar u. 5/a adatlapja; telekkönyvi betét: BFL XV.37.c 13978 – 29603

¹⁹⁷ BFL VII.234.b 88/1952

¹⁹⁸ BFL VII.6.a 54022/1943

¹⁹⁹ BFL VII.187.a 966/1929

²⁰⁰ Székesfővárosi Képtár és Történelmi Múzeum kiállításának katalógusa. Bp. 1937.

²⁰¹ Magyar Országos Tudósító 16. (1934) 98. sz. 3.

Összegzés

A pápai Neumann család története számos ponton illeszkedik a szakirodalomban eddig feltárt kapitalista családi karriertörténetek sorába.²⁰² Az első nemzedék tevékenysége, mint a legtöbb vállalkozó család esetében, itt is a kereskedelem volt, azon belül a terménykereskedelem, amelyből különböző karrierek ágaztak el: legkülönbözőbb ipari termékeket gyártó vállalkozásoktól a közlekedésfejlesztési és malomipari befektetésekig. A korai időszakban a kereskedelmi és az ipari tevékenység egymást szükségszerűen kiegészítő összekapcsolódását láthattuk, amely még a gyári termelés időszakában is fennállt.

A korai magyar kapitalizmus sajátossága volt, hogy a vállalkozók első generációi, az alapító atyák még szinte mindenüket kockára tették, hogy érvényesülni tudjanak, ezért gyakran kerültek csődhelyzetbe vagy buktak el teljesen. Ezt a mindenáron való túlélni akarást példázza Ábrahám nagyon szerteágazó tevékenysége is.

A család gazdasági stratégiája a 2. és 3. generáció esetében egyértelműen a közös családi vállalkozások együttes működtetése volt. Az ipari cikkek gyártása, illetve az ahhoz szükséges nyersanyag előteremtése általában egy kézben volt. A család többi tagja kereskedőként gondoskodott a készáru forgalmazásáról. A vállalkozások járulékos tevékenységei, termékei is a családtagok kezében maradtak: ilyen volt a terménykereskedelemmel összefüggésben folytatott sör- és pálinkafőzés, vagy az erdők kiélésén alapuló iparűzéssel (hamuégetés, üveggyártás) kapcsolatos agyagkitermelés és az azt felhasználó pipagyártás. A család tagjai tehát egymással szorosan együttműködő vállalkozásokat hoztak létre. Más megközelítés felől nézve: a család gazdasági tevékenységet folytató tagjai végső soron ugyanannak a vállalkozásnak a részesei voltak.²⁰³ A vállalkozások pénzügyi összekapcsolódásának meglétét avagy hiányát források

²⁰² Csupán néhány példát kiemelve lásd *Bácskai Vera*: „Csak saját erőmre és teljesítményemre utalva.” *Aetas* 16. (2001) 3–4. sz. 159–181.; *Uő*: „Rendhagyó” görög pálya. A Mannó család története. In: *A felhalmozás mive. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Szerk. Halmos Károly et al. Bp. 2009. 15–25.; *Halmos K.*: Családi kapitalizmus i. m.; *Kaposi Zoltán*: Kanizsai kereskedők és vállalkozósaik a feudalizmus utolsó korszakában (1690–1848). *Korall* (2003) 11–12. sz. 135–163.; *Klement Judit*: Apák és fiúk gazdasági stratégiái: egy magyar család a 19. és 20. században. *Aetas* 20. (2005) 1–2. sz. 69–92.; *Uő*: Hazai vállalkozók i. m.; Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából. Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2004.; *Lengyel György*: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében. Bp. 1989.; *Varga László*: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság* 30. (1987) 3. sz. 75–89.

²⁰³ *Halmos Károly*: Hálózatok és hierarchiák a 19. századi üzleti életben. *Aetas* 20. (2005) 1–2. sz. 47. passim. Neumannék első három generációjának tevékenysége nagyon hasonlít a Halmos által leírt zsidó vállalkozótípus, a Neuschloss család példájához, amelynek tagjai az erdőbérlettel a bútorgyártásig a teljes feldolgozó vertikumot kezükben tartották.

nélkül nem tudjuk igazolni, csupán azok működtetői közti pénzügyi kölcsönökre utalhatunk, melyek egyben arra is rávilágítanak, hogy a családtagok nem voltak egyformán sikeresek. Így a későbbi generációk életútja is más-más jelleget öltött.

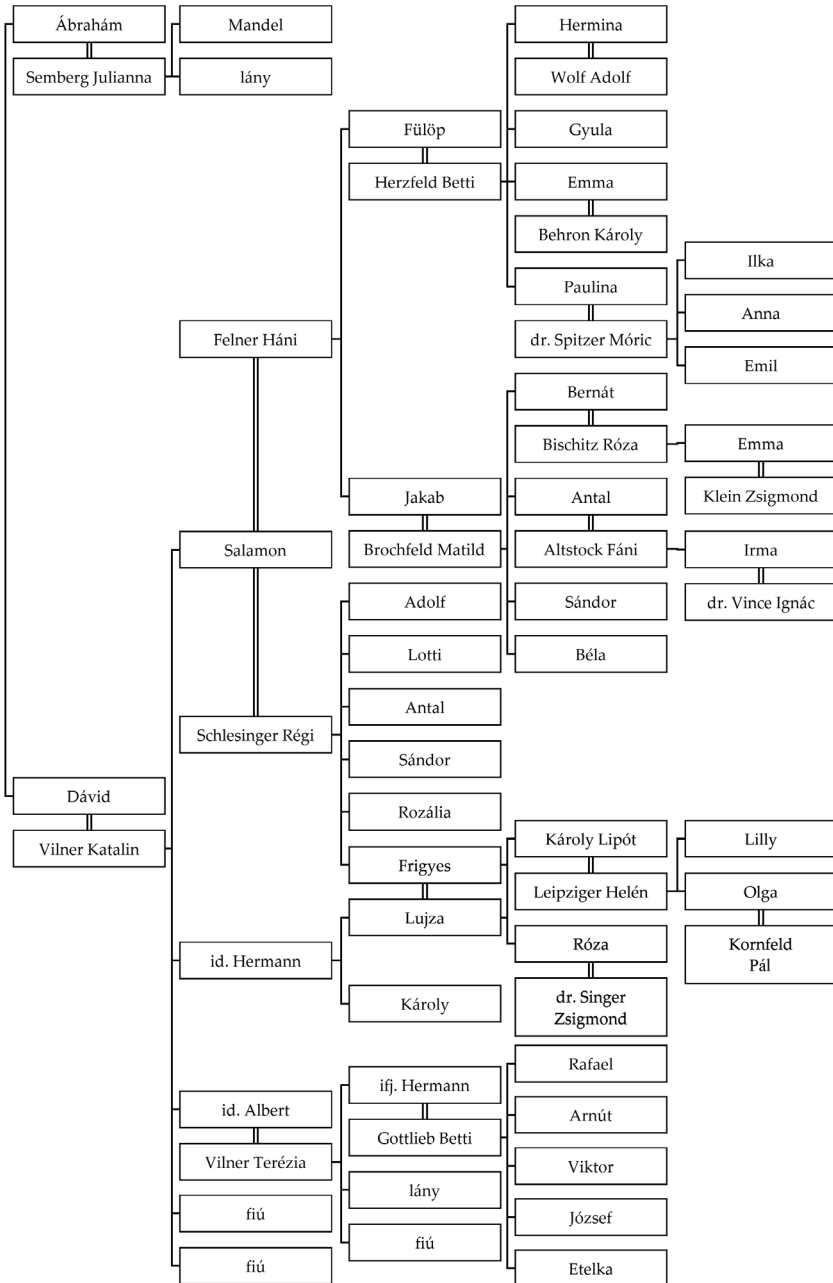
Neumann Frigyes és Lujza házassága nem csupán a közeli vérségi rokonság miatt figyelemreméltó, hanem a mögötte felsejlő gazdasági megfontolás miatt is. Salamon somhegyi és úrkúti vállalkozásait Jakab nevű fia és annak leszármazottai, Bernát és Antal folytatták. Későn született fiai közül Frigyes (aki testvérei gyermekeivel volt azonos korosztály) már kilépett a családi vállalkozásból, és pesti kereskedő lett. Feleségül választott unokahúga félárva, testvére halála után apja, Hermann egyetlen örököse volt. Házasságuk egyrészt azt szolgálta, hogy Lujza öröksége megbízható kezekbe kerüljön, azaz a családban maradjon, másrészt ezáltal Frigyes is függetleníteni tudta magát apja helyi vállalkozásaitól, és pesti kereskedővé válhatott.

A Neumannok családtörténetét rekonstruálva megállapíthatók a társadalmi felemelkedési stratégia legfontosabb elemei. 1.) Az iskoláztatás terén a saját felekezeti oktatás helyett a továbbtanulás előtt kaput nyitó református kollégiumot választják, a 3–4. generáció valamennyi Neumann-gyermeke a Pápai Református Kollégiumban tanult. 2.) Felemelkedést célzó, de legalábbis státusmegőrző házasságokat kötnek: zsidó vagy német felemelkedő családok, mágánások a partnereik, utóbbiak révén a legmagasabb társadalmi körökig jutnak. 3.) A falusi zsidó bérlő utódja száz év múltán nemességet szerez és nemesi birtokot vásárol. 4.) Vállalati kulcspozíciókat szerez, címek halmozásával több igazgatótanácsban, bankok vezetőségében foglal helyet. 5.) A korai generáció tagjai hadiszállítói megrendeléseik révén a helyi és megyei hatóságokkal szoros kapcsolatba kerülnek, utódaik már közhatalmi pozíciót szereznek, városi tanácsosok lesznek, később pedig hivatalnoki pályára lépve a minisztériumi alkalmazottságig is eljutnak. Megfigyelhető a professzionalizáció is (ügyvéd, nyomozó), illetve az értelmiségi hivatás választása (egyetemi karrier).²⁰⁴

A Neumann család tagjainak gazdasági pályafutását vizsgálva nem volt, és a forrásadottságok miatt nem is lehetett célom a teljes családtörténet felfejtése. Azokra a családtagokra koncentráltam, akik által a gazdasági karrier és az ezzel összefüggő társadalmi mobilitás megragadható és bemutatható volt. Frigyes és Bernát ágán a család karriertörténete véget ért. Jakab többi gyermekének leszármazottait források hiányában biztonsággal nem lehet beazonosítani.

²⁰⁴ Lásd *Halmos K.*: Családi kapitalizmus i. m. 154–171.; *Klement J.*: Apák és fiúk i. m. 76–79.

A pápai Neumann család leszármazási táblája

A tábla Fekete Tamás – Jakab Réka – Kovács Alex munkája

A Neumannok utolsó általunk ismert családtagja az ötödik nemzedékbe tartozó Károly volt. Katolizált, túlélte a második világháborút, és nyugalmazott egyetemi tanárként a Rákosi-korszak legsötétebb éveiben a család Benczúr utcai villájában élt, talán társbérletben.

THE NEUMANNS OF PÁPA

On Researching Family Careers in the Nineteenth Century

By Réka Jakab

SUMMARY

Abraham, a descendant of the Neumann family, originated from Pápa, the town that hosted the greatest Jewish community in provincial Hungary. He established his career as a military purveyor in the early nineteenth century, and later continued as an industrial entrepreneur. By the end of the century, his descendants had established factories of their own, and acquired both noble title and estates. The career structure of the Neumanns is reconstructed through an examination of the economic activity, real estate acquisitions, local integration, marriage alliances and public role of individual family members.

The paper contributes to the stream of modern Hungarian economic history that tries to construct models of nineteenth-century business histories. At the same time, by revealing the career history and social strategies of the Neumann family, it reflects on certain aspects of the typologies and models of business history which have recently been elaborated.

VÉGJÁTÉK ÉS KEZDET

Az első nemzetgyűlés pártstruktúrája 1922 első felében*

A történeti magyar állam megszűnését kísérő forradalmi érárt olyan átmeneti periódus követte, amelyben még nem épült ki új és koherens kormányzati rendszer, s ezt a periódust a pártrendszer szempontjából is „átmeneti, kialakulatlan időszaknak nevezhetjük”.¹ Bár az 1920. január végi nemzetgyűlési választások két nagy politikai csoportosulás győzelmét hozták, továbbra is nyitott kérdés maradt, hogy sikerül-e egy stabil és kormányzati szempontból is működőképes többséget létrehozni.² A miniszterelnöki posztot 1921 áprilisában elfoglaló Bethlen Istvánnak meglehetősen lesújtó és kritikus véleménye volt az első nemzetgyűlés tevékenységéről, és egyik fő politikai céljaként egy új kormányzati rendszer kialakítását jelölte meg. Ebben pedig kiemelt kérdésként kezelte a meglévő pártstruktúra felbomlasztását „s egy konzervatív elképzeléseinek szolgálatába állítható, egységes kormánypárt létrehozását”.³ Ismert tény, hogy utóbbi szerveződés végül a törvényhozás egyik meghatározó erejét alkotó Kisgazdapártra épült, s a folyamat kulcsállomását az az esemény jelentette, amikor 1922 februárjában Bethlen és számos politikustársa belépett a pártba. Ezzel párhuzamosan azonban lejárt a nemzetgyűlés eredetileg két évben megszabott ciklusának ideje: a kormányzó február 16-án berekesztette a törvényhozást, és parlamenti választások kiírására, majd megtartására került sor, immár a kormány új választójogi rendelete alapján. A korszakkal foglalkozó szakemberek körében lényegében véve egyetértés van abban, hogy ekkor, a jelzett lépésekkel kezdődött el az érdemi rendszerépítés, amely azután a politikai konszolidációban teljesedett ki.⁴ A történetírás sokáig megelégedett e rövid időszak politikai alapeseményeinek ismertetésével, aminek következtében több ellentmondásos állítás is rendszeresen

* A tanulmány a 124142. sz. OTKA-pályázat (A trianoni Magyarország tradíció és modernitás határán – a Horthy-korszak történeti kézikönyve) támogatásával jött létre.

¹ Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Bp. 2001. 165.

² Paksy Zoltán szerint az „első nemzetgyűlés egyik súlyos problémája volt a politikai erők megosztottsága”. Lásd *Paksy Zoltán: Választások Bethlen-módra – 1922*. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–2010*. Szerk. Földes György – Hubai László. Bp. 2010. Sipos Balázs pedig arra helyezi a hangsúlyt, hogy 1920–1922. között „versengő többpártrendszer”-ről lehet beszélni. Lásd *Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere (1919–1944)*. In: *Magyarországi politikai pártok lexikona*. I. Főszerk. Vida István. Bp. 2011. 145.

³ *Romsics Ignác: Bethlen István*. Bp. 1991. 141.

⁴ *Uő: Múltról a mának*. Bp. 2004. 227–228.; *Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében*. *Múltunk* 52. (2007) 4. sz. 228.; *Hubai László: Parlamenti választások és a*

visszaköszönt a különböző szakmunkákban.⁵ Az utóbbi időben számos olyan munka látott napvilágot – elsősorban Sipos József tollából –, mely részletesen és alaposan elemezte, hogy konkrétan milyen tárgyalások/alkufolyamatok révén jött létre az Egységes Párt, hogyan változtak a pártvezetésen belüli erőviszonyok, miképpen folyt az 1922. évi választási kampány Bethlen, illetve a kormánypárt részéről.⁶

Jelen munkánkban elsősorban arra az alapkérdésre kívánunk választ találni, hogy pontosan milyen jellegű és mértékű átrendeződés zajlott le a nemzetgyűlés pártszerkezetét illetően. Ennek kiindulópontjaként azt érdemes tisztázni, hogyan alakultak a pozicionális erőviszonyok 1922 első felében, majd arra építve megvizsgálni, hogy az adott keretek milyen mozgásteret jelentettek, milyen alternatívákat nyújtottak az egyes pártok, illetve kiemelten a bethleni politika számára.

Módszertani kérdések és nehézségek

Látszólag fölöslegesnek tűnhet a nemzetgyűlési erőviszonyok vizsgálatára összpontosítani akkor, amikor éppen parlamenti ciklusváltás volt napirenden. Pontosabban fogalmazva az Egységes Párt megalakulására csak 1922 februárjában került sor, miközben a hónap közepén lejárt az első nemzetgyűlés törvényileg előírt kétéves mandátuma, és a pártok rövid időn belül már az új választásokra készültek. Más szempontok azonban éppen e két problémakör összekapcsolása mellett szólnak. Mindenekelőtt le kell szögezni: távolról sem tűnt elkerülhetetlennek, hogy a törvényhozásnak, amelyben a Bethlen-kormánynak immár többsége volt, az előírt időben (1922. február közepén) be kell fejeznie a működését. A nemzetgyűlés utolsó napjaiban több politikus is – köztük Apponyi Albert – szóba hozta, hogy legalább a választójogi törvény megvalósításáig meg kellene hosszabbítani a testület működését, sőt 1921. október 23-ei nevezetes pécsi beszédében – igaz, eltérő körülmények között – maga a miniszterelnök is lehetségesnek tartott efféle megoldást.⁷

politikai rendszer a Horthy-korszakban. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Debrecen 2002. 90.

⁵ Ezek vizsgálatára lásd *Sipos József: Az Egységes Párt megalakításának történeti problémáiról*. Múltunk 47. (2002) 1. sz. 243–246.

⁶ *Barta Róbert: Az Egységes Párt létrejötte*. In: Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára. Szerk. ifj. Barta János – Pallai László. Debrecen 2004. 321–334.; *Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése*. Századok 136. (2002) 989–1059.; *Uő: Az Egységes Párt és az 1922-es választások előkészítése*. Múltunk 58. (2013) 4. sz. 187–246.; *Uő: Az Egységes Párt 1922-es választási programja*. Actas 27. (2012) 2. sz. 76–85.; *Uő: Bethlen 1922-es kampánykörútja a Duna-Tisza közén*. Belvedere Meridionale 24. (2012) 2. sz. 44–56.; *Uő: Bethlen dunántúli kampánykörútja és eredményei 1922-ben*. Acta Universitatis Szegediensis Acta historica 2014. Szeged 2014. 121–139.; *Uő: Az Egységes Párt szervezése és 1922-es tavaszi kampánya*. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 2014. Új folyam 1. Szeged 2014. 329–344.

⁷ *Ruszoly József: Alkotmányjogi reformtörekvések az első nemzetgyűlés idején*. Szeged 1974. 49., 53.; Szózat a pártokhoz. Pesti Hírlap, 1921. október 22. 2–3.

Ennél is lényegesebb azonban, hogy 1920–1922 között – megfelelő korabeli közvélemény-kutatások híján – a nemzetgyűlés pártpolitikai tagolódása általában véve iránymutatást jelentett a kortársak számára a politikai erőviszonyokat illetően. Sőt, maguk a törvényhozók is többnyire így gondolkodtak, amit jól jelez, hogy az új pártok létrejöttékor lényeges kérdésként kezelték, hogy az adott tömörüléshez hány képviselő csatlakozik. Ennek megfelelően a Keresztény Nemzeti Párt 1920 áprilisában történt megalakításának az adott némi súlyt, hogy a szervezkedés élére a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából kivált képviselők álltak. 1922 januárjában a frissen létrejött Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt pozicionálásánál pedig a politikai élet résztvevői ugyancsak abból indultak ki, hogy hány törvényhozó csatlakozott hozzájuk. Az pedig, hogy miként alakultak a parlamenti erőviszonyok 1921–1922 fordulóján, hatással volt arra is, hogy mikor, milyen körülmények között jött létre a Bethlen által olyannyira szorgalmazott Egységes Párt. Végül a kérdésnek a nemzetgyűlés üléseinek berekesztését követően is volt jelentősége, hiszen egyfajta iránymutatást jelentett a várható választási esélyeket illetően. Még akkor is, ha naivság lett volna feltételezni, s ezt a későbbi események meg is erősítették, hogy a következő parlamenti választás a meglévő mandátummegosztás pusztá megismétlését hozza magával.

A téma vizsgálatához olyan adatbázis kialakítása jelentheti a kiindulópontot, amely pontosan, képviselőkre lebontva meghatározza az illető párthovatartozását és annak változásait. A parlamenti almanachok, valamint a Hubai László által szerkesztett választási atlasz csupán részleges választ adhatnak a kérdésre, hiszen mindegyik munka a választások körüli állapotok bemutatására fókuszál, a ciklus közbeni változások ismertetésére csak részlegesen vállalkoznak/vállalkozhatnak. Az 1922-ben megválasztott nemzetgyűlésről szóló, Baján Gyula által szerkesztett almanach tárgyalja ugyan az első nemzetgyűlés végének párttagolódását,⁸ számos ponton azonban nem tud megnyugtató válaszokat adni. Mindenekelőtt a politikai kötődéseket illetően bizonyos fokig szimplifikál, így például a volt képviselők körében keresztény ellenzék néven egy táborba sorolja a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt, valamint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja kisebbségi tömörülésének tagjait.⁹ További gyengesége, hogy mindenkit egyetlen kategóriában kíván elhelyezni, így nem képes arra, hogy a tárgyalta időszakon belüli esetleges pártváltásokat jelezze.

A képviselői párthovatartozás feltérképezése során két módszertani probléma merült fel. Miután pártanyagok nem maradtak fenn, a fő forrásbázist a különböző korabeli lexikonok/almanachok, valamint az MTI hírányaga és a korabeli politikai

⁸ Parlamenti almanach az 1922–1927. évi nemzetgyűlésre. Szerk. Baján Gyula. Bp. 1922.

⁹ Uo. 454–455.

napilapok jelentették. Ezek alapján a törvényhozók többségének politikai hovatartozása jól behatárolhatónak bizonyult. Néhány képviselőt azonban annyira elkerült a sajtó figyelme, hogy legfeljebb szórványos utalásokat vagy még annyit sem lehetett róluk találni. Ilyen esetben az illető korábbi pártállását valószínűsítettem a későbbi időszak esetében is. További gondot okozott, ha a források nemcsak szükségesnek bizonyultak, hanem egymásnak is ellentmondtak. Ebben az esetben több alternatíva közül lehetett választani. A logikai valószínűség érvényesítése jegyében az illető politikai tevékenységének tágabb keretbe helyezése jelenthetett egyfajta támpontot. Másik lehetőségként a többség által jelzett állásponthoz igazodtunk vagy annak a lapnak az információját fogadtuk el, amely a legközelebb állt az adott politikai irányzathoz. Így a Kisgazdapárt, majd az Egységes Párt kapcsán az *Uj Barázda*, a keresztény oldalnál pedig a *Nemzeti Ujság* töltött be ilyen elsődleges referenciaszerepet.

Csupán néhány példával, jelzésszerűen érdemes konkretizálni a fenti gondolatmenet alkalmazásának dilemmáit. Vedlik Béla eredetileg az Országos Kisgazda és Földműves Pártot erősítette, 1922 folyamán azonban inkább csak passzivitásával tűnt ki, nem is akart a továbbiakban képviselőiséget vállalni. Őt végül – jobb híján – a február–április közötti időszakban egységes pártinak vettük. 1922. március elején a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (röviden KNEP) két részre szakadt. Azokat a képviselőket, akiknek az esetében nem volt egyértelműen megállapítható, hogy a KNEP kisebbségi vagy többségi tömörülését erősítették-e, végül az utóbbihoz soroltuk. Ennél bonyolultabb esetnek bizonyult Sziij Bálinté és Javós Antalé. 1922 áprilisában arról írtak egyes lapok, hogy a Nagyatádi Szabó István közeli munkatársának tekinthető Sziij otthagyta az Egységes Pártot és csatlakozott a frissen megalakult, ellenzéki 48-as Kisgazda, Földműves és Polgári Párthoz.¹⁰ Miután azonban semmilyen információ nincs arról, hogy Sziij a jelzett alakulatban valamiféle tevékenységet fejtett volna ki, s a már említett *Uj Barázda* című lap sem tudott a pártváltásról – sőt a következő nemzetgyűlési képviselőválasztáson Sziij elindult jelöltként, meg is választották, de kormánypárti színekben –, az adatbázisban ő februártól végig egységes pártiként szerepel. Egyes forrásokra hivatkozva felmerült annak a lehetősége, hogy Javós Antal április végén otthagyta az Egységes Pártot és ellenzéki kisgazdapárti jelöltként indult el a következő választáson.¹¹ Javóst azonban az országos lapok szinte egyöntetűen, politikai orientációtól függetlenül egységes pártinak tekintették.¹² Ebbe a sorba

¹⁰ Sipos József: A 48-as Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt megalakulása. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 13. Szeged 2010. 138.

¹¹ *Uő*: Nagyatádi Szabó István és az 1922-es választások Somogyban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 33. Szerk. Szántó László. Kaposvár 2002. 199.

¹² Ide sorolhatók egyebek mellett a következők: Az Est, Az Ujság, Budapesti Hírlap, 8 Órai Ujság, Pesti Hírlap.

beilleszthető a hozzájuk közel álló *Uj Barázda* is, egy lényeges eltéréssel. A lap ugyanis Javóst és más kormánytámogató politikust is következetesen nem egységes, hanem kiskgazdapártiként írt le,¹³ így lehetséges, hogy esetében csupán elnevezésbeli eltéréről volt szó, és nem lépett át az ellenzéki 48-as Kiskgazdapártba.

A képviselők párthovatartozásának elemzéséhez három időmetszet kialakítása tűnt célszerűnek. Az 1922. január végi időszak az Egységes Párt létrejötte előtti, február közepe már a megalakulás körüli állapotot jelzi, az április végi adatok pedig arról nyújtanak tájékoztatást, hogyan alakultak az erőviszonyok a KNEP kettészakadását, valamint az Egységes Pártból történt kilépéseket, illetve azzal szoros összefüggésben a 48-as Kiskgazdapárt létrehozását követően. Sajnos néhány személynél a gyakori váltások miatt még így sem sikerült a pártkötődés kérdését megnyugtatóan tisztázni. Legeza Pál például sokáig a KNEP színeiben politizált, de 1922. március elején csatlakozott az Egységes Párthoz, ahonnan még ugyan-ezen hónap végén kilépett. Ezt követően több csoportosulással is hírbe hozták, de a legvalószínűbbnek az látszik, hogy végül a Haller István vezette irányzat (KNEP-kisebbségi) mellett kötelezte el magát.¹⁴

Bár minden politikusnál jeleztük, hogy megválasztásakor mely pártot erősítette, ennek inkább csak tájékoztató jelentősége van, miután a képviselők egymástól gyökeresen eltérő időpontokban lettek törvényhozók, ami a választási mechanizmus összetettségével függ össze. A választójog jellegét, a választások módját a Friedrich-kormány 1919 novemberében napvilágot látott rendeletei szabályozták. Eszerint alapvetően az 1914-ben életbe léptetett egyéni választókerületi struktúra állt vissza, s a választások lebonyolítására több szakaszban, annak függvényében került sor, hogy az ország egyes területei mikor szabadultak fel. Az 1920 februárjában összeülő nemzetgyűlésben 164 honatya foglalt helyet. A tiszántúli részeken 1920. június-július folyamán megtartott választásokat követően hozzájuk csatlakozott még 44, a baranyai térség szerb megszállás alóli felszabadulását követően, 1921 őszén pedig további 11 fő. Így ugyan a tárgyalt időszakra teljessé vált nemzetgyűlésnek 219 tagja lett, a helyzet mégsem volt ilyen egyszerű. 1920 januárjában az akkor még nyitott hovatartozású nyugat-magyarországi ország-részben is tartottak választásokat. Az 1921. október 13-án aláírt velencei megállapodással azonban a Bethlen-kormány lemondott az érintett terület nagy részéről, a Sopron és környékén megejtendő népszavazásért cserébe. Ennek következtében az Ausztriához kerülő térség három törvényhozója nem tekintette magát a továbbiakban a nemzetgyűlés tagjának, s politikai tevékenységet sem fejtettek ki,

¹³ A pótválasztáson is fényes győzelmet aratott a kiskgazdapárt. *Uj Barázda*, 1922. június 7. 1.

¹⁴ Szakadás előtt a keresztény párt. 8 Órai Ujság, 1922. március 7. 1.; Bethlen ma délután tárgyalt a szociáldemokratákkal. Az Ujság, 1922. március 2. 2.; Hallerék hivatalos jelöltjeinek névsora. Nemzeti Ujság, 1922. április 23. 4.; *Sipos J.*: Az Egységes Párt és az 1922-es választások i. m. 235.

mandátumukról azonban nem mondtak le.¹⁵ A dilemma feloldásaként Ambrózy-Migazzi István, Schabel János és Thomas Ferenc végig szerepel az adattárban, ám előbb a KNEP oldalán, majd az április végi adatoknál már visszavonult képviselőként. A nemzetgyűlés azonban velük együtt sem lehetett teljes. 1922 elején két-két esetben elhalálozás, illetve főispáni kinevezés miatt csökkent a törvényhozás létszáma. A két főispán (Borbély-Maczky Emil és Fertsák Jenő), valamint az elhalálozott Kerekes Mihály helyét nem töltötték be, így ők csak részlegesen szerepelhetnek a névsorban. Ellenben a Rubinek István január 8-ai halálával megüresedett kecskeméti kerületben megtartották az időközi választást, melyet Horváth Mihály nyert meg, így az adatbázisba már ő került be.

1. táblázat A nemzetgyűlés pártmegoszlása 1922 első felében¹⁶

Párt	Megválasztáskor	1922. január végén	1922. február végén	1922. április végén
OKGFP/KKFPP/EP	107	95 43,5%	118 54,6%	111 51,4%
KNEP	83	51 23,4%	49 22,7%	
KNEP-többségi				30 13,9%
KNEP-kisebbségi				13 6,0%
KRSZP	3			
KRSZGP	1	1 0,4%	1 0,4%	1 0,4%
KNP	2			
KNFPP		20 9,1%	20 9,2%	20 9,2%
KFP				1 0,4%
FKFPP		8 3,6%	7 3,2%	6 2,7%
F48-as KP		1 0,4%	3 1,4%	4 1,8%
48-as KFP				9 4,1%
MMP	2	-	-	-

¹⁵ A t. Ház egyharmada cserélt pártot. Uj Nemzedék, 1922. január 22. 9.

¹⁶ Rövidítések jegyzéke: EP = Egységes Párt; FKFP = Függetlenségi Kisgazda Földmíves és Polgári Párt; F48-as KP = Függetlenségi 48-as Kossuth Párt; KFP = Keresztény Földmíves Párt; KKFPP = Keresztény Kisgazda Földmíves és Polgári Párt; KNEP = Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja; KNFPP = Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Párt; KNP = Keresztény Nemzeti Párt; KRSZP = Keresztény Szocialista Párt; KRSZGP = Keresztény Szociális és Gazdasági Párt; MMP = Magyarországi Munkáspárt; NDP = Nemzeti Demokrata Párt; 48-as KFP = 48-as Kisgazda Földmíves és Polgári Párt; OKGFP = Országos Kisgazda és Földmíves Párt; Ptk. = pártönkívvüli. Az üres rubrika azt jelenti, hogy a formáció nem létezett abban az időpontban, a - pedig azt, hogy akkor annak a pártnak nem volt nemzetgyűlési képviselője.

Párt	Megválasztáskor	1922. január végén	1922. február végén	1922. április végén
NDP	6	4 1,9%	4 1,8%	4 1,8%
Disszidensek		16 7,3%		
Ptk.	14	22 10,0%	14 6,5%	14 6,5%
Visszavonult				3 1,4%
Összesen	218	218	216	216

Forrás: A szerző saját kutatási adatai alapján

Pártpolitikai keretek

Az 1920. januári választások sajátos és példátlan politikai szituáció kialakulásához vezettek. A voksolás két nagy tömörülés győelmét hozta: a KNEP a mandátumok 45,7%-át, az Országos Kisgazda és Földműves Párt pedig 48%-át birtokolta.¹⁷ A nemzetgyűlés megalakulását követően koalícióra léptek egymással, így a kormányzat elsöprő méretű parlamenti többséggel rendelkezett. A két nagy párt belső kohézióját azonban erőteljesen gyengítette, hogy különböző csoportok és irányzatok együttműködésére épült, amihez társult a rendszerváltó időszak azon sajátossága, hogy a pártfegyelem csak meglehetősen laza formában érvényesült, s a különböző témák kapcsán gyakran kirobbanó viták és véleménykülönbségek kiválásokhoz vagy pártváltásokhoz vezettek.¹⁸ Az előbbieket fényében nem meglepő adat – a jelenséget a korabeli sajtóban is előszeretettel tették szavá –, hogy 1922 elejére a honatyáknak csaknem egyharmada (31,6%) már nem abban a tömörülésben foglalt helyet, mint megválasztáskor. A mondottakkal összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a Kisgazdapárt az 1920 nyarán megejtett tiszántúli választási eredmények fényében látszólag önmagában is többséggel bírt.¹⁹ Miután azonban február óta több törvényhozó is otthagyta őket és pártontkívként politikizált tovább vagy a disszidensek táborát erősítette, ténylegesen egyetlen tömörülés sem rendelkezett annyi mandátummal, hogy önmagában is kormányt tudjon alakítani.²⁰

¹⁷ A választásokra, az eredményekre nézve lásd *Gergely Jenő*: Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Szerk. Földes György – Hubai László. Bp. 1999. 48–84.

¹⁸ *Új: A keresztényszocializmus Magyarországon*. Bp. 1977. 155–156.; *Sipos József*: A Kisgazdapárt fejlődése, struktúrája és eszmerendszere 1918–1922. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. Valuch Tibor. Bp. 1995. 419–429.

¹⁹ *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza I–III. Bp. 2000. I. 25., 28. Eszerint a 208 helyből a párt 105-öt szerzett meg. Vö. *Gergely J.*: Titkos választás i. m. 84.

²⁰ Vö. *Paksy Z.*: Választások i. m. 84.

Az instabilitás értelemszerűen a politikai (erő)viszonyok átrendeződésével járt együtt, amely a két nagy kormánypártot közvetlenül is érintette. Ismert tény, hogy a KNEP 1919 októberében több keresztény irányzatú szervezet egyesülésével jött létre, ami azonban nem jelentett tényleges összeolvadást. Ennek jeleként néhányan 1920 januárjában még keresztényszocialistaként szereztek mandátumot, ők azonban – Giesswein Sándort kivéve – hamar betagozódtak a KNEP-be. Ott a pártelnöki posztot is megszerző Friedrich István azonban a választásokat követően saját régi tömörülésének a feltámasztása mellett döntött, és áprilisban – ellenzéki alapon, a saját vezetése mellett – újjáalakította a Keresztény Nemzeti Pártot. IV. Károly 1921. október végi hatalom-átvételi kísérlete kiélezte a KNEP-en belüli ellentéteket, melynek következtében a legitimizmust erőteljesebben felvállalni kívánó politikusok Andrassy Gyula vezetésével elhagyták a pártot. Utóbbiak Friedrichékkel egyesülve létrehozták a Keresztény Nemzeti Földmíves és Polgári Pártot.²¹ A KNEP-et az előbbieken túlmenően is érték veszteségek. Többen pártonkívüliek lettek, néhányan pedig – közülük Simonyi-Semadam Sándor neve a legismertebb – a Kiszgazdapárthoz csatlakoztak.

A konzervatív tábor 1920 elején túl szervezetlen és belsőleg megosztott volt ahhoz, hogy saját párttal induljon a választásokon, politikusaik ezért többnyire a két nagy tömörülés egyikében próbáltak elhelyezkedni. Röviddel a választások után azonban akciót indítottak a meglévő pártszerkezet gyökeres átformálásának, illetve egy új, konzervatív jellegű kormánypártnak a létrehozása érdekében. Részben a mozgalom korlátozott hatóköre miatt, a két nagy pártból kilépők végül nem alakítottak saját szervezetet, hanem *disszidensek* gyűjtőnéven egyfajta laza tömörülésben politizáltak tovább. Egy stabil, kormányképes többség megteremtése érdekében még 1920. május közepén a három csoportosulás összefogásával új pártalakulat jött létre. Az Egyesült Keresztény Nemzeti Kiszgazda és Földmíves Párt azonban inkább csak valamiféle koalícióként működött, részegységei megőrizték viszonylagos önállóságukat, 1921 februárjában pedig a királykérdéshez való viszony kapcsán kiéleződő belső ellentétek a teljes felbomláshoz vezettek. Február 10-én a Kiszgazdapárt és a KNEP, majd a disszidens csoportosulás is újjászerveződött.²²

Ez az átrendeződés azonban a baloldali ellenzék helyzetére is hatással volt. Őket eredetileg két szervezet képviselte, az elsősorban budapesti polgári-értelmiségi bázissal bíró Nemzeti Demokrata Párt, valamint a paraszti-agrármunkás szavazókra építő Magyarországi Munkáspárt, de mindkettő kicsiny súllyal rendelkezett a törvényhozásban. (Hat, illetve két mandátum.) Ugyanakkor az említett politikai válság következményeként egy kisebb csoportosulás Rassay Károly

²¹ Gergely J.: A keresztényszocializmus i. m. 154–163.

²² Paksy Z.: Választások i. m. 85.; Magyarországi politikai pártok lexikona i. m. 154–155.

vezetésével kivált az OKGFP-ből és 1921. február 22-én saját szervezetet alapított Függetlenségi Kisgazda Földmíves és Polgári Párt néven. A tömörülés azonban a kisgazdák agrárdemokrata erőinek csak egy behatárolt részét tudta magához vonzani, s végül kilenc törvényhozó erősítette a soraikat. Mellettük több kisebb párt létezett, melyek közül a bizonyos szervezeti előzményekkel rendelkező, 1921 júliusában megalakuló Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt emelhető ki, amelynek azzal, hogy Balla Aladár Rassayéktól átült soraiba, a nemzetgyűlésben is sikert ért parlamenti képviselőhez jutnia. A teljesség kedvéért persze hozzá kell tenni, hogy a Magyarországi Szociáldemokrata Párt – annak választási bojkottja miatt – egyetlen mandátummal sem rendelkezvén parlamenten kívüli erőként politizált. A felsorolt pártok 1921. február 17-én közös baloldali ellenzék blokkot hoztak létre, az abban részt vevők azonban nem adták fel addigi szervezeti autonómiájukat.²³ A pártpolitikai palettát tovább színesítette a pártonkívüliek csoportja, akiknek politikai orientációja meglehetősen vegyes képet mutatott.

Az Egységes Párt létrejötte és az erőviszonyok átrendeződése

Bethlen István már 1920 nyarán, első kormányfői jelölésekor célul tűzte ki maga elé egy új, többségi kormánypárt létrehozását.²⁴ Terve azonban – a már említett Egyesült Keresztény Nemzeti Kisgazda és Földmíves Párttal – csak részlegesen valósult meg, és egyelőre a miniszterelnöki posztot sem sikerült megszereznie.²⁵ Az erdélyi gróf 1921. áprilisi kormányalakítását követően sem tett le pártalakítási tervéről, bár némileg módosított rajta. 1920 nyarán még a három szervezet²⁶ fúzióját erőltette, most viszont úgy vélte, a KNEP alkothatja az új párt magját, s ehhez csatlakoznának a disszidensek, valamint a Kisgazdapárt általa használhatónak ítélt része, elsősorban az agrárius-konzervatív szárny. A források alapján úgy tűnik, hogy az első két tömörülés részéről megvolt a hajlandóság, a bizonytalansági tényező másban rejtett. A koncepció ugyanis a KNEP legitimistái miatt, akiknek a támogatását Bethlen fontosnak tartotta, nem helyezett súlyt a gömbösista-fajvédő csoport csatlakozására,²⁷ valamint hasonló volt a helyzet a demokratikus és szociális reformokat képviselő agrárdemokrata irányzattal is.²⁸ Legegyértelműbben utóbbiak látták át, hogy a kormányfő terve lényegében véve

²³ L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919–1931. Bp. 1980. 38.

²⁴ Romsics I.: Bethlen István i. m. 108–109.

²⁵ Ennek konkrét hátterére nézve lásd uo. 109.

²⁶ A Kisgazdapárttól, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjáról és a disszidensekről van szó.

²⁷ Pedig egyébként Gömbösék kezdettől fogva támogatói voltak az új kormánypárt létrehozásának. Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Pécs 2018. 189–190.

²⁸ Nagyatádi már június 5-én kijelentette, hogy „ez a párt nem csinálhat Egységes Pártot azokkal, akik vissza akarják hozni a Habsburgokat”. Barta R.: Az Egységes Párt i. m. 331.

a Kisgazdapárt szétverésével vagy egyfajta behódolással fog járni, ezért egyértelműen elutasították azt. Pontosabban úgy fogalmaztak, hogy fúzióról nem lehet szó, de más politikusok, pártok csatlakozását nem utasítják el. Maga Nagyatádi egy szeptember 5-ei, kalocsai pártgyűlésen így fogalmazott: „Sokan hangoztatják az egységes pártalakításnak szükségességét. Mi már megcsináltuk az Egységes Pártot, azonban sokan voltak, akik nem érezték jól magukat a mi köreinkben, kiváltak és újabb pártot alakítottak. Egyes pártok kedvéért eszméinket soha fel nem adjuk, és nem engedjük magunkat beolvasztani sehova sem.”²⁹ Bár 1921 kora őszén Bethlen egy korrupciós botrány nyomán erőteljesebb nyomás alá próbálta helyezni Nagyatádi Szabó Istvánt,³⁰ így sem sikerült elérni a párt felbomlasztását. Mellesleg nem zárható ki, hogy a kisgazdapárti politikusok maguk is átláták, hogy politikai téren addig értékesek, amíg együtt marad a párt, hiszen az adott nemzetgyűlési erőviszonyok mellett, pusztán a KNEP-re és a disszidensekre építve nem lehetett kormányképes nemzetgyűlési többséget létrehozni. A miniszterelnök azonban egyelőre folytatta addigi tervének a megvalósítását, melynek jegyében 1921. október 21-ei pécsi beszédében újra az egyesülést szorgalmazta.³¹

A beszéd elmondásának idején zajlott le IV. Károly második sikertelen visszatérési kísérlete, ami jelentős mértékben módosította a politikai helyzetet. A királykérés átmenetileg centrális rendezőelvvé vált, s ilyen körülmények között megvalósíthatatlannak tűnt, hogy kisgazdapárti képviselők nagyobb számban hagynák ott a pártjukat azért, hogy egy oldalra kerüljenek a karlista táborral. Ráadásul utóbbiak a trónelfoglalási kísérlet kudarcáért elsődlegesen a kormányzót és a miniszterelnöket tartották felelősnek, így végképp irreálissá vált, hogy őket be lehessen vinni az új pártba.³² Bethlen ennek ellenére ragaszkodott eredeti elképzeléséhez, s hogy nagyobb nyomatékot adjon neki, december elején kihagyta Nagyatádit a kormányából. A miniszterelnök végül december végén vont le azt a konzekvenciát, hogy elsődlegesen a Kisgazdapártra és a disszidensekre kell építenie. December 21-én Klebelsberg Kuno társaságában megjelent a párt rendezvényén, Nagyatádi pedig ellengesztusként kijelentette, hogy nem akar egyoldalú „kisgazda uralmat”, igaz hozzátette, hogy változatlanul csak bővítésről lehet szó. Január első felében azután a közeledés újabb megerősítést kapott.³³ Az események ilyenén alakulása egyébként jól igazodott az aktuális nemzetgyűlési erőviszonyokhoz. 1922. január végén a Kisgazdapárt 95

²⁹ Uo. 331.; A kérdést részletesen elemzi *Sipos József*: Nagyatádi Szabó István i. m. 991.

³⁰ Az úgynevezett Esküdt-ügy politikai hátterére nézve lásd *Barta R.*: Az Egységes Párt i. m. 331.; *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 142.

³¹ *Barta R.*: Az Egységes Párt i. m. 332.

³² Andrásyék december végén egyértelműen ki is jelentették, hogy az adott körülmények között lehetetlen az egységes párt létrehozása. *Sipos J.*: Nagyatádi Szabó István i. m. 998.

³³ Uo. 994–998.

mandátummal, illetve 43,5%-os aránnyal rendelkezett, mellyel messze a törvényhozás legerősebb tényezőjének számított. Önállóan tehát semmiképp sem alakíthatott volna kormányt, de a hön óhajtott többséghez csupán kevés kellett, ami a disszidensek és néhány pártonkívüli támogatásával könnyen megvalósíthatóvá vált.³⁴

Valójában már csak két kérdés szorult tisztázásra. Január második felére Bethlennek lényegében véve kész elképzelése volt a választójog átalakításáról, s terveit a kisgazda politikusok elé tárta. Amint az várható volt, antidemokratikus módosításai (különösen a vidéki nyílt választójog visszahozatala), éles kritikákat váltottak ki, de a választójog kérdésében nem született mindenkire kötelező egységes álláspont. Pragmatikus nyelvre lefordítva ez azt jelentette, hogy Bethlennek nem kötötték meg a kezét a későbbiekre vonatkozóan, és nyugodtan előállhatott saját reformterveivel, ennek viszont az volt az ára, hogy azok pártbeli támogatására sem nyújtottak garanciát. Eközben a kormányfő saját pozícióját erősítendő továbbra is az egyesülést szorgalmazta. Ezt az agrárius-konzervatívok, ahogy korábban, úgy most is készek lettek volna elfogadni, de végül Nagyatádi már tárgyalt álláspontja győzött, amit Bethlenék és a disszidensek kénytelen-kelletlen, de tudomásul vettek. A konkrét előkészületek jegyében január 25-én olyan határozat született, hogy a párt Keresztény Kisgazda Földműves és Polgári Pártra módosítja a nevét,³⁵ majd január 30-án egyértelművé vált, hogy formálisan nem fúzió lesz, hanem csatlakozás.³⁶

A belépések végül túlnyomórészt február 2-án megtörténtek, s ezzel elindult a párt átformálásának folyamata. A képviselők párthovatartozása alapján jól feltérképezhető, pontosan hogyan is állt össze az új tömörülés. A csatlakozók gerincét a Klebelsberg Kuno vezette disszidensek alkották, igaz, pontos számukat nem könnyű meghatározni, hiszen a tagságról nem vezettek formális nyilvántartást, és más pártokhoz hasonlóan az ő esetükben is zajlott bizonyos fluktuáció. Így például Pallavicini György ekkor már apósa, Andrássy Gyula oldalán folytatott ellenzéki tevékenységet, Teleki Pált pedig 1921 februárja, a már tárgyalat kormányzati blokk szétesése után a közvélemény nem disszidensnek, hanem pártonkívülinek tekintette. Bár a 16 disszidensből 14 követte a miniszterelnököt a Kisgazdapártba, a bethlenista konzervatív tábor nem volt egyenlő velük. A kormányfőnek több híve maradt a pártonkívüliek között, sőt korábban ő maga is ide és nem a disszidensekhez tartozott.³⁷ Bizonyos politikai körökben eredetileg

³⁴ Ebből a szempontból téves az az elemzés, amely a Kisgazdapártot a tárgyalat időszakban a parlamenti többség birtokosaként állítja be. Lásd Bethlen István titkos iratai. S. a. r., bev. Szinai Miklós – Szűcs László. Bp. 1972. 14–20.

³⁵ Sipos J.: Az Egységes Párt és az 1922-es választások i. m. 187–188.

³⁶ *Uő*: Nagyatádi Szabó István i. m. 1017–1027.

³⁷ Bethlen István az első nemzetgyűlésben pártonkívüliként politizált és nem a disszidensek vezetőjeként, lásd *Romsics Ignác*: Bethlen István i. m. 114. Vö. Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Bp. 2003. 58.

ugyan számoltak azzal a lehetőséggel, hogy több KNEP politikus is csatlakozni fog az új tömörüléshez, a remények azonban (egy kivétellel) nem váltak valóra. Itt persze szükséges pontosítanunk, ugyanis valóban számos keresztény párti honatya kötött ki az Egységes Párt oldalán, ők azonban nem ekkor, hanem korábban hagyták ott eredeti táborukat és mentek át a kisgazdákhoz. Végeredményben 14 disszidens, 9 pártunkívüli és 1 KNEP politikus növelte a Kisgazdapártot. Mivel utóbbit kétfős veszteség is érte, február végére a tömörülésnek 118 tagja lett a nemzetgyűlésben, ami elsőprő fölényt ugyan nem, de egyértelmű többséget jelentett: parlamenti bázisuk aránya 43,5%-ról 54,6%-ra nőtt.

Az Egységes Párt megalakulása, annak várható politikája – összefüggésben az első nemzetgyűlés működésének berekesztésével és az új választásokra való felkészüléssel – további átalakulást hozott magával. Bethlennel, az egységes párti képviselőjelöltek kiválasztásával, illetve szélesebb értelemben véve a konzervatívok előretörésével elégedetlen kisgazdák egy kisebb csoportja április 11-én új, agrárdemokrata arcú pártot alapított.³⁸ Bár a csoportosulás némi konkurenciát jelentett a kormánypártnak, annak helyzetét korántsem tudta megrendíteni, tekintve, hogy a 48-as Kisgazda Földműves és Polgári Párt csupán korlátozott bázissal, illetve 9 képviselővel rendelkezett.

A Bethlenhez való viszony a KNEP-et is tovább erodálta. 1921 végén képviselők egy része Huszár Károly és Ernst Sándor vezetésével még mindig szívesen részt vett volna a tervezett párfúzióban, ám az a radikális legitimista szárny ellenállása miatt megvalósíthatatlannak bizonyult. Bethlen le is vonta a konzekvenciát és a továbbiakban már KNEP nélküli megoldásban gondolkodott. Valószínűleg nem szándékolta módon, de Bethlennek egy másik lépése is a két fél távolodását erősítette. A keresztény tábor 1919 után tömegszervezetként kívánt részt venni a politikai életben, melyhez az is hozzá tartozott volna, hogy a városi munkásság számottevő részét is integrálják. A miniszterelnök azonban különböző okok miatt konszolidációs politikája lényeges elemének tartotta az MSZDP legális működésének az elismerését, s közvetett módon annak tudomásul vételét, hogy a munkásság széles rétegei a szociáldemokrácia vonzásában maradnak.³⁹ Az eredmény – mint közismert – egy 1921. december 22-én megkötött titkos megállapodás lett, amely utóbb Bethen-Peyer paktumként vált ismertté.⁴⁰

Azután, hogy Bethlenék 1921 végére immár a keresztény oldal nélküli kormányzópártban gondolkodtak, végképp nem volt olyan tényező, amely a karlistáknak

³⁸ Sipos J.: A 48-as Kisgazda i. m. 136–142.

³⁹ Gergely Jenő: Kereszténypártok 1919–1944: hatalom és egyház között. Társadalmi Szemle 46. (1991) 8–9. sz. 134.

⁴⁰ Ennek részleteire nézve lásd Sipos Péter: Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944). Bp. 1988. 65–68.

a pártban maradása mellett szólt volna. Andrassy és Friedrich kézfogása, s az új tömörülés január 16-ai létrejötte, amint már szó volt róla, elvezetett ugyan egy új ellenzéki párt létrehozásához, ám számos szakmunkában előforduló állítással ellentétben a Keresztény Nemzeti Földműves és Polgári Párt 30 helyett⁴¹ csupán 20 mandátummal rendelkezett, ami igencsak messze állt attól, hogy meghatározó szerephez juthasson a parlamentben. Bár ekkor még nem következett be szétesés, a KNEP, amelyet már korábban is több tagja elhagyott, a Kisgazdapárthoz viszonyítva egyértelműen hátrányba került. Persze a képviselői helyek 23–24%-ának birtoklásával még így is a nemzetgyűlés második legnagyobb erejének számított. Úgy tűnik, mivel a nemzetgyűlési többséget február elején a már tárgyalt belépésekkel sikerült biztosítani, keresztény párti politikusok nagyobb számú csatlakozására már nem volt szükség. Ezért Bethlen, ha szívesen is vett volna ilyen irányú mozgalmat, konkrét lépéseket nem tett a kierőszakolása érdekében.

A nagy törés március elején következett be azzal, hogy a belső ellentétek nyílt szakadáshoz vezettek. A kortársak és a szakirodalom által KNEP-többségének nevezett csoport – erőteljes konzervatív arculattal – megmaradt kormánytámogatónak, míg a KNEP-kisebbségi tömörülés ellenzéki politizálásba kezdett. A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a baloldalon is némi átrendeződés következett be, melynek következtében a Rassay Károly vezette csoport pozíciója gyengült, míg a Függetlenségi 48-as Kossuth Párté valamelyest erősödött. Ám a tárgyalt folyamatok a nemzetgyűlés további működése esetén sem eredményezték volna a stabil többség elvesztését. Az Egységes Párthoz ugyanis az elégedetlenkedők kiválása után is a törvényhozók 51,4%-a tartozott, melyet a KNEP-többségi szerveződés hívei (13,9%) tovább erősítettek. Kérdés persze, hogy milyen tétje volt/lehetett a pártpolitikai erőviszonyok ilyen átrendeződésének a politikai élet résztvevői és különösen Bethlen István miniszterelnök számára, jóllehet tagadhatatlan, hogy – mint látni fogjuk – az adott körülmények 1922 elején bizonyos fokig behatárolt alternatívákat kínáltak.

A KNEP mandátumvesztése, majd széthullása 1922 első felében kiteljesedett, amin az sem segített érdemben, hogy az Andrassy-Friedrich párt Bethleneket tekintette a fő ellenfélnek és kész volt együttműködni a különféle KNEP-csoportokkal. A nehézségeket tovább növelte, hogy a következő választásokon számítani lehetett a szociáldemokraták indulására, amint az utóbb ténylegesen be is következett. Az 1922. május-júniusában lebonyolított voksolás adatai azt mutatják, hogy az MSZDP túlnyomórészt a városi körzetekben ért el sikereket és elsősorban a keresztény pártok számára jelentett konkurenciát. Így aligha tűnhet reálisnak az a feltételezés, miszerint adottak voltak egy kétpárti

⁴¹ *Gergely J.*: A keresztényszocializmus i. m. 163.; Magyarországi politikai pártok lexikona i. m. 186.

(keresztény-kisgazda) váltógazdaság kialakulásának feltételei. Azzal egyébként valóban számolni lehetett, hogy a következő választások a baloldali irányzatok – különösen a szociáldemokraták – megerősödését hozzák, ők azonban még egy teljesen titkos voksolás során sem lettek volna egyedül kormányképesek, szövetségként pedig gyakorlatilag csak egymásra számíthattak. Jellemző módon az MSZDP lényegében véve maga is ellenzéki szerepre készült.

Amint korábban már szó esett róla, konzervatív politikusok 1920 májusában kísérletet tettek egy új kormánypárt létrehozására. Az akció eredeti szándékait tekintve kudarcot vallott, illetve annyi eredménye mégis lett, hogy egyértelművé vált: a nemzetgyűlés két nagy tömörülése külön-külön nem elegendő a kormányképes többség biztosításához. Bethlen azon elképzelése, melyet miniszterelnöksége első időszakában szeretett volna megvalósítani, a parlamenti arányok alapján elvileg lehetséges volt. 1921 első felében, az akkor még 208 tagú testületben a KNEP 59 hellyel rendelkezett, mellette 22 disszidenssel, illetve pártonkívülivel lehet számolni,⁴² míg a Kisgazdapárt konzervatív-agrárius szárnya nagyjából 43 törvényhozót számlált.⁴³ Mellesleg utóbbiak nélkül ekkor sem lehetett volna egy új, többséggel bíró kormányzópártot létrehozni.

A kisgazdapártiak azonban 1921. október végéig sem hagyták ott tömegesen a pártjukat, utána pedig – a királykérdés kiéleződése közepette – végképp nehezen lehetett effélel feltételezni a tagokról, akik nélkül szó sem lehetett többségről. Igaz, Bethlen IV. Károly második visszatérését követően, majd 1922 tavaszán ismételten megpróbálta felvenni a kapcsolatot a radikális legitimistákkal,⁴⁴ ám szorosabb együttműködésre utóbbiak pozitív visszajelzése esetén sem lett volna komoly esély. Ennek legfőbb oka az volt, hogy a királypárti politikusok viszonya Horthyval látványosan megromlott, amit számos, a kormányzónak címzett nyílt politikai támadás is kifejezésre juttatott.⁴⁵ Az pedig már valóban az irreális bűvészmutatványok közé tartozott volna, hogy Bethlen egyszerre tartsa meg a kormányzó bizalmát és állítsa helyre a jó viszonyt Andrássyékkel. Bethlen így módosításra kényszerült, melynek következtében terveiben egy KNEP nélküli kormányzópárt létrehozása került előtérbe. Mellesleg Andrássyék kiválása után még jobban leértékelődött a KNEP súlya, hiszen 1922. január végén a mandátumoknak már csupán 23,4%-át birtokolták. A mondtak egyúttal azt jelentik,

⁴² Ebben az esetben nem az 1921-es adatokat, hanem a később ténylegesen Bethlen-pártiakat vettük figyelembe.

⁴³ *Sipos J.*: A Kisgazdapárt fejlődése i. m. 423.

⁴⁴ *Romsics I.*: Bethlen István i. m. 142.; *Sipos J.*: Az Egységes Párt és az 1922-es választások i. m.; *Sipos József*: A Bethlen-kormány és az 1922-es választások előkészítése. In: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve, 57. Főszerk. Bene János. Nyíregyháza 2015. 257–258.

⁴⁵ *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós. Bp. 2011. 106–107.; *Püski Levente*: A Horthy-korszak parlamentje. Bp. 2015. 315–316.

hogy a Kisgazdapárt immár megkerülhetetlen tényezővé vált. Utóbbi persze 15 baloldali politikus támogatásával egymaga is többséget alkothatt volna, ám ez pusztán matematikai lehetőséget jelentett. Az OKGFP-ben helyet foglaló konzervatívok és szélsőjobboldaliak ugyanis semmiképp nem mentek volna bele egy, a Nemzeti Demokrata Pártot, a Kossuth-pártot, Rassayékat és néhány liberális pártonkívülit magába foglaló koalícióba, s ilyen lehetőség nemcsak ekkor, hanem korábban, az első nemzetgyűlés egész ciklusa alatt sem került szóba.⁴⁶

A pártpolitikai erőviszonyok fenti alakulása így egyértelműen Bethlennek kedvezett. Ellenzéki oldalon a meglehetősen nagy tagoltság miatt egyetlen tömörülés sem tudott számottevő erőt szembeállítani a kormánnyal, illetve pártjával, s annak sincs nyoma, hogy a baloldali és keresztény ellenzéki irányzatok valamiféle Bethlen-ellenes, szélesebb bázisú összefogásra törekedtek volna. Ami pedig a Kisgazdapártot illeti, annak belső megosztottsága szintén a miniszterelnök malmára hajtotta a vizet.

Az adott szituációból tehát egy olyan tömörülés kialakulása következett, amely a Kisgazdapártra és bizonyos konzervatív erőkre épül. Ha azonban pusztán az aktuális nemzetgyűlési legitimáció oldaláról nézzük a helyzetet, akkor nem volt elkerülhetetlen az Egységes Párt megalakítása, hiszen a Kisgazdapárt, a KNEP vagy csak a KNEP-többségi csoportosulás, a disszidensek és egyes pártonkívüliek koalíciója is elegendő hátteret nyújtott volna a kormányzáshoz a nemzetgyűlés hátralévő, rövid idejében. De lehetett volna a koalíció későbbi fenntartásával is próbálkozni. Ám itt lép képbe a történelmi szubjektum szerepe. Bethlen tisztában volt azzal, hogy egy ilyen forгатókönyv semmi jóval nem kecsegtet a számára. A következő választáson – stabil pártháttér nélkül – bekövetkezhet a konzervatív tábor marginalizálódása, kormányának pozíciója pedig teljesen instabillá válik vagy egyszerűen alárendelődik a pártok és az azokat alkotó érdekcsoportok akarátának.⁴⁷ A kormányfő a nagyobbik rossz elkerülése érdekében vállalta a csatlakozást a Kisgazdapárthoz. Tisztában volt azzal, hogy a létrejött Egységes Párt is összetett és heterogén képződmény, amelyet – a parlamenti erőviszonyokkal párhuzamosan – belülről lehet és kell átalakítani.

Kérdés azonban, hogy Bethlen gondolatmenete mennyire tekinthető megalapozottnak, illetve az esetleges politikai válsághelyzet, az instabil kormányzás elkerülése érdekében valóban nem volt-e más út a számára? Ideológia-hatalmi

⁴⁶ Az 1920–1922 közötti eseményektől túlságosan messzire vezetne annak elemzése, milyen lehetőségeket kínált volna az a szituáció, ha a szociáldemokrata párt részt vesz a nemzetgyűlési választásokon, és politikusai is ott ülnek a törvényhozás padsoraiban.

⁴⁷ Sipos Balázs az 1920–1922 közötti időszak egyik legfőbb ismervének azt tartotta, hogy „a törvényhozás, a képviselők többsége ekkor »diktálni« tudott a miniszterelnöknek”. Lásd *Sipos B.: A Horthy-korszak* i. m. 145.

oldalról nézve persze nem volt, ugyanis az 1920-as évek elején kialakuló tömegpolitikai helyzet azzal fenyegetett – az első nemzetgyűlési választások eredményei által megerősítve –, hogy az egyébként is megosztott konzervatív tábor periferiára szorul majd más irányzatokkal szemben, melyek nagyobb társadalmi-mozgósító potenciállal bírtak.

Az persze tagadhatatlan, hogy az első nemzetgyűlés számos fontos alkotmányjogi kérdést részben nem tudott, részben nem akart rendezni, ide sorolva a vidéki önkormányzatok szerkezetének átalakítását, a második kamara létrehozását, az új házszabályok megalkotását és főként a választójogi reform törvényesítését. Az is bizonyítható, hogy a parlamenti ülések nagy része valóban meddő politikai harcokkal, személyeskedő küzdelmekkel telt el.⁴⁸ Amikor azonban Bethlen utóbb saját politikáját igazolandó az első nemzetgyűlést keményen kritizáló értékelést fogalmazott meg,⁴⁹ bizonyos fokig egyszerűsítő és torzító helyzetértékelést adott. Az 1920–1922 közötti időszak története mindenekelőtt azt mutatja, hogy csak azok az elképzelések bizonyultak eredményeseknek – példa erre a kormányzói jogkör kiterjesztése 1920 késő nyarán –, amelyekben a reformok mögött határozott és következetes kormányzati támogatás állt. Ennek híján szépen süllyesztőbe kerültek Ferdinandy Gyula közigazgatási javaslatai, a felsőház felállításáról és különösen a választójogról szóló reformelképzelések pedig eleve túl későn kerültek a törvényhozás elé. Az első nemzetgyűlés tehát komoly hiányosságai ellenére sem tekinthető szimplán zsákutcának.

Ami az újdonsült Egységes Pártot illeti, az persze biztosan nem tudható, hogy efféle heterogén összetételű szerveződés mennyire vált volna akár középtávon is működőképesse, számos tényező azt mutatja azonban, hogy egy ilyen irányvonal nem feltétlenül tekinthető kudarcra ítéltnek. Mindenekelőtt a már említett választójog esetében, annak mértékét illetően tagadhatatlanul nagyfokú heterogenitás mutatkozott a törvényhozók körében. A teljes körű titkos voksolás fenntartása viszont kedvező alapot biztosított volna ahhoz, hogy sikerüljön szélesebb körű konszenzust kialakítani. Ezt még olyan konzervatívok is elfogadhatónak tartották, mint a Kisgazdapárt éppen a tárgyalt időszakban elhunyt egyik prominens alakja, Rubinek Gyula vagy a kormányfő lojális támogatójának számító Klebelsberg Kuno. 1922. január végén maga Bethlen is úgy látta, hogy „a kisgazda és polgári párt nagy része a titkos szavazás mellett van”.⁵⁰ Valójában tehát rövid távon inkább Bethlen élezte a feszültséget saját pártjában azzal, hogy ragaszkodott a nyílt

⁴⁸ *Püski L.*: A Horthy-korszak parlamentje i. m. 437–440.

⁴⁹ Bethlen István gróf beszédei és írásai I–II. Bp. 1933. II. 321.

⁵⁰ *Ruszoly J.*: Alkotmányjogi reformtörekvések i. m. 46.; *Püski Levente*: Választási rendszer és parlamentarizmus a Horthy-korszakban. In: A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Bp. 2009. 90.

szavazás visszahozatalához, és szándékosan inkább arra épített, hogy a nemzetgyűlés ne tudjon döntést hozni, szabad kezét biztosítva ezzel saját elképzelései megvalósításához.⁵¹ Kétséges Bethlen érvelésének az a része is, hogy a választójog antideмократikus átalakítása elengedhetetlennek bizonyult a kormánytöbbség biztosítása oldaláról nézve. Leginkább azért, mert – adatainkra hivatkozva – a nemzetgyűlési képviselők többsége eleve az Egységes Párt mögött állt, ráadásul a KNEP-többségi szerveződés politikusaival megtámogatva. Ami pedig a következő választást illeti, a szociáldemokraták – amint arról szó esett – inkább a keresztény tábornak jelentettek nagy kihívást, így vidéken megvolt az esélye annak, hogy – elsősorban Nagyatádiék paraszti bázisára építve – többséget szerezzen a kormánypárt.

Mint látjuk, rövid távon a parlamenti választásokon való jó szereplés reménye összetartó erőt jelenthetett a párt számára.⁵² Újabb kérdésként merül fel, hogy egy esetleges választási siker ígéretére alapozva vajon meddig maradna fenntartható a különféle csoportok és irányzatok együttműködése. A gömbösista szárny egyértelműen bizonytalansági tényezőt jelentett és később valóban kenyértörésre került sor a kormányfő és közöttük. 1922-ben azonban erről még csak mint potenciális veszélyforrásról lehetett szó. Gömbösék mozgásterét a királykérdés kieleződése ugyancsak behatárolta és nem kerülhetett szóba szorosabb együttműködés a keresztény oldal radikális, antiszemita politikusaival sem, sőt utóbbiak erőteljesen marginalizálódtak.⁵³ Más a helyzet a döntően Nagyatádi körül tömörülő agrárdemokrata szárnyal. Velük a feszültséget az is tompította volna, ha nem kerül sor a választójog gyökeres átformálására. Igaz, az ő elégedetlenségüket fokozta, hogy az 1920-ban elfogadott földreformot szűk körűnek ítélték, s az a tény is, hogy Bethlen miniszterelnökként jó darabig semmit sem tett a reform tényleges megvalósítása érdekében. 1924-ben azonban, amikor Nagyatádiéknak a formálódó ellenzéki szövetséghez történő esetleges csatlakozása a kormánybuktatás veszélyét hordozta, már gyorsan és erőlesen keresztül tudta vinni a földosztás valamelyest való kiszélesítését és végrehajtásának felgyorsítását. Az pedig már csak adalék mindehhez, hogy személy szerint Nagyatádi 1922-től egészen haláláig elsődlegesen a Bethlennel való együttműködés kereteiben gondolkodott. Az események végeredményben azt

⁵¹ *Képes György*: A szociáldemokraták és a választójog kérdése a két világháború közötti korszakban. In: A közjogi provizórium (1920–1944) időszakának alkotmányos berendezkedése. Szerk. Schweitzer Gábor – Szabó István. Bp. 2016. I. 25–30.

⁵² Mi történik abban az esetben, ha ez a választási siker nem következik be, pontosabban egy olyan szituáció alakul ki, amelyben egyetlen pártnak, illetve tömörülésnek sem lesz egyértelmű többsége? Ez már végképp a feltételezések világa, de valószínűsíthetően előbb-utóbb olyan körülményekhez vezetett volna, amelyek közt Horthy vagy őt felhasználva bizonyos politikai csoportok valamiféle diktatúra révén kívánják biztosítani az állami élet stabilitását.

⁵³ Többek között Huber János, Fangler Béla, Szmrecsányi György és különösen Budaváry László nem tudták megtalálni a helyüket 1922 első felének átalakuló politikai erőviszonyai között. Hová tűntek a kurzus nagyságai. *Pesti Napló*, 1924. december. 28. 11.

mutatják, hogy az agrárdemokrata szárny kész volt társulni valamiféle evolutív föld-birtok-politikához, s ez a kérdés inkább csak nagyobb időtávlatban válhatott volna komolyabb feszültségforrássá. Konfrontációra sokkal inkább a vidéki közigazgatás helyzete adhatott volna okot, tekintve, hogy az önkormányzatok demokratizálásának ügyét sokáig aligha lehetett volna halogatni.

Lehetőségek – alternatívák

A fenti fejtegetésekből kitűnik, hogy nem kívánunk a determinizmus álláspontjára helyezkedni, ezért a végkifejlet egyfélesége nem vonja magával az alternatívák vizsgálatának elutasítását. Elismerve a lehetőségek korlátozottságát, az első nemzetgyűlés végén kialakuló erőviszonyokból kiindulva 1922-ben nem zárható ki egy olyan kormánypolitika megvalósításának a lehetősége sem, amely a meglévő Kisgazdapártra, illetve az agrárdemokraták és bizonyos konzervatív csoportok együttműködésére épített volna. Bethlen azonban nem csupán egyensúlyozásra és kompromisszumkeresésre, hanem egyértelmű győzelemre is törekedett, s az Egységes Párt létrejötte mögött a kormányozhatóság szempontja mellett/helyett konzekvensen végiggondolt hatalmi érdekek, illetve az azokhoz szorosan illeszkedő kormányzati rendszer megteremtésének igényei húzódtak meg. Az akkori körülmények erre az alternatívára (is) lehetőséget kínáltak, sőt utóbbi vált realitássá, ami azt is magába foglalta, hogy Nagyatádit, illetve csoportját idővel teljesen marginális pozícióba szorítják a párton belül. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a Nagyatádi vezette (a korábbi agrárdemokrata vonalat valamelyest az Egységes Pártban is őrizni próbáló) csoportnak – a régió más országaitól eltérően – volt egy gyenge pontja: nem volt olyan társadalmi intézményi-egyesületi háttere, amely erősíthette/stabilizálhatta volna politikai jelenlétét.⁵⁴ Végeredményben a kormányfő a számára kedvező szituáció felismerésével, valamint tudatos és következetes kihasználásával át tudta alakítani az Egységes Pártot és – főleg a választójog antidemokratikus módosítására építve – a nemzetgyűlési erőviszonyokat,⁵⁵ aminek eredményeképp az évtized közepére immár valóban a személye iránt lojális, dominánsan konzervatív pártot tudhatott maga mögött.

⁵⁴ Bódy Zsombor: A parasztság a tömegpolitika korszakában. Egyesületek, pártok, szövetségek a vidéki Ausztriában. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Bp. 2008. 21–22.

⁵⁵ Romsics L.: Bethlen István i. m. 173–174.

Függelék

Nemzetgyűlési képviselők pártállása 1922 első felében⁵⁶

Név	Megválasztáskor	1922. január vége	1922. február közepe	1922. április vége
Ambrózy-Migazzi István	KNEP	KNEP?	KNEP?	visszavonult
Andaházi-Kasnya Béla	MMP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Andrássy Gyula	Ptk.	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Apponyi Albert	Ptk.	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Avarfy Elek	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Áment Ferenc	KNEP	KNEP?	KNEP?	KNEP-többségi?
Balla Aladár	OKGFP	F48-as KP	F48-as KP	F48-as KP
Bárány Imre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bárczy István	NDP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Barla Szabó József	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bartos János	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Baumann Emil	Ptk.	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Benárd Ágoston	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Bencze Gábor	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFP
Benedek János	NDP	NDP	NDP	NDP
Beniczky Ödön	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Benkő Gábor	KNP	KKFPP	EP	48-as KFP
Berki Gyula	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bernáth Béla	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bernolák Nándor	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Bethlen István	Ptk.	Ptk.	EP	EP
Birtha József	KNEP	KNEP	KNEP	EP
Bleyer Jakab	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Bodor György	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bodó János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Borbély-Maczky Emil	OKGFP	disszidens	febr. 17. főispáni kinevezés	--
Borgulya Pál	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFP
Bottlik József	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Bozsik Pál	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Bródy Ernő	NDP	NDP	NDP	NDP
Budaváry László	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi?
Csernus Mihály	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Cserti József	OKGFP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Csizmadia Sándor	MMP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Csontos Imre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Csukás Endre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Czakó János	KRSZP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi?
Czegléd Endre	OKGFP	KKFPP	EP	EP

⁵⁶ Egyrészt adataink ellenőrizhetősége, másrészt a későbbi pontosítás lehetősége miatt személyekre lebontva is közöljük az első nemzetgyűlés pártpolitikai tagolódását. Az esetleges bizonytalanságokat külön is jelezve (?). A rövidítésjegyzéket lásd 16. jegyz.

Név	Megválasztáskor	1922. január vége	1922. február közepe	1922. április vége
Czettler Jenő	OKGFP	disszidens	Ptk.	Ptk.
Dánér Béla	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Dinich Vidor	KNP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Dömötör Mihály	KNEP	KKFPP	EP	EP
Draxler János	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Drozdy Győző	OKGFP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Dvortsák Győző	Ptk.	KNEP	KNEP	KNEP-többségi?
Eberhardt Antal	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Erekly Károly	KNEP	Ptk.	EP	EP
Ernszt Sándor	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Erődy-Harrach Béla	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Fábián István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Fangler Béla	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Fáy Gyula	OKGFP	disszidens	EP	EP
Ferdinandy Gyula	OKGFP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Fertsák Jenő	KNEP	KNEP	febr. 2. főispáni kinevezés	--
Friedrich István	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Forgács Miklós	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Frühwirt Mátyás	KRSZP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Gaál Endre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Gaál Gaszton	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Gerencsér István	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Giesswein Sándor	KRSZGP	KRSZGP	KRSZGP	Ptk.
Gosmann Márton	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Gömbös Gyula	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Grieger Miklós	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Gunda Jenő	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Gyömörey György	KNEP	disszidens	EP	EP
Hadházy Zsigmond	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Haypál István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Haller István	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Haller József	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Hegedüs György	OKGFP	Ptk.	Ptk.	KFP
Hegyeshalmy Lajos	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Hencz Károly	KNEP	KKFPP	EP	EP
Henzer István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Hermann Miksa	KNEP	disszidens	EP	EP
Héjj Imre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Hir György	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Homonnay Tivadar	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Hornýánszky Zoltán	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Horváth Mihály	F48-as KP	--	F48-as KP	F48-as KP
Huber János	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Huszár Elemér	OKGFP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Huszár Károly	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Iklódy-Szabó János	OKGFP	KKFPP	EP	EP

Név	Megválasztáskor	1922. január vége	1922. február közepe	1922. április vége
Janka Károly	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Javós Antal	OKGFP	KKFPP	EP	EP?
Jármy József	Ptk.	Ptk.	EP	EP
Karafiáth Jenő	KNEP	disszidens	EP	EP
Kardos Noé	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Katona Imre	OKGFP	FKFPP	FKFPP	F48-as KP
Kállay András	Ptk.	Ptk.	Ptk.	Ptk?
Kálmán István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kenéz Béla	KNEP	disszidens	EP	EP
Kerekes Mihály	OKGFP	FKFPP	-- meghalt febr. 10.	--
Kerese György	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kiss Ferenc	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kiss György	Ptk.	KKFPP	EP	EP
Kiss Menyhért	Ptk.	KKFPP	EP	Ptk.
Klebensberg Kuno	KNEP	disszidens	EP	EP
Kolozsi Endre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kolozsvári Kiss István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kontra Aladár	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Korányi Frigyes	OKGFP	disszidens	EP	EP
Koszó István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kovács Emil	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Cs Kovács István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kovács J István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kóródi Katona János	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Könyves Lajos	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kuna P András	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Kutkafalvy Miklós	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Láng János	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Legeza Pál	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi?
Letenyei Pál	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFP
Lingauer Albin	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Lipták Pál	KNEP	KKFPP	EP	EP
Lovász János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Lukovich Aladár	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Madarász Zsigmond	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Magyar Kázmér	OKGFP	disszidens	EP	EP
Mahunka Imre	KNEP	Ptk.	EP	EP
Mayer János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Mándy Sámuel	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Mátéffy Viktor	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Meskó Zoltán	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Méhely Kálmán	Ptk.	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Mikóvényi Jenő	KNEP	disszidens	EP	EP
Milcsévics János	OKGFP	KKFPP	F48-as KP	F48-as KP
Milotay István	KNEP	Ptk.?	Ptk.?	Ptk.?
Moser Ernő	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Muszti István	OKGFP	KKFPP	EP	EP

Név	Megválasztáskor	1922. január vége	1922. február közepe	1922. április vége
Nagy János/egri	KNEP	disszidens	EP	EP
Nagy János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Nagy Pál	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFPP
Nagyatádi Szabó István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Négyesy László	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Nitzsch Mátyás	OKGFP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Nyéki József	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFPP
Oláh Dániel	KRSZP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Orbók Attila	Ptk.	KKFPP	EP	EP?
Örffy Imre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Paczek Géza	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Pákozdi András	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Pálffy Dániel	KNEP	Ptk.	EP	EP
Pallavicini György	OKGFP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Pásztor József	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Patacsi Dénes	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Pekár Gyula	KNEP	KNEP	KNEP	EP
Perlaki György	OKGFP	KKFPP	EP	EP
K Pethes László	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Plósz István	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFPP
Prakatur Tamás	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Prohászka Ottokár	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Pröhle Vilmos	KNEP	Ptk.	EP	EP
Putnoky Móric	OKGFP	disszidens	EP	EP
Ráday Gedeon	Ptk.	Ptk.	EP	EP
Rakovszky István	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Rassay Károly	KNEP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Reischl Richárd	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Renczes János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Róbert Emil	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Rubinek István	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Rupert Rezső	OKGFP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Rupprecht Olivér	KNEP	disszidens	EP	EP
Sallay János	KNEP	disszidens	EP	EP
Schábel János	KNEP	KNEP	KNEP	visszavonult
Sándor Pál	NDP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Schandl Károly	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Schieszl Henrik	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
K Schriffert Ferenc	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Slachta Margit	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Scholtz Ödön	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Sigray Antal	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Simon János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Simonyi-Semadam Sándor	KNEP	KKFPP	EP	EP
Sokorópátkai Szabó István	OGFKP	KKFPP	EP	EP
Somogyi István	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Sréter István	OKGFP	KKFPP	EP	EP

Név	Megválasztáskor	1922. január vége	1922. február közepe	1922. április vége
Szabó Balázs	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szabó Gy János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szabó József	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Szabó József/Bihar	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szabó Zoltán	Ptk.	KKFPP	EP	EP
Szabóky Jenő	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szalánczy József	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szádeczky-Kardoss Lajos	KNEP	KNEP	EP	EP
Szentimrey Ákos	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Széchenyi Viktor	OKGFP	Ptk.	EP	EP
Szilágyi Lajos	OKGFP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Sziráki Pál	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFP
Szijj Bálint	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Szmrecsányi György	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Szterényi József	Ptk.	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Szűcs Dezső	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Tankovics János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Tarány Ferenc	KNEP	disszidens	EP	EP
Tasnádi Kovács József	KNP	Ptk.	EP	EP
Taszler Béla	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Teleki Pál	KNEP	Ptk.	Ptk.	Ptk.
Temesváry Imre	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Thomas Ferenc	KNEP	KNEP	KNEP	visszavonult
Tomcsányi Vilmos Pál	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Tomori Jenő	OKGFP	FKFPP	FKFPP	FKFPP
Turi Béla	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Ugron Gábor	NDP	NDP	NDP	NDP
Ujváry Géza	KNEP	KNEP!	KNEP!	EP!
Usetty István	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Vasadi Balogh György	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Vass József	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-többségi
Vázsonyi Vilmos	NDP	NDP	NDP	NDP
Vedlik Béla	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Vértes Vilmos István	OKGFP	KKFPP	EP	48-as KFP
Virter László	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Waigandt Antal	KNEP	KNEP	KNEP	KNEP-kisebbségi
Weber János	OKGFP	KKFPP	EP	EP
Weiss Konrád	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Windischgraetz Lajos	KNEP	KNFPP	KNFPP	KNFPP
Zákány Gyula	KNEP	KNFPP?	KNFPP?	KNFPP?
Zéőke Antal	OKGFP	KKFPP	EP	EP

ENDGAME AND BEGINNING

The Party Structure of the First National Assembly in the First Half of 1922

By Levente Püski

SUMMARY

Within the early Horthy Era, the first half of 1922 can be regarded as a key period. It was then that the party structure emerged which later exerted a decisive influence on the position of prime minister István Bethlen, and more generally on the gradual development of the government structure.

Consequently, the paper focusses on the nature and the extent of the realignment that took place within the party structure of the national assembly in the period thus investigated. It first examines the members of the assembly from the perspective of their belonging to the various parties and political groups. The table attached to the text makes it possible to trace changes for every single person. The resulting view of the realignment within the party structure, based on the application of quantitative methods, offers the opportunity to assess the alternatives it opened up for prime minister István Bethlen.

A LENGYEL HATÁS A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK TEVÉKENYSÉGÉRE, 1980–1981*

A magyar demokratikus ellenzék mint szellemi-politikai mozgalom története 1968-ig nyúlik vissza. A prágai tavasz leverése utáni sokkhatás, csalódottság és kiábrándultság, valamint az a felismerés, hogy a kommunista rendszer nem reformálható meg, sem az ideológia, sem a gyakorlat nem vezet el egy egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomhoz, együttesen hatott a magyar értelmiség egy jelentős részére. A mozgalommá szerveződésig azonban még sok idő telt el. Magyarországon ugyanis az 1960-as évek elejétől működött az úgynevezett hármas kompromisszum, miszerint az 1956-os forradalmat leverő Kádár János kompromisszumot kötött a szovjet vezetéssel, a pártapparátussal és a magyar társadalommal.¹ Mindez adott bizonyos autonómiát a magyar pártvezetés számára, ami elég volt ahhoz, hogy kellőképpen jól lavírozzon ebben a mátrixban, minden fél érdekeit a lehető legjobban kiszolgálva. Ez a konstrukció a hetvenes évek közepéig viszonylag jól működött, mivel a kormányzat a lakosság fogyasztási igényeit figyelembe véve valódi életszínvonal-növelő politikát tudott folytatni. A hetvenes évek közepén azonban megjelent két új tényező, ami megváltoztatta az addigi helyzetet. Egyfelől a prágai tavasz leverése után hamarosan visszafogták a gazdasági reformokat, majd a hetvenes évek elején kialakult világgazdasági válság is fokozatosan éreztette hatását. Másfelől 1975-ben a szovjet blokk országai is aláírták a Helsinkii Záróokmányt, amely tartalmazta az emberi és polgári jogok tiszteletben tartásának kötelezettségeit.² Mindezek a tényezők az ellenzék előtt is jobb perspektívákat nyitottak.

1977 elején a csehszlovák ellenzékiek közzétették a Charta 77. nyilatkozatot, amelyhez pár nappal később 34 magyar értelmiségi is csatlakozott, majd 1977. október 25-én 254-en levélben fordultak Kádár Jánoshoz, hogy járjon közbe a bebörtönzött csehszlovák ellenzékiek szabadon bocsátása érdekében.³ E szolidaritási akciók voltak az első nagyobb létszámú ellenzéki „megmozdulások” Magyarországon. Ekkor még az ellenállás elméleti hátterét nem dolgozták ki, s cselekvési terv sem létezett. Az „emberi jogok doktrínája” volt az egyetlen olyan „ideológia”, amely összekötötte az éppen alakuló mozgalom tagjait.

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Kemény István: Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? Magyar Füzetek (Párizs) 1978. 1. sz. 21–46.

² Rendszerváltás. Szerk. Mink András. Bp. 2018. 17–21.

³ Mindkét dokumentumot lásd uo. 29–30.

Az alkalmazott taktika szerint úgy kellett tenniük, mintha nem a büntető törvények és az adminisztratív rendszabályok volnának a mérvadók, hanem a magasabb szintű jogi elvek (például az Alkotmány és a Helsinki Záróokmány).

Ebben az időszakban a magyar ellenzéki értelmiség már olvasta és fordította Jacek Kuroń, Adam Michnik vagy Václav Havel írásait. A gyakorlati munka azonban sokkal nehezebb volt. „Bármennyi ihletet és reményt merítettünk a lengyelektől, a belátható jövőben nemigen számíhattunk többre, mint hogy kis csoportoknak sikerül megvetniük a lábukat a hivatalos intézményrendszer roppant hálózatán kívül” – írta Kis János később az 1981 előtti ellenzégről.⁴ Magyarországon nem volt a lengyelekéhez hasonló társadalmi elégedetlenség és forradalmi hangulat. Ebben inkább a csehszlovákokéhoz hasonlított a helyzet, de csak ebben. A chartások többsége ugyanis az 1969–1971 közötti politikai tisztogatások áldozata volt, s ilyen politikai tapasztalattal nem rendelkeztek a magyar ellenzékiek. A magyar ellenzék 1977 és 1981 között nem jutott el a cselekvésig, megteremtette viszont annak alapjait. A lengyel „repülő egyetemek” mintájára megalapították az úgynevezett szabadegyetemeket, létrehozták a szamizdatot, független kiadókat alapítottak, és megkezdte működését a Szegényeket Támogató Alap is (a továbbiakban: SZETA).⁵

A magyarországi ellenzéki számára az emberi és polgári jogok következetes képviselete mellett rendkívül fontos volt Közép-Európa helyzete is. Nemcsak a sorsközösség érzete, és nem is csak a csehszlovák vagy a lengyel példák miatt, hanem az identitásképzés szempontjából is. „Nekünk jobban imponál az a mód, ahogyan a lengyelek milliói kitaranak a föld alá szorított, megtiport és megrágalmazott, mégis szabad szakszervezetük mellett, ahogy rejtik és védelmezik az illegalitásban tevékenykedő Szolidaritás-vezetőket. Bennünket nem a Jeruzsalmi rezsim állítólagos nagylelkűsége ejt ámulatba, hanem eddigi foglyainak állhatatossága, amellyel minden reálpolitikai érvelés, a kormány minden sanda, korrumpáló célzatú ajánlata ellenére kitartottak a börtönben [...]. Nekik erőt és sikert kívánunk további küzdelmükhöz, magunknak pedig azt, hogy Magyarországon is százával támadjanak olyan értelmiségiek, mint Kuroń, Michnik, Lipski és a többiek, olyan munkások, mint Wałęsa, Bujak és társaik.”⁶ Valamint: „Nekünk,

⁴ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 1982. 3. sz. 7–25.

⁵ A SZETA 1980-ban alakult, elsősorban szegénység- és cigánykutatásokban részt vevő szociológusokból. Nem volt direkt politikai szerveződés, de mivel a szocialista rendszerben hivatalosan nem létezett szegénység és nem létezett cigányprobléma, tevékenységük politikai tabut sértett. A hatalom a kezdettől fogva ellenzéki szervezetenként tartotta nyilván.

⁶ Szabó Zoltán: „...és a szembefordulás aktusából kiderül, hogy egyet akarnak...”. Hírmondó, 1986. augusztus–szeptember 54. Az ellenzék politikai identitásáról lásd Bozóki András: A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus. Politikatudományi Szemle 19. (2010) 2. sz. 7–45.

magyar ellenzékieknek Kelet-Európa demokratikus tradícióihoz kell fordulnunk, mint ahogy ehhez kell fordulniuk a többi kelet-európai országok demokratáinak is [...] minden szétválasztó tendencia csak még reménytelenebbé teszi a kelet-európai demokrácia amúgyse rózsás helyzetét.”⁷

A hétfői szabadegyetemek

A magyar „repülő egyetem” megszervezésére 1978 augusztusában „lengyel mintára” került sor: rendszeresen (hétfői napokon) különböző társadalomtudományi témákban előadásokat tartottak magánlakásokon. A résztvevők száma átlagosan 100–120 fő volt, elsősorban fiatal értelmiségiek, egyetemisták. A magyar állambiztonság természetesen élénk figyelemmel kísérte ezeket az összejöveleteket, amelyekben egyértelműen lengyel ellenzéki hatást láttak. Egy 1981. november 18-án keletkezett állambiztonsági dokumentum szerint Bence György, Kis János, Kenedi János és Hamburger Mihály 1978-ban a lengyel ellenzék akkori irányítóival (Munkásvédelmi Bizottság/KOR) történt konzultációjuk után meghirdették az úgynevezett „felkészülési taktikát”, aminek célja a fiatalabb nemzedék ellenzékivé formálása volt.⁸ Szamizdat irodalom készítése és terjesztése mellett megteremtették ellenzéki tevékenységük új megjelenési formáját is, a „szabadegyetemet”. Az összefoglaló szerint a fő szervezők Kovács Mária (az Akadémiai Kiadó szerkesztője, Bence György felesége – ő a fő mozgósító, ő szerzi a lakásokat), Szilágyi Sándor (pártonkívüli bölcész) és Örkény Antal, az ELTE BTK (szociológiai tanszék) tanársegéde voltak. Az állambiztonsági dokumentumban rendszeresen visszatérő szókapcsolat a „lengyel mintára szervezett repülő egyetem”.⁹

A céljuk pedig az volt, hogy a már korábban is létező illegális, titkos, zártkörű előadásokat nyílttá és mindenki számára látogathatóvá tegyék.¹⁰ Ebben a lengyel mintát követték, hiszen a KOR egyik legfontosabb „fegyvere” is a nyilvánosság volt. E logika szerint a nyilvánosság védi az ellenzéki aktivistákat, mivel a hatalom nem tud titokban leszámolni velük.

Az állambiztonság szinte minden egyes előadásra küldött egy-egy ügynököt, akik részletesen beszámoltak az ott elhangzottakról és a jelenlévőkről. Ezek alapján a szolgálatok nyomást gyakoroltak egyes előadókra, hogy hagyjanak fel

⁷ Bozóki A.: A magyar demokratikus ellenzék i. m. 20.

⁸ Bence, Kovács és Kis következő lengyelországi útjáról (1979. március 31.–április 10.) már részletes megfigyelési dossziét készített a lengyel Állambiztonsági Hivatal. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (a továbbiakban: AIPN) BU 01220/10. t. 354.

⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 3.1.5. O-19764/3.

¹⁰ Lásd Szilágyi Sándor: A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok. Bp. 1999.

„ellenséges tevékenységükkel”. Az 1978 és 1981 között megtartott előadások hallgatóságát osztályozták is. Nagyjából 130 főt azonosítottak, akik közül 32 a „tudatos ellenzék”, 70 az „ellenzéki beállítottságú”, 28 pedig a „más ellenzéki tevékenységben nem vett részt” kategóriába került. Kb. 25–30 fő kilétét nem tudták megállapítani. Összességében ez a létszám nem volt túl nagy, de a magyar demokratikus ellenzék magját ez a csoport képezte.¹¹

A „repülő egyetemek” előadásai éppen 1980–1981-ben váltak rendszeressé, s ebben óriási szerepük volt a lengyel eseményeknek. 1980. szeptember 11-én a rendezvény fő szervezője, Szilágyi Sándor tartott beszámolót lengyelországi útjukról. Szilágyi Kovács Mária és Bence György társaságában járt Varsóban, ahol a KOR egyik vezetője fogadta őket. Több megbeszélést tartottak, majd Bence és Kovács visszatértek Magyarországra. Szilágyi repülővel Gdańskba utazott, ahol igyekezett új információkat szerezni. Meglátogatott egy sztrájkoló gyárat, ahonnan azonban a rendfenntartók kidobták. Ezután bejutott abba az épületbe, ahol „az állami megbízottak és a sztrájkbizottságok tárgyalásai folytak”. Szilágyi tehát jelen volt az augusztus végi gdański tárgyalásokon. Nyelvismeret hiányában azonban nem tudott kapcsolatokat építeni. Elmondta, hogy várt még egy magyar küldöttséget, de annak kiutazását Ferihegyen megakadályozták,¹² ezért „a magyar munkások nevében” ő vállalkozott arra, hogy koszorút helyezzen el a Lenin Művek falára, valamint az 1970-ben lezajlott tüntetés „emlékművére”. (Ekkor még nem állt a Hármaskereszt a hajógyár bejárata előtt.) Szilágyi nagy mennyiségben hozott haza lengyel ellenzéki röplapokat és egyéb dokumentumokat. Azt is elmondta a hallgatóságnak, hogy előkészítik egy lengyel vendégelőadó szereplését is. Ezt követően a lengyel téma folyamatosan napirenden volt a szabadegyetem előadásain.¹³

1980. november 24-én Krassó György számolt be spontán lengyelországi útjáról. Vonattal ment, lengyelül nem beszélt. Megállapította, hogy „a Szolidaritás nevű szervezet a lengyel nép minden rétegébe eljutott és nagy hatást gyakorol az állam egészére”. Krassót a lengyel események elsősorban 1945-re és 1956-ra emlékeztették, mert mint mondta, „mindenki politizál”. Elmesélte, hogy Krakóból Varsóba menet a vonaton egy pártfunkcionáriussal beszélgetett a magyar–lengyel barátságról, majd amikor Nagy Imrét említette, akkor az megszorította a kezét, elment és hozott neki egy sört. Krassó meglátása szerint a párt már nem volt ura a helyzetnek: „A Szolidaritás minden hatalom, és a lengyel párton belül is sokan tartoznak a szervezethez.” Elmondta azt is, hogy a lengyelek keveset beszélnek a szovjet beavatkozás veszélyéről, de akiket erről kérdezett Lengyelországban,

¹¹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

¹² Erről beszámolt a Beszélő is. Hét fő utazott volna Lengyelországba, de a repülőtéren elvették útlevelüket. A későbbiekben egyébként Bence, Kovács és Szilágyi sem kapott többé útlevelet. Lásd Beszélő 1981. 1. sz. 113.

¹³ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

azok többsége erre az esetre a harc szükségessége mellett foglalt állást. Ismertette egy francia közvélemény-kutató intézet lengyelországi adatait is, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a lengyelek 65%-a a fegyveres harcot választaná, ha a szovjet beavatkozás megtörténne.¹⁴

Hegedüs András¹⁵ 1981. február 9. és május 11. között nyolc előadást tartott, köztük lengyel témában is. Az első előadás napján váltották le Józef Pińkowski miniszterelnököt és zárták ki a pártból. Erről a magyar sajtó is tudósított. Wojciech Jaruzelski tábornokot, nemzetvédelmi minisztert ugyan csak két nap múlva választották meg utódjául, de a magyar ellenzéki körökben már aznap rosszat sejtettek. Halda Aliz – a Nagy Imre-perben kivégzett Gimes Miklós élettársa – félelmeiről írt azon a napon *A Napló*-ba, a demokratikus ellenzék géppel írt kiadványába: „Ma délután a LEMP KB plenáris ülésének közleményét hallgattam végig: úgy látszik, kezd igazán komolyra fordulni a dolog. Lehet, hogy füstbe mennek a reménykedések, és megérjük, hogy a magyar katonák fognak lövöldözni a lengyel munkásokra [...]. Olyan ez, mint egy lidércnyomás. Mostanáig ugyanaz a vakremény éltetett, ami 56-ban: a 20. század kellős közepén, Európa kellős közepén ez nem történhet meg – mondogattam akkor. Aztán kiderült, hogy minden megtörténhet. S most megint? No de ne fessük az ördögöt a falra. Még nem indultak meg a csapatok.”¹⁶

Hegedüs András azonban még nem a várható végkimenetelről beszélt február 9-ei előadásán, hanem arról, hogy Lengyelországban „pluralisztikus szocializmus” alakult ki, és van egy „partnerségi viszony”, ami lehetőséget ad az öngazgatási rendszer kialakítására. Ezt ő egy új „történelmi blokknak” nevezte. Úgy látta azonban, hogy a Szolidaritás csupán a kommunista párt partnere kívánna lenni, semmi több, s úgy gondolta, hogy a Szolidaritás nem akarja megdönteni a fennálló társadalmi rendet. Május 4-én egy egész előadást szentelt a lengyel helyzet értékelésének, amit május 11-én folytattak vitával. Hegedüs ekkor már óvatosabb volt. Megállapította, hogy a társadalom képes arra, „hogy a belső helyzetet megszilárdítsa és »taktikus« úton jusson el a reformok teljes megvalósításáig”. Érvelt a kompromisszum fenntartásának fontossága mellett, s óvott a Varsói Szerződés beavatkozásától. Végül megállapította, hogy Magyarországon is időszerű lenne a lengyelországihoz hasonló reform.¹⁷

A vitához hozzászólt Szász István is, a Magyar Nemzet munkatársa, aki lengyel felesége révén jól ismerte a lengyelországi helyzetet. Ő radikálisabb hangnemet

¹⁴ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

¹⁵ Hegedüs András miniszterelnök 1955. április 18. és 1956. október 24. között. A forradalom kirobanása után kénytelen volt lemondani és átadni helyét Nagy Imrének. Pár nappal később a Szovjetunióba menekítették, 1958 szeptemberében tért haza. Tudományos munkakörökben helyezkedett el. 1968-ban tiltakozott Csehszlovákia megszállása ellen, 1973-ban kizárták a pártból, ezt követően pedig egyre inkább az ellenzékhez közeledett. Rendszeresen részt vett a „repülő egyetemek” előadásain.

¹⁶ *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*. Vál., szerk. Barna Imre et al. Bp. 1990. 329.

¹⁷ ÁBTL 3.1.5. O-19764/2.

ütött meg, és bírálta Hegedüst. (A felszólalásai miatt később rendőri eljárás alá is vonták.) Hegedüs ugyanis bírálta a Szolidaritás radikális irányzatait, mivel úgy vélte, hogy a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés nem vezet sehova. Más kérdés, hogy a Szolidaritás nem is követelte azt. Hegedüs szerint szükség van a gazdaság népi ellenőrzésének megteremtésére, a szabad választások megtartására, az államhatalomba való szabad beleszólásra, a demokrácia kiszélesítésére, a valódi többpártrendszer követelését azonban kalandorságnak tartotta.¹⁸

Arról külön vita alakult ki, hogy miért kellene félni a többpártrendszerrel, amikor Lengyelországban gyakorlatilag már akkor is az volt. Szilágyi Sándor amellett érvelt, hogy a demokrácia nem osztható fogalom, vagy van, vagy nincs. Szász igazat adott Hegedüsnek abban, hogy nem feltétlenül kell pártot alapítani. Hegedüs végső soron azzal érvelt, hogy „a lengyelek politikusan tudják létrehozni a demokratikus önellenőrzést és a belenövést a hatalomba, anélkül, hogy a párt vezető szerepét kétségbe vonnák”. Egy lengyel hozzászóló is volt a rendezvényen, aki azzal zárta felszólalását, hogy „mi itt Magyarországon túl sokat spekulálunk és ez nem jó”. A vitáról készült állambiztonsági jelentés szerint volt még egy másik lengyel vendég is, aki a varsói *Kultura* újságírója és a KOR embere (feltehetően Jacek Maziarski) volt.

Nagyon érdekesnek tarthatjuk a következő lengyel témájú előadást is. Előadója Lányi András filmrendező volt,¹⁹ aki 1981. szeptember 7–14. között Gdańskban járt a Lengyel Filmfesztiválon. Hazaérkezése után a Belügyminisztérium felkereste Föld Ottó MAFILM igazgatót, hogy beszélgessen el Lányival, és beszélje le arról, hogy előadást tartson a szabadegyetemen. Lányi azt válaszolta, hogy megtartja az előadást, de „semmiféle politikailag kifogásolható dolgot nem fog mondani”. Ígérete ellenére egy kétórás beszámolót tartott a gdański Szolidaritás kongresszusról, amelyen részt vett. Erről több jelentés is született.

Az egyik jelentés szerint az előadó – mármint Lányi – az 1970-től 1981-ig terjedő időszak kiváló ismerője: „Csak egy optikai hibája van az előadónak, az, hogy elejétől a végéig beszámolóját, előadása értékelését, a »Szolidaritás« jobboldali és erősen nacionalista aspektusából állította össze, értékelte és a valóságos helyzetet a Szolidaritás oldaláról ítélte egyértelműen meg. A Szolidaritás vezetői részletesen informálták őt mindenről, külön foglalkoztak vele és ellátták őt propagandaanyaggal.” Lányi részletesen beszámolt a Szolidaritás programjáról, ismertette és elemezte a paraszt Szolidaritás programját is. Többször kritizálta a lengyel kormányt, illetve a magyar sajtóban megjelenteket.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Lányi András író, filozófus és filmrendező. Ekkoriban már a demokratikus ellenzék tagja, a Kisúgó című szamizdat lap szerkesztője, majd a rendszerváltás idején az eseményeket megörökítő ún. Fekete Doboz felvételek rendezője.

A lengyel helyzetet a beszámoló szerint a következőképpen jellemezte: „egység van a munkásság és a parasztság között. A közhangulat nyugodt, melynek egy lengyel újságírótól kapott információk szerint az a magyarázata, hogy eltűnt az agresszivitás az emberekből, szinte megszűnt a bűnözés is. Egy új erkölcsi norma alakult ki, ehhez mindenki alkalmazkodik, s fokozódik az emberekben a nemzeti tudat érzése. Annak ellenére, hogy a Szolidaritás mögött felsorakozik az ország nagy része, mégis az államigazgatásban és a pártapparátusban dolgozó szűk réteg tartja kezében a »formális hatalmat«. Ez a fő oka annak a patthelyzetnek, amely abból áll, hogy kölcsönösen nem tudják keresztül vinni saját akarataikat, így egy sajátos »kettős hatalom« funkcionál.” Megemlítette azt is, hogy Wajda filmet forgatott *Vasember* címmel. Az ügynök a következőképpen foglalta össze az elhangzottakat: „Az előadást értékelve nálunk 1981 októberében igencsak játék a tűzzel, ugyanis az ott lévők zöme magáévá tette a hallottakat, élénken jelezve, vagy nagy tapssal az előadás végén értését és tetszését nyilvánította ki.”²⁰

Az összefövetel végén felállt Krassó György és bejelentette, hogy Pákh Tibor a múlt héten Lengyelországba akart utazni, de Komáromban erőszakkal elvették útlevelét, inzultálták. Éhségstrájkba fogott tiltakozásul az egyetemi templomban, ahol az egyik oltárképen a częstochowai Fekete Madonna látható. A rendőrség innen hamarosan elvitte Lipótmezőre az elmegyógyintézetbe. „Pákhért felforgatják holnap a várost, hamar el fog terjedni a hír.”²¹ Vagyis az volt a terv, hogy hatalmas médiavisszhangot keltenek az ügynek a Szabad Európa Rádió segítségével.

1981. október 29-én a „repülő egyetem” keretében tartottak egy kisebb ötvenhatos megemlékezést. Szabó Miklós történész tízperces ünnepi beszédében méltatta Lengyelországot, a Szolidaritás eredményeit, az öngazgatást, és felhívta a figyelmet a Szolidaritás kongresszusán elfogadott *Felhívás Kelet-Európa népeihez* című dokumentumra. Nagyjából 70 fő vett részt az eseményen. Ezután Szabó még több előadást tartott Lengyelországról. 1981. november 22-én, december 6-án és december 20-án is a lengyel Szolidaritás volt a választott témája.²² Ezeket röviden összefoglalva elmondható, hogy az előadó igen alapos információkkal rendelkezett. Részletekbe menően elemezte a nyári LEMP pártkongresszus óta eltelt időszakot, a különböző irányzatokat, a közhangulatot, az augusztusi varsói blokád, a Wałęsa–Glemp–Jaruzelski találkozót, a LOT-nál kirobbant sztrájkot. Magyar szempontból Szabó úgy látta, hogy a pártvezetés az események elébe szeretne menni azzal, hogy január 1-től bevezet bizonyos reformokat, illetve útlevélkönnyítések

²⁰ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

²¹ Pákh Tibor – 1956-os elítélt – 1980 májusában csatlakozott a NOWA kiadó letartóztatott vezetői (Dariusz Kobzdej és Mirosław Chojecki) kiszabadítását követelő podkowa leśnai éhségstrájkhoz. Lásd AIPN BU 0713/266. Ettől kezdve Pákh nem kapott többet útlevelet.

²² ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

várhatók. Tudomása volt egy vállalati öngazgatási törvény kidolgozásáról is. Az volt a véleménye, hogy ez egy hosszú távú, átgondolt politika része.

A vitában egy hallgató a magyar társadalomban meglévő lengyelellenességre kérdezett rá, s erre Szabó a következőket válaszolta: „itt egy olyan mechanizmus működik az emberekben, hogy itt mindenki évtizedek óta azzal indokolja a társadalmi nem cselekvést, hogy úgy sem lehetne, mivel a szovjetek úgysem hagynák. Végülis most itt vannak a lengyelek, akik lehetséges, hogy be fogják bizonyítani, hogy nemcsak a szovjeteken múlik ez, hanem végülis az érintett országoknak is van itt szerepük. Ezeket az embereket irritálja, hogy a lengyeleknek, ha most sikerül, akkor sokkal fejlettebb demokráciát, illetve gazdasági életet állítanak elő”.²³

A lengyel Szolidaritás és a magyar szamizdat

A lengyel Szolidaritás mozgalom hatása óriási szerepet játszott a magyar demokratikus ellenzék kiteljesedésében. 1980–1981 folyamán jelentek meg az első szamizdat újságok Magyarországon: A *Kelet-európai Figyelő* öt, a *Szféra* kilenc, a *Magyar Figyelő* hat, A *kisúgó* pedig egy számot élt meg. A lapokat készítő magyar ellenzékiek a lengyelektől tanultak. Egyre többen utaztak Lengyelországba azért, hogy ott elsajátítsák a lapkészítés gyakorlatát. Néhányan abban is követték a „lengyel modellt”, hogy névvel és címmel vállalták fel az ellenzéki kiadványokat.²⁴

1980. december 8-án az egyik szabadegyetemi előadás után Szilágyi Sándor bejelentette a szamizdat árusításának intézményesítését, ami azt jelentette, hogy a műveket, amiket egy „független kiadó” jelentetett meg, a „repülő egyetem” rendezvényein résztvevők ettől kezdve szabadon megvásárolhatták. Az első kiadványok között szerepelt A *lengyel ellenzék dokumentumai* című brosúra is.²⁵ Ekkor merült fel a gondolat, hogy egy állandóan nyitva tartó „butikot” kellene létrehozni, ahol az érdeklődők hozzáférhetnének az új szamizdat kiadványokhoz. Erre 1981 tavaszán került sor Rajk László (az 1949-ben koncepciós perben elítélt és kivégzett kommunista Rajk László fia) lakásán. A butik minden kedden este nyolctól tízig tartott nyitva Budapesten a Galamb utca 3. szám alatt.²⁶

Nem sokkal később Demszky Gábor²⁷ azzal kereste meg Rajkot, hogy létre kellene hozni egy kiadót. A fiatal szociológus korábban a *Világosság* című lap egyik

²³ A magyar társadalom reakciójáról lásd *Tischler János*: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. Lengyel–magyar közelmúlt. Bp. 2003. 196–203.

²⁴ *Csizmadia Ervin*: A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Bp. 1995. 201–204.

²⁵ ÁBTL 3.1.5. O-19764/1.

²⁶ *Fehér Renátó*: Galamb utcai veszedelem. (Még) valami az első szamizdat-verseskötetről (a 30. évfordulón). (<https://bit.ly/2CmcJpY>, letöltés 2019. jan. 7.)

²⁷ Demszky Gábor 1981-ben szerzett szociológus diplomát Budapesten. Ekkor már az ellenzék aktív tagja. Elsősorban szegény, hátrányos helyzetű, főképpen vidéki cigány családok megsegítésével

szerkesztőjeként dolgozott, tehát volt tapasztalata a lapkészítés gyakorlatáról. 1981 májusában kiutazott Lengyelországba Karol Modzelewskihez²⁸ és Konrad Bielińskihez, rajtuk keresztül megismerte azokat a földalatti aktivistákat, akikről elsajátította a különböző nyomtatási és sokszorosítási technikákat. A kapcsolatok kiépítésében Ewa Milewicz, a KOR tagja volt segítségére, aki ekkor a Szolidaritás Filmügynökségén dolgozott, s rengeteg befolyásos ismerőse volt.²⁹ Demszky az ötlet forrására később így emlékezett vissza: „1980 őszén a kezembe került egy interjú, amit a lengyelországi NOWA független kiadó vezetőjével készített a *Profil* című osztrák hetilap szerkesztője. Konrad Bieliński ebben az interjúban arról beszélt, hogy a NOWA már a Szolidaritás szakszervezet megjelenése előtt sikeres földalatti vállalkozás volt. Elmondta, hogy milyen technikákkal nyomtatnak, és hogyan terjesztik a könyveket. A példányszámok lenyűgözőek voltak, a leírt technikák pedig egyszerűnek tűntek. Úgy éreztem, hogy kinyílt előttem a második Gutenberg-galaxis, ami már a miénk, nem az övék. Az interjút lefordítottam, és befűztem a Naplóba. Nem reagált rá senki, de nem éreztem csalódást, ezt csinálni kell, nem értekezni róla – gondoltam.”³⁰ Lengyelországi tanulmányútjának lényegéről pedig így számolt be: „A *Krag* kiadó emberi megtanítottak »szitázni« és tulajdonképpen ez a »tudomány«, ami lehetővé tette Magyarországon a szamizdatot, mert gép nem volt egyáltalán. Később, amikor lett, majd elvitték, akkor is »szitáztunk.« Emellett megtanították neki a »ramkázást» is, amihez nem kellett sem gép, sem áram. Ez a lengyel találmány a szita és a stencilnyomás »összeházasításából» alakult ki. Elég volt egy képkeret és egy stencilpapír, és már otthon lehetett is nyomtatni. Mindössze két ember kellett hozzá: az egyik a lehúzókéssel dolgozott, a másik pedig kiszedte a képkeret alól a nedves nyomatot és szétteregette a lapokat.”³¹

Demszky tehát Lengyelországból hazatérve döntött úgy, hogy Magyarországon is létre kell hozni egy független kiadót, ez lett az AB Független Kiadó.³² Ez azért volt rendkívüli jelentőségű, mert korábban nemcsak független kiadó nem létezett, hanem még a sokszorosítás is írógépen történt. Az új lengyel technika alkalmazása tette lehetővé a gyors és nagy példányszámú kiadást.

foglalkozott. A SZETA egyik alapítója. A rendszerváltás után öt cikluson keresztül Budapest főpolgármestere.

²⁸ Karol Modzelewskit még 1978-ban ismerte meg Demszky Budapesten a párizsi magyar emigráció közvetítésével.

²⁹ Ewa Milewicz dossziéja: AIPN BU 0 1222/2316.

³⁰ Demszky Gábor: *Elveszett szabadság. Láthatatlan történeteim*. Bp. 2012. 118. Demszky a cikket lefordította magyarra és befűzte a demokratikus ellenzékiek közös naplójába (ezt a naplót 1977 és 1982 között mintegy 100 magyar ellenzéki közösen írta). OSZK Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) 403. fond. 1. doboz. 700–707. *Konrad Bieliński*: Mi szívesen nyomunk. Az underground és a média.

³¹ Demszky G.: *Elveszett szabadság* i. m. 122–123.

³² Mitrovits Miklós interjúja Demszky Gáborral, 2018. szeptember 17. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

A lengyel események nemcsak a „repülő egyetemek” létrehozására, az ott elhangzott előadásokra, a szamizdat intézményesítésére, a független kiadók megalapítására, hanem a szamizdat sajtó tartalmára is hatással voltak. 1980 előtt lényegében egy jelentős és független magyar politikai lap létezett, a párizsi *Magyar Füzetek*. Ez már az első, 1978-ban megjelent számában közölte Adam Michnik *Új evolucionizmus* című esszéjét *Az új, demokratikus ellenzék Lengyelországban* címmel. Maga az esszé is egy magyar–lengyel együttműködés eredményeképpen megszervezett párizsi konferenciára készült. 1976 októberében a magyar és a lengyel emigráció az 1956-os események huszadik évfordulója alkalmából rendezett egy konferenciát, ahol Michnik előadta nagyhatású tanulmányát, amely később a magyarországi demokratikus ellenzék „bibliája” lett.³³ 1980-ban a *Magyar Füzetek* 7. száma a *Lengyel földindulás* címet kapta és teljes egészében a Szolidaritás eseményeivel foglalkozott. A következő számban pedig helyet kapott Adam Michnik és Marcin Król egy-egy esszéje. Már a hadiállapot után jelent meg a lap 9. száma, amely a tragikus lengyel események fényében tette fel a kérdést: mi lesz Kelet-Európa jövője?

Ekkorra azonban Magyarországon már megjelent a *Beszélő*, majd nem sokkal később a *Máshonnan Beszélő*, így a lengyel tematika is átkerült a magyarországi szamizdat sajtó hasábjaira. A *Beszélő* megalapítása szintén Demszky Gábor nevéhez fűződik. Ez volt az első olyan magyar lap, amelynek a szerkesztése, nyomtatása és a terjesztése is teljes mértékben a lengyel konspirációs szabályok szerint történt. Az első szám 1981 októberében készült el és éppen a lengyelországi hadiállapot bevezetésének pillanatában kezdték terjeszteni. Nem véletlen tehát, hogy a tematikában a lengyelországi események uralták az első kiadványokat, illetve hogy éppen a lengyel események inspirálták az első magyar ellenzéki vitákat is. Ez a lap vált később a magyar demokratikus ellenzék szócsövévé, s ebben fogalmazták meg a rendszerváltáshoz vezető út első programjait.

A magyar ellenzék helyzete a hadiállapot bevezetése után

Az állambiztonsági jelentések szerint a hadiállapot után lekerült a lengyel kérdés a szabadegyetem napirendjéről. Ettől függetlenül sokat beszélgettek az előadók és a hallgatók egymással a témáról, hiszen mindenki rendkívüli módon érdeklődött a Lengyelországban történetek iránt. A hadiállapot alatt a lengyel és a magyar ellenzék között nem volt lehetséges a személyes kapcsolatok ápolása, mivel a lengyel szereplők börtönben voltak, a magyarokat pedig nem engedték külföldre.³⁴

³³ A konferencia teljes anyagát lásd 1956 – w dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. Londyn 1978.

³⁴ Egy-egy kivétel volt. Wojciech Kamiński magyar feleségével (Bába Gabriella) és gyermekeivel 1981. december 31-én vonattal Budapestre utazott és több mint egy hónapot töltött el a magyar fővárosban.

Az 1980–1981 folyamán alapított – fentebb említett – magyar szamizdat lapok a *Beszélő* kivételével megszűntek, ami többek közt azt is mutatja, hogy Jaruzelski katonai hatalomátvétele komoly következményekkel járt a magyar ellenzék életére nézve is, hiszen az eseményekre adott hivatalos magyar válasz jelentősen szűkítette az ellenzéki csoportok mozgásterét. Ennek következményeként sokan felhagytak az ellenzéki tevékenységgel.³⁵ Akik viszont maradtak, éppen a hadiállapot bevezetéséből vonták le azt a következtetést, hogy igenis van értelme az ellenzéki aktivitásnak. Ez a kör lényegében a szabadegyetemek előadóiából és az aktív cselekvésre hajlandó hallgatóságból állt. Az „intézményes keretet” továbbra is a szabadegyetemek, az AB Független Kiadó, a *Beszélő*, valamint Rajk László szamizdatbutikja jelentette.

A magyar ellenzékiek természetesen tisztában voltak azzal, hogy nem számíthatnak olyan társadalmi támogatottságra, mint a lengyel Szolidaritás, hiszen mint Kis János írta a *Beszélő* első számában „Magyarországon az utolsó tíz-tizenöt évben alig volt egész vállalatra kiterjedő sztrájk”. A lap nem is azzal a céllal jött létre, hogy az ellenzék programadó szócsöve legyen, hanem inkább azért, hogy az országban megtörtént ellenzéki eseményekről hírt adjon: „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a hal- kan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással.”³⁶

A hadiállapot bevezetése azonban új feladatokat is állított a magyarországi demokratikus ellenzék elé. 1) El kellett dönteni, hogy az ellenzék szervezzen-e valódi politikai akciókat, és ha igen, akkor milyen formában. 2) A Szolidaritás vereségéből le kellett vonni a történelmi, és ami még fontosabb, a politikai tanulságokat. Kell-e és lehet-e egyáltalán reális programot adni a társadalom számára, ami a rendszerváltás irányába mutat?

1) A magyar ellenzék első látható, politikailag is értelmezhető cselekedetei mind összefüggtek a lengyelországi eseményekkel. Még a Szolidaritás legális léte- zése idején döntött úgy a SZETA, hogy nyári tábort szervez a Balatonnál hátrányos helyzetű lengyel gyermekek számára. Ez egyfelől beleillett a SZETA tevékenységi körébe, másfelől mindenképpen szerették volna láthatóan is kifejezni, hogy a magyar ellenzék a Szolidaritás oldalán áll. Solt Ottília, Nagy Bálint, Lengyel

Lásd Mitrovits Miklós interjúja Wojciech Kamińskival, 2018. november 28. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.) Másrészt Égető Péter – egyes források szerint Demszky megbízásából – 1982. április 9–12. között utazott ki Varsóba, ahol többek között az információáramlás további lehetőségeiről folytatott megbeszéléseket az illegálisba kényszerített Szolidaritás embereivel. Open Society Archives (a továbbiakban: OSA), HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files. A varsói újtjáról készült lengyel állambiztonsági jelentést lásd AIPN BU 0 1220/10. t. 452.

³⁵ Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága. Bp. 1984

³⁶ Beszélő 1981. 1. sz. 1–5.

Gabriella, Krassó György, Grawátsch Péter és Kapitány Éva 1980 szeptemberében közzétett egy felhívást, amelyben olyan magánszemélyek jelentkezését várták, akik vállalnák a sztrájkoló lengyel munkások gyermekeinek elhelyezését és ellátását.³⁷ A szervezés azonban elhúzódott, és csak akkor gyorsultak fel az események, miután Demszky Gábor hazatért Lengyelországból, s június 6-án Kőszeg Ferenc lakásán csaknem száz résztvevő előtt beszámolt élményeiről.³⁸ Erről kiadványt is készített *Odnowa* (Megújulás) címmel,³⁹ amelyet azért árusítottak, hogy a befolyt összegből segítsék a lengyel gyermekek táboroztatását.⁴⁰

Demszky akciójára és a lengyel gyerekekkel kapcsolatos tervekre a Belügyminisztérium is felfigyelt. Az útról tartott beszámolóról és a gyűjtés sikerességéről így számolt be a kirendelt ügynök: „Folyó hó 6-án a SZETA összejövetelt tartott Kőszeg Ferenc lakásán. A kb. 100 főnyi hallgatóság előtt (általában 30–35 éves személyek) dr. D[emsky] G[ábor] számolt be lengyelországi útjáról. Elmondása szerint május 1-től 18-ig tartózkodott Lengyelországban. Részt vett a Szolidaritás néhány »meleg« hangulatú vezetőségválasztó gyűlésén, ahol például – ha a jelenlévő LEMP tag volt – megkérdezték tőle, hogy miért lépett be a pártba, mire a válasz mentegetőzés volt. Elismeréssel beszélt a Szolidaritás jogsegély-szolgálatáról, amelynek keretében gyakran mint hatóság járnak el, például a tanácsi szerveknél. [...] Felszólította a hallgatóságot, hogy adakozzanak a lengyel gyerekek nyaraltatására. A szerv (»intézkedésével«) elérte, hogy kb. fele annyi – mintegy 100 fő – résztvevő volt, mint amennyire számítottak. Ennek ellenére az átlagosnál több, mintegy 17 ezer forint adomány gyűlt össze”.⁴¹

Ebből és az egyéb adakozásokból összesen mintegy 80 ezer forint gyűlt össze, ami a korabeli viszonyok között jelentős összegnek számított. A szervezésben aktív szerepet vállalt Kerényi Grácia műfordító, aki természetesen kiváló lengyel nyelvtudásával is segített. Végül 1981 júliusában 24 hátrányos helyzetű mazóviai gyermeket fogadtak Magyarországon, akiket Anna Grabowska, a Szolidaritás varsói központjának

³⁷ OSZK Kt 403. fond 1. doboz. 422.

³⁸ OSA, HU OSA 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

³⁹ A kis könyvben Demszky részletesen leírta a Szolidaritás szervezeti felépítését, a szakszervezeti választásokat, a Szolidaritás jogsegélyszolgálatának működését és beszámolt más autonóm intézmények létéről is. Bemutatta a vállalati munkástanácsokat, a Szolidaritás programját, a párt egyházpolitikáját, a katolikus értelmiséget, és szólt a párt „megújulásáról” is, végül pedig az ún. horizontális struktúrákról. Ez volt az első magyar nyelven megjelent alapos írás a lengyel Szolidaritásról. Reprintben lásd *Demszky Gábor*: *Odnowa*. In: *Úő: A szabadság visszahódítása*. Bp. 2001. 180–203.

⁴⁰ Demszky a lengyelországi útja után – megelőzve az elbocsátását – felmondott a Világosság folyóirat szerkesztőségénél, és egészen 1990-ig nem kapott hivatalos állást. *Demszky Gábor*: *A Szolidaritás és mi*. Beszélő 10. (2005) 9. sz. 61–63.

⁴¹ OSA, HU OSA 302-2-1. Box 5. State Security Surveillance Files.

aktivistája kísért.⁴² A táborozást teljesen legálisan, a magyar és a lengyel törvényeket betartva szervezték meg. Cseh Tamás – a korszak egyik legkedveltebb énekese – minikoncertet adott a gyermekeknek. Rajk Lászlóné – az 1949-ben kivégzett Rajk László özvegye – meghívta uzsonnára őket, de a találkozó nem jött létre, mert időközben az időse asszony elhunyt. A lengyel gyermekek virágot helyeztek el ravatalán. A szabályok betartása ellenére Wojciech Maziarskit, aki tolmácsként és felügyelőként szintén részt vett az akcióban, azonnali hatállyal örökre kiutasították az országból. Maziarski semmilyen „államellenes bűnt” nem követett el, ahogy a magyar ellenzékiek sem, ám a magyar hatóságok egyértelműen tudtukra kívánták hozni, hogy Magyarországon nincs helye a „Szolidaritás felforgató akcióinak”.⁴³

A hadiállapot bevezetése után a SZETA több akciót is szervezett. 1981. december 22-én kilenc fő aláírásával – köztük volt Demszky Gábor, Kerényi Grácia, Balczó András háromszoros olimpiai bajnok öttusázó, ifj. Bibó István, Iványi Gábor lelkész – felhívást intéztek a magyar néphez a lengyelek megsegítése ügyében.⁴⁴ A cél ezúttal is a lengyel munkásgyermekek magyarországi vendéglátása volt.⁴⁵ A Szabad Európa Rádió hirdetésére mintegy 200 fő jelentkezett, ebből körülbelül hetvenen a gyermekek elhelyezésében segédkeztek volna, százan csomagokkal járultak volna hozzá az akció sikeréhez, több mint harmincan pedig pénzadományt küldtek.⁴⁶ Erre az akcióra azonban – a Belügyminisztérium nyomására – azonnal reagált a Magyar Vöröskereszt és két nappal később a SZETÁ-hoz hasonló kezdeményezéssel lépett fel.⁴⁷ Azt, hogy a Vöröskereszt felhívása a SZETA akciójára való reakció volt, bizonyítja, hogy a Vöröskereszt két munkatársa azonnal felkereste Lengyel Gabriellát és Krassó Györgyöt – az ő nevüket és címüket mondták be a Szabad Európa Rádióban –, hogy mondjanak le a gyermektáboroztatás ötletéről. A Vöröskereszt természetesen nem fogadta a lengyel gyermekeket, akciójuk célja csupán a SZETA hatástalanítása volt. Emellett elutasították az ellenzékiek azon kérését is, hogy a Vöröskereszt nyisson egy külön „lengyel számlát”, amelyre a segíteni szándékozó magyar állampolgárok pénzt tudnának utalni. Ugyanígy megakadályozták az is, hogy 1982. január 3-án a budapesti Krisztus Király plébánián jótékonyági bábelőadással egybekötött gyűjtőakciót szervezzenek.⁴⁸

⁴² A dokumentumukat lásd Huszadik Század Emlékezete (a továbbiakban: HSZE) Digitális Archívum, HSZE-LG-SZ-3., HSZE-LG-SZ-3-a-4. (<https://bit.ly/2FDzmt9>, letöltés 2017. júl. 7.)

⁴³ Maziarski történetét azonnal közzétették a szamizdat sajtóban: Beszélő 1981. 1. sz. 116. Tóth Gábor Ákos regényben dolgozta fel a táboroztatás történetét, lásd *Tóth Gábor Ákos*: Nyúltrapp. Bp. 1990.

⁴⁴ Beszélő 1982. 2. sz. 121.

⁴⁵ HSZE-LG-SZ-3-b

⁴⁶ OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files

⁴⁷ HSZE-LG-SZ-3-b-9

⁴⁸ OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files. A Kerényi Grácia lakásán összegyűlt adományok Varsóba szállítását azonban hosszas huzavona után egy zárt vasúti kocsiban engedélyezték.

A SZETA 1982 nyarán újra próbálkozott azzal, hogy lengyel gyermekek számára üdülést szervezzen Magyarországon, de a hivatalos szervek ezt is megakadályozták. Az akció előkészítése során a szervezők nyíltan hivatkoztak az 1956-os magyar forradalom alatt tanúsított lengyel segítségnyújtásra. Akkor ugyanis a lengyel családok több tucat magyar gyermeket fogadtak be, illetve a lengyel társadalom óriási mennyiségű adományt gyűjtött össze a magyarok megsegítésére.⁴⁹ A táborot most is legálisan szervezték. Ekkorra már a SZETA felhívására több mint 500 lengyel család jelentkezett. A magyar ellenzékiek előbb a lengyel katolikus egyházat kérték fel, hogy válasszon ki száz gyermeket az útra, de a kérés nem talált meghallgatásra. Végül a Lengyel Családbarát Társaság segítségével sikerült száz gyermeket kiválasztani. Többségük sokgyermekes szegénycsaládból származott, néhányuk pedig árva volt. A csoportot két részre osztották. Az első 55 hivatalosan lepecsételt meghívólevelet elküldtek Varsóba, a másik 45 gyermek részére szóló meghívókat pedig Papp Éva (lengyel szakos hallgató) vonattal vitte volna a lengyel fővárosba. Augusztus 16-án már a varsói pályaudvaron várakozott az ötvenöt gyermek útlevéllel és érvényes menetjeggyel, de a lengyel hatóságok végül nem engedték őket felszállni a vonatra, egyszerűen nem adták ki számukra a kötelező helyjegyet. Papp Évát pedig a komáromi határátelőnél a magyar határőrök leszállították a vonatról és elkobozták a pecsétes papírokat, így a negyvenöt meghívólevél nem jutott ki Lengyelországba.⁵⁰ A lengyel szakos hallgató lebukása után Buda Géza (az egyik legaktívabb aktivista a magyar–lengyel ellenzéki kapcsolatokban, részt vett az első táboroztatásban is) utazott ki Varsóba, ahol a Varsóban élő Engelmayer Ákos javaslatára úgy döntöttek, hogy az összegyűjtött pénzen a lengyel gyermekek utazzanak el a Mazuri tavakhoz nyaralni.⁵¹ Egy belügyi jelentés – Kerényi Grácia kijelentésére hivatkozva – azt állította, hogy a SZETA 250 ezer forintot utalt át a Lengyel Családbarát Társaságnak e célra.⁵²

⁴⁹ 1956. október 26. és november 3. között tizenöt adományokkal teli repülőgép landolt a magyar fővárosban. A Lengyel Vöröskereszt november 9-én közzétett adatai szerint a forradalom napjaiban összesen 795 liter vért, 415 liter vérplazmát, 16,5 ezer kg vérhelyettesítő szert, szérumot, gyógyszert és kötszert, valamint egy akkor még előkészületben lévő 24 tonnás, főképpen élelmiszert tartalmazó szállítmányt kapott a magyar lakosság a lengyelektől. A lengyel társadalom által nyújtott segítség mintegy kétszerese volt annak, mint amit a világ más országaitól összesen kapott Magyarország. A szovjet katonai intervenció után sem szűnt meg a lengyel segítségnyújtás. 1957. január végéig 31 millió zloty önkéntes pénzadomány, valamint kb. 11 millió zloty értékű természetbeni adomány gyűlt össze. Ezeket a Lengyel Vöröskereszt segítségével juttatták el Magyarországra 42 teherautón és 104 vasúti kocsin.

⁵⁰ Mitrovits Miklós interjúja Papp Évával, 2018. október 31. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.) HSZE-LG-SZ-3-c-6.; OSA, HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files.

⁵¹ Mitrovits Miklós interjúja Buda Gézával, 2018. szeptember 25. (A szerző tulajdonában, publikálatlan.)

⁵² OSA, HU OSA 302-2-1 Box 6. State Security Surveillance Files

A lengyelek melletti kiállásnak más módozatai is voltak. 1982 decemberében például Konrád György⁵³ a *New York Review of Books* című lapba írt egy felhívást a még internálásban lévő egykori KOR-tagok védelmében. Konrád azért fordult a világ közvéleményéhez, mert szerinte fennállt a veszélye annak, hogy Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Lityńskit, Jan Józef Lipskit és Henryk Wujecet halálra ítéli a Jaruzelski-rezsim: „Felelem szavamat e nagy tehetségű és töretlen jellemű lengyel értelmiségiek érdekében, akik jelentős szerepet játszottak annak a kelet-európai demokratikus mozgalomnak a történetében, melynek célja: önkorlátozó demokrácia keretében törvényileg szabályozott társadalmi szerződést kötni a pártállam és a társadalom között.”⁵⁴

Sor került utcai demonstrációra is. 1982. augusztus 30-án, a gdański megállapodás második évfordulóján a budapesti Bem-szobornál gyűlt össze mintegy száz-százötven fő, hogy megemlékezzen a Szolidaritás megalakulásáról. A hatóságok nagy erővel vonultak ki a helyszínre, s nagyjából kétszer annyi munkásőr és rendőr tartózkodott a szobor körül, mint megemlékező. A megjelent emlékezők virágot helyeztek el a szobor talapzatánál. A négy szervezőt, Rajk Lászlót, Nagy Bálintot, Demszky Gábort és Haraszti Miklóst⁵⁵ letartóztatták, mielőtt az emelvényre léphettek volna, s ezzel megakadályozták, hogy felolvassák felhívásukat.⁵⁶ A rendezvényen a szervezők távollétében Pákh Tibor rögtönzött beszédet, aki először is követelte az őrizetbe vettek szabadon engedését, majd sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a rendőrség eltávolította a szobor elé helyezett virágokat, végül pedig imádkozni hívta a megjelenteket.⁵⁷

A magyar demokratikus ellenzék azonban nemcsak tiltakozott a hadiállapot ellen, hanem megpróbálta a magyar társadalommal is tudatni, hogy mi történik Lengyelországban. Az állami média (rádió, televízió, nyomtatott sajtó) ugyanis kizárólag a hivatalos állásfoglalásokat adta közre, amelyek egyrészt támogatták a Jaruzelski-vezetést, másrészt elhallgatták a valódi tényeket, harmadrészt pedig megpróbálták lejáratni a lengyeleket, felelősítve a hazugságokon alapuló negatív sztereotípiákat.⁵⁸ Az ellenzék természetesen ennek éppen az ellenkezőjére törekedett.

⁵³ A magyar demokratikus ellenzék egyik legjelentősebb gondolkodója. Az autonómia kísértése és az Antipolitika. Közép-európai meditációk című kötete több nyelven megjelent. Esszéit Adam Michnik, Milan Kundera, Václav Havel, Czesław Miłosz és Danilo Kiš írásaival rokonították.

⁵⁴ *George Konrad: The Danger in Poland.* New York Review of Books 29. (1982) 19. sz. 6.

⁵⁵ Haraszti Miklós a lengyel Krytyka című lap szerkesztőbizottságának tagja volt.

⁵⁶ Lengyelül megjelent: Krytyka (1982) 13–14. sz. 249–250.

⁵⁷ *Hodosán Róza: Szamizdat történetek.* Bp. 2010. 101–104.; OSA, HU OSA 302-2-1 Box 4. State Security Surveillance Files.

⁵⁸ Lásd *Judit Reiman: Węgierskie postrzeganie Polaków w latach osiemdziesiątych.* [w] *Polskie lato – Węgierskie jesień: polsko-węgierska solidarność w latach 1956–1990.* Red. Csaba Kiss Gy. – Konrad Sutarski. Bp. 1997. 154–159.

2) Az alternatív tájékoztatás egyben önvizsgálatot és útkeresést is jelentett a magyar ellenzékiek számára. Le kellett vonniuk a történelmi és politikai tanulságokat abból, ami történt. Elemezniük kellett, hogy mit jelent a hadiállapot és hogy mit hozhat a jövő. Ez a kérdés mindenkit izgatott.

A hadiállapot bevezetése után azonnal megjelentek az első magyarországi kommentárok. Szabó Miklósnak éppen tartott a többrészes előadás-sorozata a Hétfői Szabadegyetemen, így 1981. december 22-én már a hadiállapot utáni helyzetet elemezte. Hegedüs András a német *Arbeiter-Zeitung* (december 15.), a *Die Presse* és a *Tageszeitung* (december 17.) számára adott interjúkat. Haraszti Miklós a brit *Guardian* lapjain (január 27.) szólalt meg. Ezek és más, az akkori helyzettel foglalkozó írások kötetben is megjelentek, Demszky Gábor szerkesztésében *Wojciech Jaruzelski brumaire 18-ája* címmel 1982 márciusában. Tamás Gáspár Miklós ugyanebben a tárgyban megfogalmazott *A csendes Európa* című röpirata külön brosúrában is megjelent. Kis János pedig a *Beszélő* 2. számában, 1982 januárjában írt a hadiállapot bevezetése után kialakult helyzetről.

Szabó Miklós elemzése szerint „a jelenlegi ostromállapot okai abban keresendők, hogy a rendszer bomlása egyre nagyobb lendületet vett az utóbbi időkben és lényegileg a Jaruzelski kormány az egyetlen rendelkezésre álló eszközt vetette be a rendszer normalizálása érdekében”. Három lehetséges alternatívát vázolt fel: 1) a katonai junta erővel akarja letörni a munkások ellenállását, ahogy ez nálunk 1956 novembere után történt; 2) az ellenállás elülése után a katonai junta abbahagyja működését és minden kezdődik előlről, időnként kihirdetik az ostromállapotot; 3) tárgyalások lesznek a Szolidaritás és a junta között.⁵⁹ A szabadegyetemi előadáson is szóba kerültek Hegedüs András nyilatkozatai, aki szerint helyes volt a beavatkozás, mivel ez volt a kisebbik rossz, Jaruzelski pedig rendet fog tenni és ez egy új történelmi blokk alternatíváját kínálja. Hegedüst ezért a nyilatkozatáért többen is kritizálták, s Kis János is megrótt a *Beszélő* hasábjain.⁶⁰

Tamás Gáspár Miklós fent említett esszéjének egyik legfontosabb megállapítása a következőképpen hangzott: „A közép-kelet-európai szabadságmozgalmak számtalan veresége nem bizonyítja sem eszméink hamisságát, sem vonzerejük hiányát. [...] A történelemben sokszor diadalmaskodott az ilyen vagy amolyan rossz – ám diadala soha nem tette jóvá.” Írása meglehetősen indulatos, helyenként szarkasztikus, de a végső konklúziója az volt, hogy az ellenzéknek nem szabad feladnia a küzdelmet.⁶¹ Kis János a *Titanic fedélzetén?* címmel értékelte az eseményeket. Úgy vélte, hogy a lengyel hatalom rosszabb helyzetben van, mint 1956-ban

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-19764/3.

⁶⁰ *Kis János*: A Szolidaritás hosszú menetelése. *Beszélő* 1982. 5–6. sz. 120.

⁶¹ *Tamás Gáspár Miklós*: A csendes Európa. Bp. 1982.

Kádár János és 1969-ben Gustáv Husák volt, minthogy „nincs mivel kellemes meglepetést szerezni a legrosszabbra felkészült lengyel lakosságnak.” Szerinte Jaruzelskinek nem voltak eszközei az életkörülmények javítására, sőt azok az eltelt időszakban inkább tovább romlottak. Ráadásul a Szolidaritást sem sikerült megsemmisíteni, „nem lehet egyetlen jól irányzott csapással kihalítani a társadalom testéből, mint annak idején a Nagy-Budapesti Központi Munkástanácsot”. Ezzel arra utalt, hogy a lengyel társadalom tagjainak – szemben az 1956-os magyar helyzettel – volt ideje beletanulni az összehangolt cselekvésbe, lojálisak maradtak a szervezethez, jelvényeik, dalaik, emlékműveik voltak, és vezérük is, ezért a hatalomban lévők „Nem, nem győzhetik le ellenfelüket”. Az általános helyzetértékelésen túl a várható következményekről is szólt. Úgy vélte, hogy a hadiállapot „nem a lengyel válság vége, hanem az általános kelet-európai válság kezdete”. Éppen ezért a magyar demokratikus ellenzék tagjainak van min eltűnődniük.⁶²

Mindezzel egy időben rekordgyorsasággal fordították magyarra – elsősorban Kerényi Grácia révén – a legfontosabb lengyel dokumentumokat, amelyeket Demszky kiadója azonnal meg is jelentetett. A legfontosabb kiadvány *Az elnyomás és ellenállás dokumentumai* című háromrészes füzet volt, amely tartalmazta Adam Michnik *Üzenet a börtönből* című írását, valamint azokat a vitacikkeket, amelyek a lengyel ellenzék útkeresését reprezentálták: Jacek Kuroń *A kiútalan helyzetből való kilábalás tézisei* [Tezy o wyjściu z sytuacji bez wyjścia], Zbigniew Bujak: *Pozícióharc* [Walka Pozycyjna], illetve Wiktor Kulerski *A harmadik lehetőség* [Trzecia możliwość] című esszéit, valamint Bujak, Frasyński, Hardek és Lis véleményeit. Ugyanitt közzé tették Adam Michnik 1982. augusztus 9-én a *Der Spiegel*-ben megjelent interjúját, Kuroń *Történelmi jelentőségek van* [Macie teraz złoty róg] című újabb írását. Ekkor jelent meg magyarul Jadwiga Staniszkis *Önkorlátozó forradalom* című, 1981 novemberében befejezett esszéje is.⁶³

A magyar ellenzék – a lengyelekkel vállalt szolidaritási akciókon túl – élénk figyelemmel követte az eseményeket. Nem túlzás azt állítani, hogy a lengyel Szolidaritás és a hadiállapot bevezetése döntő változást idézett elő a magyar ellenzék gondolkodásában. A lengyelországi viták és a föld alá kényszerített Szolidaritás útkeresése inspirálták a magyar ellenzéki mozgalomban kibontakozó első komoly vitát.

1982 májusában, a *Beszélő* 3. számának hasábjain tette közzé Kis János a *Gondolatok a közeljövőről* című vitaindító írását. Kiindulópontja szerint véget ért a Sztálin utáni korszak, amelyben minden kelet-európai állam

⁶² Kis János: A Titanic fedélzetén. *Beszélő* 1982. 2. sz. 4–14.

⁶³ A magyarul megjelent szöveg Jadwiga Staniszkis: Samoograniczająca się rewolucja. (Europejskie Centrum Solidarności) Gdańsk 2010. könyvének 2. fejezete 94–134. A szöveg utolsó néhány oldala a magyar fordításban rövidebb.

gazdaságpolitikájának saroktételévé tették, hogy „tisztetben kell tartani a lakosság fogyasztói igényeit”. E politika gazdasági alapjai súlyos válságba kerültek, s emiatt minden kormány rákényszerül arra, hogy válasszon a mélyreható gazdasági reformok vagy az erőszak alkalmazása között. A lengyel pártvezetés nem vállalta tovább a politikai engedmények politikáját, s „megrettenvén a Szolidaritás erejétől – a szükségállapotba menekültek, végképp eldőlt a választás a többi ország számára is: egy tapodtat sem engedni. Inkább a szuronyok”. Kis János úgy látta, hogy mindezek ellenére Magyarország bizonyos szempontból kivételes helyzetben volt és szerinte ebből a jövőben az ellenzék is profitálhat. Még akkor is van lehetőség ugyanis a demokratikus kezdeményezésekre, amennyiben a rendszert adottnak tekintjük – mondta –, „mert a rendszer nem zárt: szabályai között rések, hézagok, ellentmondások lappanganak”.

Arra a kérdésre pedig, hogy milyen ellenzéki politikát lehet folytatni „Lengyelország árnyékában”, több választ is megfogalmazott. Kiindulópontja az volt, hogy egy ideológiára van szükség, mivel már nem elég az, amit a magyar ellenzék 1977-től 1981-ig képviselt, miszerint létrehozta a szabadegyetemet, a szamizdatot és a SZETÁ-t, valamint szolidaritást vállalt a Chartával és a Szolidaritással. Álláspontja az volt, hogy „világossá kell tenni eszményeinket, meg kell indoklunk, hogy miért ragaszkodunk hozzájuk”. A következő lépés pedig szerinte az volt, hogy engedni kell, hogy egyre többen – akár név nélkül – csatlakozzanak az ellenzéki tevékenységhez. Végül pedig fontosnak tartotta, hogy ne bénítsa meg a magyar ellenzékieket a hadiállapot által kiváltott sokkhatás. Ne intézzék el annyival a helyzetet, hogy a „Szovjetunió már megint nem engedte”. Kis úgy látta, hogy a lengyelek sokkal közelebb voltak a győztes forradalomhoz, mint a magyarok 1956-ban vagy a csehszlovákok 1968-ban. Viszont december 13-a után Magyarországon sokkal jobbak a feltételek arra, hogy a hatalom meg egyezzen a társadalommal, mivel itt a hatalom érdekében áll, hogy a társadalmi legitimációt megtartsa a romló gazdasági körülmények közepette is. Az ellenzéknek azonban készen kell állnia, mivel csak ő kényszerítheti rá erre a hatalmat.⁶⁴

Kis János vitaindítójára mintegy másfél év alatt tizennyolc cikk érkezett be a szerkesztőségbe.⁶⁵ A legjelentősebb magyar szamizdat lap hasábjain a hadiállapot

⁶⁴ Kis J.: Gondolatok a közeljövőről i. m.

⁶⁵ A Beszélőhöz beérkezett és megjelent írások: *Eörsi István*: Csto gyelaty? 1982. 4. sz. 41–47.; *Kivül-álló [Orosz István]*: A hivatal-védte ellenzékiesség. 1982. 4. sz. 48–55.; *Kürthy Emil [Magyar Bálint]*: Polgárrá válni. 1982. 4. sz. 56–59.; *Könczöl Csaba*: Levél Kis Jánoshoz. 1982. 4. sz. 60–61.; *Szalai Pál*: Remény – remény nélkül. 1982. 4. sz. 62–64.; *Csonka Dénes [Bauer Tamás]*: Az optimista alternatíva körvonalai. 1982. 5–6. sz. 53–63.; *Székelly József*: Reform és ellenzék. 1982. 5–6. sz. 64–66. (erre reakció: *Vizi András*: Kommunizták és ellenzékiek. 1983. 8. sz. 73–74.); *Lehrstück Mária [Lányi András]*: A magyar ellenzék programja. 1982. 5–6. sz. 67–72.; *Oltványi Ambrus*: A közel- és távolabbi jövőről. 1982. 5–6. sz. 73–89.; *Kun Ágota [Szabó Miklós]*: Szubkultúra vagy politikai ellenzék? 1983. 7. sz.

bevezetése utáni helyzetértékelésről szóló vita töltötte ki a legtöbb helyet. Ez volt a legfontosabb téma a magyar ellenzéki mozgalomban, és jelentősen befolyásolta a programadás irányait is.

Kis programja annyiban rokonítható volt Kuroń téziseivel, hogy fel akarta készíteni az ellenzéket arra, hogy adott helyzetben világos programmal rendelkező, megfelelő partnere lehessen a párthatalomnak. Kuroń persze radikálisabb volt, ő arra számított, hogy lesz majd egy újabb társadalmi robbanás, amire fel kell készülni, sőt az erőszakot sem zárta ki a társadalom eszköztárából. Kis másfelől Władysław Frasyniuk programjából merített, aki azt képviselte, hogy „fel kell készíteni a társadalmat, szellemi készenléti állapotban kell tartani, és kiválasztani a pillanatot, amikor a győzelem a legvalószínűbb”.

E programmal ellentétben Magyar Bálint *Polgárrá válni* című írásában⁶⁶ arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar helyzet más, mint a lengyel, ezért az ellenzéknek is másképpen kell politizálnia: „A lengyel típusú konfrontáció nálunk nem szükséges, nem elkerülhetetlen és nem is kecsesgető.” Úgy vélte, hogy Magyarországon elsősorban arra kell koncentrálni, hogy a hatalmat tárgyalásokra kényszerítsék. Elgondolása szerint ezt a célt úgy lehet elérni, ha az államtól elnyert autonóm gazdasági területeket konszolidálják, kiszélesítik, törvényekkel megerősítik, és ezzel egyidejűleg gazdálkodó és érdekvédelmi köröket, egyesületeket, szakcsoportokat szerveznek. Ezek az „autonóm területek”, valamint gazdálkodó és érdekvédelmi körök pedig szerezzenek minél több kompetenciát és döntési jogkört az államtól. Ha ez megtörténik, akkor képesek lesznek valódi társadalmi nyomást gyakorolni a hatalomra, követeléseiket képesek lesznek a lehetőségekhez szabni. „A gazdasági kényszerek hatására tett engedmények megvédhető jogokká alakulhatnak át.” Magyar Bálint programja összecsengett Zbigniew Bujaknak a *Pozícióharc* című írásában foglaltakkal, valójában annak továbbfejlesztett, magyar környezetre adaptált változata volt. Bujak is amellet érvelt, hogy a társadalom minden egyes rétegének ki kell építenie az ellenállás szervezeteit az élet minden területén, hogy meg kell teremteni a lehetőséget a hatalomtól független társadalmi életre. Nem kellene vezetők, hanem a szakszervezetek, a plébániák, a független sajtó és kiadók, az alkotókörök, a Munkás Egyetemek Hálózata és más hasonló körök autonóm tevékenységének kiszélesítésére kell törekedni.

62–65.; Vas János: Munkásellenőrzést! 1983. 7. sz. 66–67.; Kovács Eszter [Szalai Erzsébet]: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. 1983. 7. sz. 68–73.; Szabadgondolkodó [Krasznai Zoltán]: Jelszavaink legyenek: haza és haladás. 1983. 7. sz. 74–117.; Konrád György: Adottságainkból kell kiindulnunk. 1983. 8. sz. 58–63.; Vajda Mihály: Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság. 1983. 8. sz. 64–69.; Krokavay Zsolt: Gondolatok a Gondolatokról. 1983. 8. sz. 70–72.; Tamás Gáspár Miklós: Amiért mégis. 1983. 8. sz. 75–87.

⁶⁶ Kürthy E. [Magyar B.]: Polgárrá válni. i. m. Magyar Bálint 1996 és 1998, majd 2002 és 2006 között oktatási és kulturális miniszter.

Wiktor Kulerski *A harmadik lehetőség* című írásában hasonló alapállásból bírálta Kurońt. Ő is amellett érvelt, hogy nem a forradalom és a kompromisszum között kell választani, hanem van egy harmadik lehetőség is, mégpedig a „földalatti társadalom” kiépítése. Persze mind Bugaj, mind Kulerski számolt azzal, hogy a tízmillió tagot számláló Szolidaritás még ha illegalitásba kényszerítve is, de létezik. Magyar Bálint javaslata viszont éppen a szerényebb, de elérhető magyar célokat fogalmazta meg.

Bauer Tamás is inkább Kuroń javaslataival vitatkozott. A lengyel gondolkodó még 1976-ban vetette fel annak lehetőségét, hogy miközben Lengyelország nem változtat a Szovjetunióhoz fűződő viszonyán, belső berendezkedésében kaphat engedményeket, létrejöhet a politikai pluralizmus. Ezt Kuroń finnlandizációnak nevezte.⁶⁷ Bauer 1981. december 13. után úgy látta, hogy Magyarországon ennél szerényebb célokat lehet csak kitűzni és a politikai pluralizmus helyett érdek-képviselési pluralizmust javasolt kivívandó célként. Ezt ő a finnlandizációval szemben illírizálásnak nevezte, utalva a jugoszláv modellre. Elképzelésének lényege az volt, hogy a kormányzattól kell várni a kezdeményezést, bízni kell a „jó király” bölcs reformpolitikájában. A társadalom pedig autonóm kezdeményezésekkel katalizátor szerepet tölthet be. Ezért Bauer szerint nem is kellene ellenzékről beszélni.⁶⁸ Meglepő módon még ennél is opportunistaabb álláspontot képviselt Konrád György. Ő egyenesen arra szólított fel, hogy amíg nincs komoly esély arra, hogy a jaltai rendszer két alappillérén – vagyis a katonai szövetségi rendszeren és az egypártrendszeren – változtasson az ellenzék, „addig segítsük a paternalista tekintélyuralmi politikai szerkezet értelmes, becsületes, demokratikus hajlandóságú embereit abban, hogy ezen a mai államszocialista gépezeten belül a lakosság számára minél kedvezőbb, az állami túlhatalmat korlátozó döntéseket hozzanak.”⁶⁹ Ez a program visszalépést jelentett volna az addig elértékhez képest, de jól mutatja, hogy a hadiállapot bevezetése a magyar ellenzék egyes tagjaiban rezignációt váltott ki.

Összegezve a lengyel hadiállapot magyarországi hatásait, megállapíthatjuk, hogy az vízváltató volt abban a tekintetben, hogy a hivatalos pártpolitikával szemben jól elkülöníthetően megjelent a magyar ellenzék. Amíg a párt teljes támogatásáról biztosította Jaruzelskit a lengyel belpolitikai helyzet „stabilizálásában”, addig a magyar ellenzékre óriási hatással volt a lengyel Szolidaritás működésének tizenhat hónapja, és hiába szűkült a mozgástere a hadiállapot bevezetése után, önszerveződését, fejlődését már nem lehetett megállítani. Érezte ennek

⁶⁷ Lásd *Jacek Kuroń: Myśli o programie działania. Aneks (1977) 13–14. sz. 4–32.*

⁶⁸ *Csonka D. [Bauer T.]: Az optimista alternatíva körvonalai i. m.*

⁶⁹ *Konrád Gy.: Adottságainkból kell kiindulnunk i. m.*

súlyát és a lengyel szál jelentőségét az MSZMP Politikai Bizottsága is. Nem véletlen, hogy az első ellenzékkel foglalkozó határozatát éppen a Szolidaritás megalakulása után néhány hónappal, 1980. december 9-én, második határozatát pedig a hadiállapot bevezetése után három és fél hónappal, 1982. március 30-án fogadta el. Az ellenzékéről szóló második határozat leszögezte, hogy a „lengyelországi válság, a szomszédos szocialista országok gazdasági problémái egyesekben a szocializmus általános válságának érzését keltik, és tápot adnak nacionalista tendenciáknak is”. A dokumentum összeállítói külön kiemelték, hogy az ellenzékiek élénk érdeklődéssel figyelik és értékelik a lengyelországi eseményeket és értékelésük szerint Lengyelországban új vonásokat tartalmazó, világtörténeti jelentőségű forradalom bontakozott ki. Bár a PB úgy vélte, hogy az ellenzék akcióinak hatása nem jelentős s mindössze néhány ezer értelmiségit ér el, nagy hangsúlyt fektetett a további „felvilágosító és propagandamunkára”.⁷⁰

A lengyel ellenzéki gondolkodók elméletei legnagyobb hatásukat éppen abban fejtették ki, hogy segítségükkel a magyar ellenzék elindult a kádári kompromisszumok felmondásának irányába. Igaz, a nyílt deklarációra még néhány évet várni kellett. A nyolcvanas évek elején még csak odáig jutottak el, hogy önmagukat, a „demokratikus ellenzéket” egy a „közmegegyezésen kívüli” entitásként fogják fel. Voltak, akik még ezzel sem értettek teljesen egyet. Végül 1987-ben mondta ki Kis János, hogy a kádári közmegegyezésnek vége, új társadalmi szerződés kell, s ennek feltétele, hogy „Kádárnak mennie kell”.⁷¹

Ez az ellenzéki kör alakította meg 1988. május 1-jén a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, majd november 13-án a Szabad Demokraták Szövetségét (a továbbiakban: SZDSZ), amely a rendszerváltás idején és az első szabad választások után a legjelentősebb liberális pártként működött Magyarországon.

Lengyel hatás a Bibó István Szakkollégiumban

A lengyel–magyar ellenzéki kapcsolatok más csatornán keresztül is működtek és hatottak. Ennek középpontjában egyfelől a krakkói Wacław Felczak professzor állt, másfelől az 1985-ben Krakóban megalakult Szabadság és Béke [Wolność i Pokój] mozgalom.

Felczak a második világháború alatt kiemelkedő szerepet játszott a Honi Hadsereg és a londoni emigrációs kormány közötti kapcsolattartásban. 1943-tól saját futárbázist működtetett Magyarországon, s részt vállalt a magyar kiugrási

⁷⁰ A két határozatot lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. M-KS 288. f. 5/815. ö. e., illetve M-KS 288. f. 5/850. ö. e.

⁷¹ Kis János: Társadalmi szerződés. Beszélő 1987. 2. sz. (Különszám)

kísérletben is. Jól megtanult magyarul. Később – a börtönökből szabadulva – folytatta kutatói pályáját, s elsősorban a magyar történelemmel foglalkozott. 1981-ben Felczak meghívására Csoóri Sándor, Zelnik József és Kovács István írók Krakkóba látogattak és részt vettek Lech Wałęsa főtéren tartott nagygyűlésén. Felczak „magyar tanítványai” 1986 nyarán a professzor hetvenedik születésnapja alkalmából *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar–lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből* címmel egy tanulmánykötetet készítettek számára (Kovács István és Kiss Gy. Csaba szerkesztésében), amelyet a Jagelló Egyetem Collegium Maius dísztermében nyújtottak át neki. Egy évvel később Felczak meghívást kapott a budapesti Eötvös József Kollégiumba, ahol a háború előtt maga is hallgató volt, és – az 1985-ben létrejött Bethlen Gábor Alapítvány támogatásával – több hónapon keresztül tanított Budapesten, mint vendégtanár.⁷² Ekkoriban Kovács István polonista éppen nevelőtanárként dolgozott a Kollégiumban.

Az Eötvös József Kollégium épületével szemben található a Bibó István Szakkollégium. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem joghallgatói már a hetvenes évek végén kísérletet tettek egy szakkollégium létrehozására, az intézményesülés azonban csak 1983-ban következett be, amikor sikerült beköltöznüik a Ménesi úton található ingatlanba. Bibó István nevét 1985-ben vette fel a szakkollégium, első igazgatója pedig Stumpf István volt.⁷³ A névválasztás nem volt véletlen. A Kádár-rendszerrel szemben kritikus értelmiség számára Bibó István, a forradalom alatti Nagy Imre kormány utolsó pillanatig hivatalban lévő államminisztere példakép volt. A magyar demokratikus ellenzék első jelentős akciója éppen az 1979-ben szamizdatban megjelentetett Bibó- emlékkönyv elkészítése volt. A fiatal joghallgatók számára az 1979-ben elhunyt Bibó István már történelem és legenda volt.

Felczak egy alkalommal nyílt előadást tartott a lengyelek szabadságküzdelméről, amelyen részt vett Orbán Viktor⁷⁴ és Kövér László⁷⁵ a Bibó Szakkollégium két hallgatója is, akik megkérték a lengyel professzort, hogy az ő szakkollégiumukban is tartson előadásokat. Orbánnak ez azért is fontos volt, mert egyetemi szakdolgozatát éppen akkoriban írta a *Társadalmi önszerveződés és mozgalom a politikai rendszerben (A lengyel példa)* címmel.⁷⁶ Már a témaválasztás sem volt szokványos, hiszen a lengyel Szolidaritás abban az időben illegálisba kényszerülve

⁷² Lásd *Wojciech Frazik*: Emisariusz Wolnej Polski. Biografia polityczna Wacława Felczaka (1916–1993). Kraków 2013.

⁷³ 1989 és 1990 között a Hazafias Népfront utolsó alelnöke, 1998 és 2002 között a Miniszterelnöki Hivatal vezető miniszter, 2010 júliusától alkotmánybíró.

⁷⁴ A Fidesz alapítója, a rendszerváltás után négy alkalommal választották meg miniszterelnöknek (1998, 2010, 2014, 2018).

⁷⁵ A Fidesz alapítója, 2010-től a Magyar Országgyűlés elnöke.

⁷⁶ A szakdolgozatot lásd <https://bit.ly/2sxCVtj> (letöltés 2019. jan. 07.)

működött, miközben a kádári vezetés mindenben támogatta a rezsimet. Orbán Viktor többek között azzal indokolta témaválasztását, hogy Bibó István a kérdésről írt rövid elemzésében hitet tett a munkásönkormányzás eszméje mellett. Felczak professzor előadásai minden bizonnyal hasznosak voltak a dolgozat megírása közben, amelyet 1987-ben védett meg.⁷⁷

1987. mozgalmas év volt a szakkollégisták számára. Május 7–9. között került sor Varsóban a Szabadság és Béke mozgalom nemzetközi szemináriumára. A mozgalom a lengyel ellenzéki gondolkodású fiatalok válasza volt az 1979-ben beindult új fegyverkezési programokra, a hidegháború újbóli kiéleződésére. Az alapítók az 1975-ös Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet szellemében olyan témák tárgyalását vették napirendre, mint a leszerelés ügye, a szovjet hadsereg szerepe a „kommunista országokban”, a szovjet csapatok Lengyelországból való kivonásának lehetősége, a Varsói Szerződés feloszlata. Eszköztárukban a katonai szolgálatmegtagadás és az éhségstrájkok folytatása is szerepelt. A mozgalom létrejöttében fontos mérföldkő volt a Charta 77 „Prágai felhívása” 1985. március 11-én, valamint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet bécsi konferenciájára időzített „Memorandum” 1986. november 3-án.⁷⁸ A dokumentumot magyar részről nyvenkilencen írták alá.

Az East–West Dialogue Network (Kelet–Nyugati Párbeszéd Hálózat) által kezdeményezett, a Szabadság és Béke mozgalom által megszervezett, 1987. májusi varsói nemzetközi szemináriumra kétszáz lengyel és mintegy 50 külföldi vendég érkezett. Kis János a meghívás ellenére nem kapott útlevelet, így *Levél Varsóba. Lehet-e közös programunk?* címmel írt a szeminárium tagjaihoz.⁷⁹ A rendezvénynek nagy hatása volt a fiatal magyar jogászhallgatókra is, így Miszlivetz Ferenc kezdeményezésére Orbán Viktor és társai megszervezték a Bibó Szakkollégiumban a varsói rendezvény folytatását. Mielőtt azonban erre sor került volna, Orbán Viktor, Kövér László és Fellegi Tamás 1987 júliusában ellátogatott Gdańskba II. János Pál pápa harmadik lengyelországi zarándoklatára, ahol jelen voltak a Szabadság és Béke mozgalom aktivistái is.⁸⁰

⁷⁷ Ezt követően témavezető tanárával közösen a Bibó István Szakkollégium elméleti folyóiratában tanulmányt is publikált a témában. *Fellegi Tamás – Orbán Viktor: Új hegemonia: ellenzéki mozgalmak Lengyelországban (1980–1981). Századvég* 1987. 3. sz. 53–77.

⁷⁸ A memorandumot lásd Giving Real Life to the Helsinki Accords. A memorandum, drawn up in common by independent groups and individuals in Eastern and Western Europe. Published by the European Network for East-West Dialogue. Berlin 1987. A mozgalom történetéről lásd *Jacek Czaputowicz: Program i inicjatywy Ruchu „Wolność i Pokój” w zakresie polityki międzynarodowej. Pamięć i Sprawiedliwość* 29. (2017) 2. sz. 179–202.

⁷⁹ Lásd *János Kis: Can We Have a Joint Programme? Message to Warsaw. Bulletin of the European Network for East-West Dialogue* 1987. 3. sz. 44.

⁸⁰ *Kenney Padraic: Rewolucyjny Karnawał. Europa Środkowa* 1989. Wrocław 2005. 166–172.

A Bibó István Szakkollégium által 1987. november 21–22-én megszervezett eseményre több mint száz résztvevő jött el, akik közül mintegy hetven fő volt magyar, a többiek pedig tizenhét országból érkeztek. Magyarországról a demokratikus ellenzék prominensei mellett a második napon délután felszólalt maga Orbán Viktor is, aki beszámolt a szervezés nehézségeiről, a hatalom részéről tapasztalható fenyegetésekről.⁸¹ A kétnapos szeminárium fő témái: Mihail Gorbacsov új szovjet pártfőtitkár reformjainak fontossága és hatása az európai politikára, a leszerelés és a demokratikus mozgalmak lehetőségei. A konferencia végén elfogadott nyilatkozatban rögzítették a mozgalom céljait: 1) egy összeurópai, demokratikus mozgalom számára pozitív identitás kialakítása; 2) Európa demilitarizálása, a katonai szolgálatmegtagadás tiszteletben tartása; 3) az Európa területén lévő külföldi csapatok kivonása minden kelet- és nyugat-európai országból, a támaszpontok leszerelése, a világ tömbök szerinti felosztásának megszüntetése; 4) a természeti környezet megvédése; 5) az aktív civil társadalom kialakulásának elősegítése, az egyének jogainak tiszteletben tartása, valamint a független csoportok, egyesületek és szervezetek alakításának joga.⁸²

A lengyel élményekben gazdag év végén termékeny talajra hullottak Wacław Felczak professzor politikai tanácsai. Az egyik ilyen összefüggésben azt javasolta az érdeklődő joghallgatóknak, hogy „Alapítsatok politikai pártot. Valószínűleg leültenek benneteket, de minden arra mutat, hogy nem fogtok sokáig ülni.”⁸³ Ezt követően 1988. március 30-án a Bibó Szakkollégium Ménézi úti épületének alagsorában megalakult a Fiatal Demokraták Szövetsége (a továbbiakban: Fidesz), amely az SZDSZ mellett a másik, akkor még kisebb liberális pártként aktívan részt vett a rendszerváltás folyamatában.

„A lengyel Szolidaritás nélkül nem lett volna itt semmi” – állította Demszky Gábor 2018. szeptember 17-én a vele készített interjúban. A rendkívül szétszórt és nehezen fellelhető források feldolgozása, a korabeli szamizdat kiadványok elolvasása után összeálló kép egyértelmű választ ad arra a kérdésre, hogy mi befolyásolta leginkább a magyar ellenzéki csoportok gondolkodásmódját, programalkotását: a lengyelországi események.

⁸¹ A szemináriumról beszámolt a *Beszélő* 1987. 4. sz. 148–150., illetve maguk a szervezők is, lásd *Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet-Nyugati találkozó. Századvég* 1987. 4–5. sz. 210–216.

⁸² OSA, HU OSA 300-40-1 Box 250. Budapest Declaration, 1987. november 22. A nyilatkozat tartalmát Orbán Viktor 1989. június 16-án, a Hősök terén Nagy Imre és mártírtársainak újratemetésén elmondott beszédének előzményeként tarthatjuk számon.

⁸³ *Wojciech Frazik: Emisariusz Wolnej Polski* i. m. 519.

A magyar ellenzék olyan időkben kezdte meg tevékenységét, amikor a kádárizmus meglehetősen stabil lábakon állt, és semmi jel nem mutatott arra, hogy komolyabb társadalmi elégedetlenség alakulhatna ki az országban. A csehszlovák Charta kezdeményezései váltották ki Magyarországon az ellenzékbeli az első reakciókat, de az áttörést a lengyel ellenzéki gondolkodók (elsősorban Michnik és Kuroń) írásai, a KOR tevékenysége, a „repülő egyetemek” mindennapi gyakorlata és a második nyilvánosságban nyomtatott sajtótermékek jelentették. A Szolidaritás és a hadiállapot pedig elindította az útkereső folyamatot a magyar demokratikus ellenzék körében. A rendszerváltás előtt alakult három meghatározó új pártból kettő (az SZDSZ és a Fidesz) egyértelműen a lengyel ellenzéki mozgalom mintáit tekintette példának. A harmadik új pártra, az 1990-es választásokat megnyerő Magyar Demokrata Fórumra – ha nem is ilyen nagy mértékben – szintén hatottak a lengyel események.⁸⁴

A két országban a rendszerváltás nem párhuzamosan zajlott le, a magyar a lengyelt követte. Lengyelországban 1989. február 6. és április 5. között került sor a Kerekasztal-tárgyalásokra, ami ösztönzőleg hatott a magyar ellenzékiekre is. Ennek hatására rendezték meg előbb 1989. március 22. és április 19. között az Ellenzéki Kerekasztalt (EK), majd a június 13. és szeptember 18. között a Nemzeti Kerekasztalt (a továbbiakban: NKA), immár az addig egyeduralkodó Magyar Szocialista Munkáspárt képviselőinek részvételével.

Lengyelországban 1989. június 4-én tartották meg az első félszabad választást, amelyen a Szolidaritás elsőprő győzelmet aratott. Ennek ismeretében kezdődtek meg Magyarországon a NKA-tárgyalások. Lengyelországban 1989. július 19-én a lengyel nemzetgyűlés államfővé választotta Wojciech Jaruzelski tábornokot, annak az alkunak a keretében, amelyet Adam Michnik javasolt: „A ti államfőtök, a mi miniszterelnökünk”. Majd szeptember 12-én letette az esküt Tadeusz Mazowiecki kormánya. Mindezek tudatában írták alá hat nappal később a magyarországi NKA-megállapodásokat, amelyeket az SZDSZ és a Fidesz nem írt alá. Előbbi külön kikötötte, hogy az államfőt csak a szabad választások után létrejövő parlament választhatja meg. A magyar ellenzék tehát még 1989-ben is követte a lengyel utat, tanult belőle, és saját politikáját a lengyel tapasztalatokból leszűrve alakította ki.

⁸⁴ Az MDF-kormány miniszterelnöke Antall József lett, akinek édesapja id. Antall József a második világháború idején a Magyarországra érkező több tízezer lengyel civil életének megszervezéséért volt felelős. Az Antall-család lengyelbarátsága azonban idősebb Antall halála (1974) után is tovább élt. Antall József miniszterelnök nővérének (Héjjné Antall Edith) lánya, Héjj Edit Jeszenszky Gézának, a kormány külügyminiszterének a felesége, másik lánya Héjj Klára pedig polonista lett, nagypapja polonofil örökségének lelkiismeretes ápolója, aki tökéletesen megtanult lengyelül.

POLISH INFLUENCE ON THE ACTIVITIES
OF THE HUNGARIAN DEMOCRATIC OPPOSITION, 1980–1981

By Miklós Mitrovits

SUMMARY

The story of the formation of the Hungarian democratic opposition movement in the late 1970s is inseparable from that of the Polish opposition movement. The events in Poland – especially the foundation of the Solidarity union in 1980 – exerted a decisive influence on the thinking, activism and program of the Hungarian opposition. The paper explores the ways in which the Polish opposition impacted the emergence of the forums of a „second public” in Hungary (so-called free universities and samizdat), of street movements, solidarity action and program debates, and, finally, the first party foundations.

TOPOTÉKA

Helyi közösségek részvétele a magánjellegű dokumentumok megőrzésében és megosztásában*

A topotéka kifejezés csupán néhány éve jelent meg a múltjuk iránt érdeklődők fogalomkészletében. Hallatán a bibliotéka, apotéka, pinakotéka vagy videotéka szavakra asszociálunk, de ha ismerjük is az összetett szó két görög eredetű tagjának, a toposznak és a tékának a jelentését, nagy valószínűséggel nem egy internetes alkalmazásra fogunk gondolni. A topotéka¹ ugyanis olyan online archívum jelölésére szolgál, amely lehetőséget ad egy adott közösség múltjára vonatkozó, magánkézben lévő dokumentumok virtuális megőrzésére, egyesítésére, megjelenítésére és egymással való megosztására. A platform ötlete 2010-ben Ausztriában született meg, magyarországi létrejöttét, illetve nemzetközi beágyazódását az Európai Unió Kreatív Európa programja által támogatott pályázatnak köszönheti, amelynek egyik fontos célkitűzése volt a topotékák európai kiterjesztése. Budapest Főváros Levéltára a projekt résztvevőjeként a munkacsomag tevékenységét koordinálta, a koordinátori feladatokkal megbízva e sorok íróját. A négyéves projektidőszak során az ausztriai és európai topotékák együttes száma hatszorosára nőtt!

A topotéka ötletének megszületése

A topotéka internetes platform magánkezdeményezésből jött létre. Az ausztriai ötletgazda, Alexander Schatek a bécsi Praterre vonatkozólag fényképek, belépőjegyek, szórólapok, programfüzetek, térképek gazdag gyűjteményével rendelkezett, amelyet szeretett volna virtuálisan archiválni, rendszerezni és mások számára is elérhetővé tenni. A kivitelezés során fő szempontként szerepelt, hogy a digitális tartalmak megjelenése az adatbázisban minél egyszerűbb legyen, de még megfeleljen a nemzetközi levéltári, így az ISAD (G) szabványnak. A digitalizált képi vagy írott dokumentumok, filmek, fényképek mögött egy egyszerű adatbázis található, amely a legfontosabb adatokat (időpont, hely, esemény, személyek, megjegyzés) tartalmazza. Az egyszerű, mégis szakszerű alkalmazásnak köszönhetően a nem levéltáros szakemberek is közzé tudták tenni és metaadatokkal tudták ellátni gyűjteményük darabjait.

Az online platform technikai kivitelezése során Schatek felvette a kapcsolatot az Alsó-Ausztriai Tartományi Levéltárral (Niederösterreichisches Landesarchiv,

* Az összefoglaló a Magyar Történelmi Társulat 2018. augusztus 14–16-i, A hely embere – az ember „helye”. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás című konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett, kibővített változata.

¹ A topotéka elérhetősége: www.topothek.at/en

St. Pölten)², levéltári szakmai rendezvényeken mutatta be a 2010-ben a Praterre vonatkozó gyűjteményével megnyitott topotéka platformot³. A topotékának így rövid időn belül híre kelt, lelkes gyűjtők, a lakóhelyük történelme iránt érdeklődők jelezték, hogy éppen ilyen internetes lehetőséget keresnek, és szívesen kapcsolódnának a kezdeményezéséhez, megosztandó a tulajdonukban lévő, településük múltját megőrkítő írott és képi dokumentumokat, fényképeket. A topotéka platform 2011-ben már meg is kapta az első elismerést Alsó-Ausztriában.

Mindeközben a működtetés alapelveit is kidolgozták. A platformhoz magán-személy, település, egyesület vagy vállalkozás is csatlakozhat. Az egyes topotékák gondozását, az adminisztrációs felület kezelését a közösségen belül néhány önkéntes végzi, tehát csak az arra jogosultak tölthetnek fel digitális tartalmakat az adott topotékába. Az adminisztrátorok számára az admin felület kezeléséhez kézikönyv áll rendelkezésre, illetve az üzemeltető néhány órás tanfolyamot biztosít a feltöltés és adatbázis-építés menetének elsajátítására. Ahhoz, hogy valaki magára tudja vállalni ezt a feladatot, rendelkeznie kell bizonyos szabadidővel is: nem véletlen, hogy a topotéka adminisztrátorok többsége Ausztriában a nyugdíjas korosztályból kerül ki. Az eredeti dokumentum tulajdonosának minden esetben nyilatkoznia kell annak jogtisztaságáról, illetve az adminisztrátorok megtagadhatják a sértő tartalmak közvételét. Mindkét szabály fontos különbséget jelent a közösségi médiákkal szemben. Lényeges alapelv továbbá, hogy a topotékán digitálisan közzétett dokumentum, fénykép, videó stb. tulajdonjoga, illetve eredetije továbbra is a tulajdonosnál marad, csak a digitalizálás idejére adja át a topotéka adminisztrátornak. A felületre feltöltött tartalmat nem szükséges publikálni, a topotéka csupán archívumként is szolgálhat. A digitális képek letöltésének engedélyezéséről, illetve korlátozásáról az eredeti dokumentum tulajdonosa dönt, az adminisztrátor felületen ennek megfelelően állítják be ezt a menüpontot.

Egy új topotéka létrehozásának, az online felület üzemeltetésének, a szükséges informatikai fejlesztéseknek azonban költségvonzata is van. A csatlakozni kívánó közösségek a település nagyságától függően egyszeri installációs díjat és éves fenntartási díjat fizetnek. Ezeket a költségeket Ausztriában általában az önkormányzatok vállalják magukra. (Az európai uniós projekt keretében létrejött topotékák esetében külön szabályozás érvényesült, erről később esik szó.) A csatlakozni kívánó közösségek topotékái 50 feltöltött dokumentum után válnak mindenki számára elérhetővé az interneten.

Egy topotéka nyilvánossá tételéhez mindig egy nyitó rendezvény, az úgynevezett Bring your history! (mi a Hozd el és mutasd meg emlékeidet! formában

² A levéltár honlapja: <https://bit.ly/2RXfzfF>

³ Elérhető: <http://prater.topothek.at/>

fordítottuk)⁴ csatlakozik, ahol az adott közösség tagjai megjelennek, együtt megtekinthetik közös múltjuk magánkézben őrzött emlékeit, amely ösztönözheti őket arra, hogy ők is megosszák az otthon bőröndben, dobozokban vagy padláson tárolt, sokszor a véltől értékeesebb írott és képi dokumentumaikat.

Mivel magyarázható a topotéka ilyen gyors sikere Ausztriában? Az egyik nagyon fontos ok abban rejlik, hogy a topotéka olyan területet fed le, amely a levéltárak számára érdektelennek számít, de a helyi közösség múltja szempontjából jelentős értéket, összetartó erőt képvisel. Mindennek intézményi okai is vannak. Ausztriában a levéltárügy szabályozása a tartományok kompetenciájába tartozik, a levéltárak működését meghatározó tartományi törvények megfogalmazásához, elfogadásához is csak az utóbbi időszakban kezdtek hozzá. A szabályozás hiányában sokszor az egyes települési hivatalok irattárainak a sorsa az aktuális fenntartója hozzáállásától függött.

Végül nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a helytörténetírásnak, honismereti egyesületeknek nagy hagyományai vannak Ausztriában. A kisebb településeken szinte mindenki tudja, kihez kell fordulnia lakóhelyük múltját illető kérdésekben. E személyek közül kerülnek ki a topotékát gondozó önkéntesek is.

A sikereket követően a Bécsben székelő International Centre for Archival Research (ICARUS – Levéltári Kutatások Nemzetközi Központja)⁵ nemzetközi levéltáros egyesület is a kezdeményezés mellé állt, és 2014-ben a készülő európai uniós nemzetközi projekt egyik munkacsomagjává fejlesztette. A topotéka ugyanis teljes mértékben megfelel a meghirdetett célkitűzéseknek: a levéltáros szakma és a történelem iránt érdeklődők közötti kapcsolat újszerű módon történő erősítésének és a szakmán kívüliek kreatív bevonásának az adatbázisok építésébe. Az ICARUS végzi azóta a topotéka üzemeltetői feladatait, így csatlakozási szándék esetén velük kell felvenni a kapcsolatot.

A közösség mint lehetőség – a levéltárak és felhasználóik alkotói hálózata

Az Európai Unió 2014-től 2020-ig tartó időszakra hirdette meg a Kreatív Európa: az európai kulturális és alkotói (művészeti) szektor támogatási programját, amelynek célja – ahogy azt a program elnevezése is mutatja –, hogy az európai polgárok alkotó, kreatív módon vegyenek részt Európa sorsának alakításában, így a közös történelmük forrásainak megőrzésében, feldolgozásában és megosztásában is.

⁴ A magyar topotékák megnyitójáról öt kisfilm készült, ezeket az alábbi elérhetőségen lehet megtekinteni: Városliget topotéka (<https://bit.ly/2DBsN92>); Berettyóújfalu (<https://bit.ly/2HCLZHD>); Solyvár (<https://bit.ly/2HA3rwl>); Budafok (<https://bit.ly/2UsTClJ>); Józsefváros (<https://bit.ly/2MBEe3A>) – letöltések 2019. jan. 26.

⁵ Az egyesület honlapja: <https://icar-us.eu/>

E gondolat jegyében fogalmazódott meg a projekt fő célkitűzése, a nagyközönség és a levéltárosi szakma közötti aktív alkotói kapcsolat kialakítása. A pályázat ötletes fantázianeve a projekt angol elnevezésének – Community as Opportunity – ‘The creative archives’ and users’ network⁶ rövidítéséből született: Co.op. A négybetűs szó magába foglalja a projekt legfontosabb üzenetét, az egyén és közösség, a szakma és a történelem iránt érdeklődők együttműködésének fontosságát.

A projekt összeállítását és beadását a már korábban említett ICARUS nemzetközi levéltáros egyesület koordinálta, a vezetője pedig a Hesseni Állami Levéltár (Marburg) volt. E két intézménnyel együtt a 2014. november 1-jén indult és 2018. november 30-án lezárult projekt megvalósításában 17 partner vett részt: Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Nemzeti Levéltár, a Cseh Köztársaság Nemzeti Levéltára, a Horvát Állami Levéltár, a Svéd Nemzeti Levéltár, a Finn Nemzeti Levéltár, Észtország Nemzeti Levéltára, a Müncheni Levéltári Főigazgatóság, a St. Pölten-i Püspöki Levéltár (Ausztria), Biscay Történelmi Egyházi Levéltára, a madridi egyetem, a nápolyi egyetem, a grazi egyetem, a kölni egyetem, a Balkán Intézet (Szerbia, Belgrád).

A projekt fő célkitűzései között szerepelt, hogy a nagyközönség minél jobban hozzáférjen a levéltári anyaghoz, célja továbbá a levéltári forrásanyag folyamatos digitalizálása, ezek minél szélesebb bevonása a jövőbeni szakemberek oktatásába, szakmai gyakorlatok, nemzetközi tapasztalatcsere támogatásával, a levéltári adatbázisok terjesztéséhez további technikai eszközök kifejlesztése a web 2.0-as lehetőségek aktív kihasználásával.

A projekt megvalósítása során nyolc munkacsomag köré csoportosultak a feladatok, közülük Budapest Főváros Levéltára végezte a topotéka munkacsomag koordinációját. A workpackage résztvevői (a cseh, finn, svéd, észt, horvát nemzeti levéltárak, nápolyi egyetem, Biscay Történelmi Egyházi Levéltára) vállalták, hogy a projekt ideje alatt 5–5 nemzeti topotékát hoznak létre és nyitnak meg a nagyközönség számára a Hozd el és mutasd meg emlékeidet! rendezvény keretében. A találkozókra filmfelvételek készültek és a youtube csatornán megtekinthetők. A topotékák létrehozásának költségeit a pályázati pénz fedezi oly módon, hogy a projekt ideje alatt alapított topotékáknak a projekt befejezése után sem kell évi fenntartási díjat fizetniük.

A topotéka munkacsomag célkitűzéseinek gyakorlati megvalósítása

Az Európai Unióhoz beérkezett 75 pályázatból 21 projekt nyert támogatást, ez utóbbiak közül a legjobb eredményt, a 100-ból 95 pontot a mi co.op pályázatunk ért el. Ebben valószínűleg fontos szerepet játszott, hogy a munkacsomagban

⁶ A projekt honlapja: <https://coop-project.eu/>

megfogalmazott célkitűzések összhangban álltak a pályázatban kiírt elvárásokkal, s hogy megtörtént a pályázatban kitűzött feladatok végrehajtásának alapos kidolgozása is. Ennek ellenére a projekt kezdetén a partnereknek komoly kihívásokkal kellett szembenézniük. Először is a topotéka platform feltételezi olyan közösségek meglétét, amelyek erős helyi identitással rendelkeznek és amelyekben a helytörténetírásnak, a honismereti egyesületeknek komoly hagyományai vannak. A projektben nyolc különböző történelmi és szociális háttérrel rendelkező ország vállalkozott a feladat végrehajtására, s kérdés volt, vajon működik-e a modell más-más feltételek között? A következő problémát az jelentette, hogy a projekt elindítása előtt az új topotékák laikusok, kisközösségek kezdeményezésére jöttek létre, most pedig szakmai intézmények vették át ezt a szerepet, amelyek ráadásul nem rendelkeztek a topotéka meglétéhez szükséges lokális kapcsolatokkal. Meg kellett tehát találni azokat a csatornákat, amelyeken keresztül eljuthattak a helyi identitással rendelkező kisközösségekhez. Végül nagyon komoly kihívást jelentett mind a partnerek, mind pedig az üzemeltető számára, hogy létrehozzák a partnerországok nemzeti nyelvű felületeit. Ez a kérdés is megoldódni látszik: jelenleg a német és angol mellett 11 különböző nyelv szerepel az online platformon. E 11 nyelvből a finnországi sámi három különböző dialektusa képviselteti magát az oldalon.

Budapest Főváros Levéltára számára a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár és annak kerületi fiókjai váltak fontos partnerré és töltötték be a közvetítő szerepet a helyi identitással rendelkező városrészek felé. E fiókkönyvtárak könyvtárosai kapcsolatban állnak a honismereti társaságokkal, ismerik azokat a személyeket, akik a kerület múltjára vonatkozólag gyűjteménnyel rendelkeznek. Lelkesen, önkéntes alapon kapcsolódtak be a topotéka gondozásába, amelynek köszönhetően a könyvtáruk is új látogatókkal gyarapodott.

A vidéki topotékák alapításában a projektben részvevő levéltári munkatársak személyes kötődései segítettek. Berettyóújfaluban és Solymáron az önkormányzat is támogatja a kezdeményezést. Berettyóújfaluban a Bihari Múzeum munkatársai végzik az adminisztratori feladatokat.

Az Észti Nemzeti Levéltár hasonlóképpen, csak nem a városi, hanem a regionális könyvtárakban talált együttműködő intézményre. Észtországbán a területi könyvtárak feladatkörébe tartozik a regionális történeti források gyűjtése, így fontos szerepet töltöttek be a topotékák létrehozásában is.

Finnországban az ötlet már nyitott kapukra talált, a magánszervezetek régóta keresték azokat a csatornákat, amelyek révén nyilvánossá tudnák tenni gyűjteményeiket. Ez megmutatkozik a topotékák számán is, amelyek közül már tíz elérhető, három pedig előkészületben van.

A Horvát Nemzeti Levéltár végül középiskolák diákjaiban találta meg az együttműködő partnereket, bár ebben annak is fontos szerepe lehetett, hogy a

projekten belül ők koordinálták a levéltár-pedagógiai munkacsomagot, és ebből kifolyólag számos oktatási intézménnyel intenzív kapcsolatot építettek ki.

Végül néhány statisztikai adatot szeretnék ismertetni. A projekt indulásakor, 2014-ben, csaknem 40 település rendelkezett topotékával, egy-két kivétellel mind Ausztriában működött. A legutóbbi statisztikai adatok szerint jelenleg 233 topotéka szerepel az online platformon, 111 Alsó-Ausztriában, 32 Felső-Ausztriában, további 12 a többi osztrák tartományban. 67 topotékát üzemeltet további 10 európai ország, három magántopotéka és három intézményi topotéka működik. A 67 európai topotéka a működését – bár nem mindegyik a co:op projekt keretében jött létre – az európai uniós projektnek köszönheti. A felületen 2019 januárjában *399 000 digitális kép* érhető el, amelyek eredetijét továbbra is a tulajdonosa őrzi. A jelenlegi adatok a 2014. év adataihoz képest hatszoros növekedést jelentenek!

A topotékák jövője

Egy projekt keretében megvalósult tevékenység esetében mindig fennáll annak a veszélye, hogy a projektidőszak lejárta után nem lesz folytatása. Természetesen ez nem érinti a projekt keretein kívül eső ausztriai vagy egyéb topotékákat. A co:op partnerek ezt mindenképpen el szeretnék kerülni, ezért a projektzáró rendezvényen az a döntés született, hogy az ICARUS levéltáros egyesületen belül egy topotéka munkacsoport alakul, amelynek tevékenységét ugyancsak Budapest Főváros Levéltára fogja koordinálni. Ezzel a nemzetközi háttér biztosítottnak tűnik. A munkát azért is folytatnunk kell, mert a projekt végén jelentkeztek a topotéka disszeminációja terén végzett erőfeszítéseink első komoly eredményei. A vállalt öt topotékához az utolsó hónapokban még további települések csatlakoztak, valamint egy intézmény is, így a topotékák száma 11-re növekedett a projektzárás időpontjáig. Az érdeklődés azóta sem csökkent, újabb közösségek jelezték csatlakozási szándékukat.

A projekt lezárásával megváltoztak a csatlakozási feltételek is, az ingyenesség a nemzetközi partnerek számára továbbra már nem biztosítható. A kapcsolódni kívánó közösségek ezentúl az üzemeltetővel, az ICARUS-szal közvetlenül kötnek szerződést, de Budapest Főváros Levéltára továbbra is vállalja a közvetítést, illetve segítséget nyújt szakmai kérdésekben. Az új csatlakozási feltételek végleges kidolgozása a következő hónapok feladata.

Az ICARUS-on belül létrejött topotéka munkacsoport feladatai közé tartozik, hogy kidolgozza az online archívum jövőbeli informatikai fejlesztésének főbb irányvonalait. A platform nemzetközi beágyazottsága tekintetében különlegesnek számít, hiszen Finnországtól Olaszorszáig, Magyarországtól Spanyolországig egy felületen érhetjük el több mint 200 közösség nemzeti nyelven megjelenő digitális tartalmait. A közös nyelv hiánya azonban komoly akadályt jelent

a böngészésben, ezért el kellene gondolkodni a topotékák kétnyelvűvé tételéről, természetesen csakis azon közösségek esetében, amelyek ezt szeretnék megvalósítani.

A topotéka felületen rendkívül értékes tartalom halmozódott fel, olyan magánjellegű dokumentumok váltak elérhetővé – mindez nemzetközi perspektívában –, amelyek korábban rejtve voltak a nyilvánosság elől, sőt sok esetben pusztulásra voltak ítélve. E forrásoknak az utókor számára történő megőrzését tekintetve alapvető küldetésének a topotéka platform ötletadója, hangsúlyozva emellett, hogy gyűjteménye nem a tudományos diszciplínák mentén rendeződik. A co:op projekt topotéka munkacsomagjában részt vett partnerek azonban tudományos műhelyeknek is számítanak, így természetesen áthelyeződtek a súlypontok a topotéka célkitűzéseit illetően. Felmerült annak igénye, hogy az archívumban felhalmozott tudást a tudományos kutatás is hasznosítsa. Számos olyan forrás áll rendelkezésre, amelyet mentalitástörténeti, társadalomtörténeti kutatások kiegészítésére is fel lehet használni. Ehhez arra van szükség, hogy a történész, helytörténész szakemberek minél szélesebb körében váljon ismertté e platform megléte.

A topotékákat kiválóan lehetne alkalmazni az oktatásban is. Számos olyan kutatási témát szolgáltat a felület (például hogyan öltöztek nagyszüleink, hogyan szórakoztak, milyen ételeket fogyasztottak, mivel utaztak, játszottak, hogyan fényképezkedtek stb., mindez európai kitekintésben), amelyek a diákok számára is befogadhatók, és rajtuk keresztül megismerhetik a történeti kutatás menetét.

Egyetlen példával szeretném illusztrálni a topotékában rejlő lehetőségeket. A böngészés során a svédországi Svenskyborna topotékában⁷ két fényképre lettem figyelmes: egyiken egy vonat volt látható, rajta magyar címerrel, a másikon pedig magyar népviseletbe öltözött lányok álldogáltak, szintén a pályaudvaron. A fotók 1929. július 30-án készültek. De hogyan kerültek Magyarországon készült fotók egy svéd topotékába? A kérdés megválaszolása az internetnek köszönhetően rövid időt vett igénybe, ugyanakkor olyan történelmi eseményekről nyertem tudomást, amelyekről korábban semmilyen ismerettel nem rendelkeztem. Kiderült, hogy a topotéka az 1929-ben Szovjetunióból visszatelepített svédok alapította egyesülethez tartozik. A svéd–orosz háborút lezáró békekötés szerint a svéd lakosú Dagö szigete 1721-től orosz kézbe került. II. Katalin cárnő parancsára 1782-ben mintegy 1000 svédet áttelepítettek a Dnyeper partjára, akik közül csak 530-an érkeztek meg, majd a mostoha körülmények, járvány miatt 1783-ban már csak 135-en voltak életben. A megmaradtak megalapították Altschwedendorf települést. A következő évszázadokban megőrizték nyelvüket, evangélikus hitüket. A 19. század második felében figyelt fel rájuk az anyaország, és főleg a svéd nyelv

⁷ <http://svenskyborna.topotek.se/>

általuk megőrzött formáját tanulmányozták. A Szovjetunió létrejöttével egyre több zaklatásnak voltak kitéve. Svédország végül 1929-ben elérte, hogy a szovjet kormány engedélyezze visszatelepítésüket Svédországba. A családokat vonaton szállították óhazájukba. A 22 vagonból álló szerelvény Konstancából indult, majd 1929. június 30-án Lőkösházánál lépte át a magyar határt, ahol ünnepélyesen fogadták őket a város lakói, és itt megpihenhettek az utasok. A vonat továbbindult Budapestre, majd Bécsen, Passaun keresztül jutott el Sassnitzig. A hosszú utazás végén 885 személy érkezett meg Svédországba. A visszatértek közül nem mindenki maradt Svédországban, egy részük később Kanadában, más részük Gotland szigetén telepedett le. A leszármazottak ápolják a kapcsolatot őseik lakhelyével és igyekeznek megőrizni a múltjukra vonatkozó forrásokat.

A Hungaricanának köszönhetően végül megtaláltam a Békésmegyei Közlöny 1929. július 31-i számát is,⁸ amely beszámolt a vonat fogadtatásáról. A két fényképből kiindulva tehát tudomást szereztem egy népcsoport hányattatott sorsáról, kalandos visszatéréséről. Zárójelben megjegyezném, hogy megérne egy rövid tanulmányt a magyarországi átutazásuk, fogadtatásuk előkészítésének feldolgozása.

Budapest Főváros Levéltára a projekt lezárása után is folytatja a topotékák koordinálását, és igyekszik minden segítséget, felvilágosítást megadni a csatlakozni szándékozó közösségeknek (például az adminisztrátoroknak igény szerint néhány órás tanfolyamot tart), és az érdeklődők kérdéseikkel bármikor fordulhatnak az intézmény illetékes dolgozóihoz.

Végül következék a Magyarországon működő topotékák felsorolása és elérési útja:

- Berettyóújfalu (<http://berettyoujfalu.topoteka.hu/>)
- Budapest – Városliget (<http://varosliget.topoteka.hu/>)
- Solymár (<http://solymar.topoteka.hu/>)
- Budapest – Budafok (<http://budafok.topoteka.hu/>)
- Budapest – Józsefváros (<http://jozsefvaros.topoteka.hu/>)
- Székesfehérvár (<http://szekesfehervar.topoteka.hu/>)
- Veszprém (<http://veszprem.topoteka.hu/>)
- Budapesti Műszaki Egyetem (Műegyetem) (<http://muegyetem.topoteka.hu/>)
- Bodajk (<http://bodajk.topoteka.hu/>)
- Eger (<http://eger.topoteka.hu/>)
- Kaposvár (még nem nyilvános, elérési útja a többihez hasonló lesz).

Toma Katalin

⁸ <https://bit.ly/2ShwftI>

LES SAINTS ET LEUR CULTE EN EUROPE CENTRALE
AU MOYEN AGE (XIe-DÉBUT DU XVIe SIÈCLE)

(Hagiologia – Étudessur la sainteté et l'hagiographie –
Studies on Sanctity and Hagiography)

Szerk. Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin
Turnhout, Paris 2017. 382 oldal

A szentkultusz kutatása különösen népszerűvé vált az utóbbi évtizedekben, és a tárgyban több alapvető mű is született, például a késő középkori nyugat-európai szentkultusz jellemzőinek vizsgálata André Vauchez tollából (*La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Age: D'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Rome 1981). Üdvözlendő, hogy e sorban a Marie-Madeleine de Cevins és Olivier Marin által szerkesztett kötet Közép-Európára összpontosít. Maga a tanulmánykötet előszava is Vauchez-ra reflektál, jelezve, hogy a nyugati szentkultuszéhoz hasonló elemzés Közép-Európáról még nem készült. Az előzménykonferenciák nyomán született kötet sem szintézis, sokkal inkább tanulmányok sorozata három alapkérdésre – a régi és új szentek kultuszának együttélése, a koldulórendek felemelkedése és a behozott vagy épp „őshonos” szentkultuszok – felfűzve.

Egy közép-európai szintézis megírásának talán legnagyobb nehézsége a térség nyelvi sokszínűsége. Nagy pozitívuma a kötetnek, hogy nemcsak tematikájában közép-európai, hanem maguk a szerzők is közép-európaiak – így első kézből értesülhetünk a környező országok modern szakirodalmáról, és nemcsak mi, hanem a „Nyugat” is, hiszen a tanulmányok angol és francia nyelven olvashatók. A kötet végén kaptak helyet az írássok összefoglalói, ám ezeket talán érdemes lett volna az adott tanulmánytól eltérő nyelven publikálni, gondolván azokra, akik nem egyformán ismerik mindkét nyelvet. Nyelvi kérdéseknél maradván: közép-európai témáról szóló idegen nyelvű publikációk állandó gondja, hogy miként lehet egységességet teremteni a helynevek bábeli zűrzavarában. A könyv ebből a szempontból nem egységes (még az egyes tanulmányokon belül sem!), úgy tűnik, a szerzők belátásuk szerint használják a helyneveket. Talán érdemes lett volna a szerkesztésnél összehangolni, és egy mellékletben megadni valamennyi verziót. Az alapul szolgáló konferenciákat 2013–2014-ben rendezték, ám a kötet csak 2017 végén jelent meg; talán érdekesebb lett volna rövidebb időt várni a publikálással, hiszen három év alatt számos új kutatási eredmény napvilágot láthat, ami magában rejt az a veszélyt, hogy egy tanulmány már a megjelenése pillanatában részben elavulttá válik. A terjedelmi korlátok miatt az alábbiakban csupán néhány írást mutathatok be alaposabban.

Az olvasó bizonyára megbocsátja, ha Carmen Floreának a vértanú szüzek erdélyi kultuszáról szóló tanulmányánál kicsit hosszabban elidőzőm, hiszen minden szentnek maga felé hajlik a keze: a dolgozat tematikájához rendkívül hasonló, bár a teljes középkori Magyarország területét vizsgáló disszertációt írok magam is. A szerző széles forrásbázisra alapozva, több tudományterület forrásanyagát felhasználva, színvonalasan írta meg a művét. A vértanú szüzek késő középkori erdélyi kultusza virágzásának az okait vizsgálta. Hangsúlyozta, hogy a szentek tisztelete nemcsak a szenvedésük által elnyert közbenjárói szerepüknek köszönhető, hanem a kultusz igazodni tudott az egyházi elit igényeihez is. A szerző igyekezett minden adatot összegyűjteni és elemezni. Mindazonáltal némi kritikát kénytelen vagyok megfogalmazni. Először is, úgy éreztem, mintha a tanulmányban a középkori Erdély független lenne Magyarországtól: a vértanú szüzek kultuszának megjelenését tárgyaló résznél érdemes lett volna arra is figyelni, hogy a Magyar Királyság más vidékein mikor bukkant fel a kultusz, milyen jellemzői voltak a tiszteletnek, és ehhez viszonyítva mi a sajátos Erdélyben. Emellett érdemes lett volna etnikai szempontból is vizsgálni a kérdést, mivel a legtöbb emlékün

szász környezetben maradt fenn, valószínűleg nem véletlenül: feltételezhető német hatás a kultusz népszerűvé válása tekintetében is. Sajnos tartalmi hibák is vannak: a tanulmány szerint ugyanis Szent Katalin legendáját csupán egyetlen erdélyi, a homoróddaróci falfestmény őrizte meg (44.), de tudjuk, hogy a gelencei, a somogyomi és a darlaci templom falképei is ennek a szentnek a legendáját ábrázolják. (*Gaylhoffer-Kovács Gábor*: Alexandriai Szent Katalin legendája három szászföldi freskón. In: *A szórvány emlékei*. Szerk. Kollár Tibor. Bp. 2013. 286–322.) A segesvári ispotály Szent Dorottya-kápolnáját pedig nem találtam meg a jelzett szakirodalomban. (40. 8. jegyz.)

Gecser Ottó a tanulmányában Szent Sebestyén és Szent Rókus magyarországi kultuszát tekinti át, különös tekintettel segítő szerepükre a pestisben, szervesen illeszkedve a szerző segítőszentekkel kapcsolatos kutatásaihoz. Elsőként a két szent európai kultuszát mutatja be, majd rátér a magyarországi tisztelet elterjedésére. Teszi mindezt rendkívüli alaposággal, történeti mellett művészettörténeti és liturgiátörténeti forrásokat is használva. Szent Sebestyén kultusza már legkorábbi liturgikus könyveinkben is szerepel, de csak a késő középkorban (a nagy pestisjárványok után) vált népszerűvé, a szerző szerint az ismert, pestis elleni védőszenti szerepe miatt. Szent Rókus kultusza ugyanakkor eleve a pestissel függött össze, így mindenképpen összekapcsolták a járvánnyal; a magyarországi kultusza azonban korlátozott volt: főként szépségi és erdélyi ábrázolásai maradtak fenn. Gecser Ottó minden lehetséges középkori forrást igyekezett felhasználni, így az oklevelek datálását alkalmazva is keresett adatokat. Véleményem szerint azonban az oklevelekben még kiaknázatlan lehetőségek maradtak. Az 1263. évi adatnál érdemes lett volna megemlíteni, hogy korábban nem volt jellemző a szentek ünnepe általi datálás (például az előző január 20-áról fennmaradt oklevél még más rendszer szerint datál [Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Zsoldos Artila. Bp. 2008. 51. sz.]), és 1263-ban az is szerepet játszhatott a Sebestyén ünnepére hivatkozó keltezésben, hogy épp egy Sebestyén nevű protonotárius írta az oklevelet.

A kötetben Csukovits Enikő a török fogságból való csodás szabadulásokról írt tanulmányt. Az országra törő portyázók elsődleges célja a zsákmányszerzés volt, a legértékesebb zsákmánynak a rabszolgapiacra jól értékesíthető ember számított. A török kézre került rabok súlyos helyzetükben elsősorban a saját ügyességükben, illetve valamilyen spirituális segítségben bízhattak. Nem véletlen, hogy a szabadulás különböző módozataira a középkori Magyarországról elsősorban a kegyhelyeken írásba foglalt mirákulum-feljegyzések közt találunk példát. A szerző megvizsgálta a középkori magyarországi csodajegyzékeket. Két ilyen gyűjtemény maradt fenn: az újlaki és a budaszentlőrinci. Az első a Kapisztrán Szent János sírjánál, az utóbbi a Remete Szent Pál sírjánál feljegyzett csodákat örökölte meg. A fennmaradt leírások többsége részletesen ismerteti a fogságba esés körülményeit, a fogságban elszenvedett megpróbáltatásokat és a szabadulás módját is – a mirákulum-feljegyzésekben olvasható történetek így egyszerre nyújtanak pontos képet a török támadások következményeiről, a magyar lakosság vallásosságáról, a törökökről alkotott képéről, valamint arról, milyen szerepet játszott a kereszténységhez tartozás érzése a máshitű törökök között.

Konrád Eszter írása Szent Ferenc legendáját és stigmatizációját elemzi a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalomban. Tanulmányának talán legfontosabb része a spirituális ferences környezetben keletkezett Jókai-kódex tartalmának a datálása. A Jókai-kódexet 1440 környékén másolták, az eddigi kutatások szerint egy 1370 után keletkezett korábbi fordítás alapján. A szerző ezt az évszámot pontosította: mivel a kódex legújabb forrását, a *De Conformitaté*t 1399-ben hagyta jóvá a generális káptalan, úgy véli, hogy a kódex mintapéldánya 1390 után, de inkább 1400 körül készült. Ezenfelül a tanulmány elemzi, hogy milyen narratívák mentén értelmezték a stigmatizációt a késő középkori (dominikánus) Virginia-kódexben és a Lázár Zelma-kódexben. Konrád Eszter megállapítja, hogy a legendát

a késő középkori érzékeny áhítat kíváncsiaként újraformálták, és a Passio köré építették. A karthauzi Névtelen sermői az Érdy-kódexben pedig azt hangsúlyozzák, hogy nemcsak Ferenc kapta meg azt a kegyet, hogy megjelentek rajta Krisztus sebei.

Stanislava Kuzmová a tanulmányában azt mutatja be, miként vált Szent Szaniszló Krakó és a lengyelek védőszentjévé. Szent Szaniszlót csak 1253-ban avatták szentté, előtte mások voltak a lengyel város mennyei patrónusai. A katedrális először a cseh Szent Vencelnek szentelték, de Szent Flórián kultuszát is megpróbálták propagálni a városban. Ez utóbbi szent ereklyéit 1184-ben hozták Itáliából, és a városon kívül alapítottak a tiszteletére templomot, de kultusza nem vált igazán népszerűvé, Szaniszló kanonizációja után pedig végképp meggyengült. A késő középkorban Szaniszló kultusza egyre növekedett, amit a helyi, modern szentek iránti áhítat sem csökkentett.

Geneviève Bühner-Thierry Szent Adalbert élete és tisztelete segítségével járja körbe a közép-európai nemzeti szent kérdésének problematikáját. Szent Adalbertet a középkorban több nemzet is a magáénak vallotta, így a csehek, lengyelek, magyarok és a poroszok is. A szerző fő kérdése, amelyet a címben is feltett, hogy vajon Adalbert európai vagy inkább nemzeti szentnek tekintendő-e. A válasza pedig az, hogy egyik sem, inkább a „nemzetek feletti” jelzővel írhatnánk körül legpontosabban kultuszának jellegét.

Madas Edit a tanulmányában a magyar szent királyok közép-európai kultuszára koncentrált, liturgikus és hagiográfiai forrásokra építve. A korban főként német, osztrák, cseh és lengyel területeken található meg a magyar szent királyok kultusza, de ez fordítva is igaz: magyar eredetű liturgikus könyvek is tartalmazzák osztrák, cseh, lengyel és német szentek ünnepét vagy legendáját. Emellett Madas Edit a magyar szentek külföldön használt/szerkesztett legendáit is összegyűjtötte, munkájában Szent István legendáira összpontosítva. Kutatása eredményeképpen megállapítja, hogy a magyar szentek legendáit főleg osztrák és lengyel kódexekben találhatjuk meg, amelyeket cseh és délnémet kódexek követnek. A tanulmánya végén egy hasznos táblázatot is közöl azokról a külföldi kéziratokról, amelyek a magyar királyszentek legendáit tartalmazzák. A listát egy adattal ki tudom egészíteni: a *Scriptores rerum Hungaricarum* által lappangónak jelölt Lvov-Lembergi-kódexről már Tóth Sarolta megírta (Magyar és lengyel Imre-legendák. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica 11. [1962] 1–72.), hogy ma Boroszlóban, az Ossolineumban őrzik (a jelzete II. 1944.). Időközben – mint 2018 tavaszán rábukkantam – a kódex tartalmát az interneten is elérhetővé tették (<https://bit.ly/2G8E4QQ>). A kódexben Szent István legendája a fol. 371r–375r, Szent Imre legendája pedig a fol. 375r–377v-n található.

Ivan Gerát Szent László legendaciklusának ikonográfiai párhuzamait elemzi a Magyar Anjou Legendáriumból kiindulva. A szerző – ízekre szedve a legenda egyes motívumait – bemutatja, hogy a szent király élettörténetének mely topikus elemei találhatók meg más szentek legendáiban. Felhívja a figyelmet arra az érdekességre, hogy a fennmaradt retabulumokon nem szerepel Szent László, ám a legendájából ismert toposzok gyakoriak (természetesen más szent élettörténetének keretébe foglalva). Mindezt Gerát azzal magyarázza, hogy a városok (illetve azon területek, ahonnan fennmaradtak ilyen emlékeink: a Felvidék és Erdély) lakói, e művek megrendelői gyakran németek voltak, legalábbis szorosan kapcsolódtak a Birodalomhoz, Szent László legendájának pedig erőteljesen németellenes éle volt.

Végezetül: csak remélni merem, hogy ennek a kötetnek lesz folytatása, hiszen még számtalan kérdés megválaszolásra vár, és talán egyszer Vauchez művéhez hasonló szintézis is születethet. A szentek tisztelete (és a kereszténység) összekötötte egész Európát, ezért a közép-európai szentkultuszok kutatásáról világnyelveken megjelent eredmények kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

Uhrin Dorottya

AZ INDIGENÁK

Szerk. Szijártó M. István
ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2017. 235 oldal

2014. szeptember 19-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen tartott műhelykonferencián az előadók arra vállalkoztak, hogy az eddigieknél sokkal részletesebben tárják fel az indigenákkal kapcsolatos történettudományi problémákat. A kötet a rendezvény előadásainak írásos változatát tartalmazza, kiegészítve Szilágyi Adrienn és Kökényesi Zsolt tanulmánnyá bővített hozzászólásával.

Szijártó M. István írásában (*Az indigenák a magyar politikában, 16–19. század*) úgy fogalmaz, hogy az „indigenákról sokkal több mítosz kering a magyar történetírásban, mint ahány kutatás foglalkozott velük, sokkal több a kérdőjel, mint amennyi konkrét ismeretünk lenne. Szoktak úgy gondolni a honfűsített idegenekre, [...] mint Bécs trójai falóvára, a Habsburg-politika engedelmes eszközeire az ellenzékiiségre hajlamos született magyarokkal szemben”. (7.) A kötet szerkesztője kiemeli: a 16–19. században az indigenák nem számítottak olyan jelentős politikai tényezőnek, hogy a bécsi kormányzat a vitás kérdéseket a segítségükkel a maga javára tudta volna eldönteni. Ennek okát és egyben magyarázatát abban látja, hogy azokat az indigenákat, akik „valóban fontos szerepet töltöttek be, már régen nem tekintették indigenának. Ők viszont nem Bécs »trójai falóvának« szerepét játszották el, hanem már a magyar rendiség – esetenként kifejezetten harcos – képviselői voltak”. (12–13.)

Tatjana Guszarova tanulmányában (*Hogyan lehet „igazi magyarrá” válni?*) azt az eseményt akarta megragadni, amikor a 17. századi országgyűléseken az idegeneket a magyar „natio” ünnepélyesen és hivatalosan befogadták. Az 1550. évi országgyűlésen fogalmazták meg azokat a szabályokat, amelyeket „indigenatio solemnis”-nek neveztek. A törvénycikk a honfűsített személyeknek eskütélt írtak elő, melyben megfogadták, hogy megtartják Magyarország törvényeit és megvédik szabadságát. Esküjük szövegét fel kellett jegyezni a Királyi Könyvekbe pontos dátummal, majd bizonyos összeg (taxa) megfizetése után megkapták diplomájukat a befogadásról. A 17. században az indigenák száma a korábbiakhoz képest jelentősen megemelkedett. A csaknem 200 indigenát (diétánként akár több tucatot) már nem személyenként, hanem közös listáról hagyták jóvá és fogadták be. A 17. századra jellemző volt, hogy az állami és udvari apparátus alacsonyabb társadalmi státuszú és nem különösebben előkelő származású, adminisztratív tevékenységet végző, hivatásos tisztviselői kerültek előtérbe az indigenátus adományozásakor. Guszarova ezt az európai trendekhez igazodó jelenségnek látja, amikor is megnövekedett a szakértő tisztviselők szerepének a jelentősége az állami bürokráciában. Az indigenák azonban a 17. századi országgyűléseken ritkán jelentek meg és nem volt általános, hogy követeket küldjenek maguk helyett, tehát a Habsburgok magyarországi politikájának érvényesülését nem a diétákon, hanem a fontos pozíciók betöltésével segítették elő.

Forgó András szerint (*Indigena egyháziak a 18. századi Magyarországon. A szerzetesi előjárók példája*) a magyar indigenátust szerzett személyek közül külön csoportot lehet elkülöníteni az egyházi hivatalt betöltőkből. Ebből kiemelkednek a magas rangú megyés püspökök, akik leginkább a 17. század utolsó évtizede és Mária Terézia trónra kerülése közötti fél évszázadban töltötték be tisztségüket. Ugyancsak sok külföldi származású egyházi személy volt az úgynevezett „választott püspökök” (episcopi electi) között is. Az egyházi középíretek (kanonokok, apátok és prépostok) tagjainak sorában is több külföldit találhatunk, akik között egyre több volt a szerzetesi előjáró. Ennek okát Forgó abban látja, hogy a bencés apátságok részben, míg a ciszterci apátságok és a premontrei prépostságok teljes egészében külhoni anyapátságok

tulajdonába kerültek. Forgó András az új adatokból arra következtet, hogy a kisebb egyházi tisztségeket viselő személyeket az országgyűlés nem cikkelyezte be. Továbbá az is kiderül, hogy a 18. század elején nem tettek honossági esküt az adományozó oklevél átvétele után, ennek egyik oka a magas taxa megfizetésének elkerülése (is) lehetett. Ugyanakkor a szerzetesrendek értelmezése szerint ők a középkori gyökerű szerzetesi központjaik – a török hódítás miatt – megszakadt munkáját élesztették újra. Az egyházi személyeket ért politikai támadások hatására az 1740-es éveket követően szinte kivétel nélkül letették a honossági esküt. A század közepétől általában az adományozó oklevél és a honossági eskü letételének bejegyzése egymás után került be a Királyi Könyvekbe.

Szemethy Tamás a 18. századi főnemesek közé bekerült új arisztokratákat és a honfűsített főurakat hasonlítja össze (*Honosított főnemesek a 18. századi Magyarországon*) létszámuk és hivatali (hivatalnok, katoná vagy egyházi) pályafutásuk szerint. Szemethy az 1720 és 1799 közötti periódusból 113 indigenát tudott összegyűjteni a Corpus Juris és a Királyi Könyvek felhasználásával, akikből 100 főt tudott az elemzésébe bevonni. Megállapítja többek között, hogy az indigena katonák az új arisztokratákhoz képest mindig többségben voltak, kivéve Mária Terézia uralkodásának második felét. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a köznemeseknek a grófi rang megszerzésére is csak ugyanebben a húsz évben (1760–1779) volt esélye, de akkor még a folyamatosan nagyobb számban bekerülő indigena grófokat is meghaladta az arányuk.

Kökényesi Zsolt írásának (*Herrenstand és Erbhuldigung. Magyar főnemesek mint az alsó-ausztriai hódolások résztvevői a 18. század első felében*) célja, hogy betekintést adjon az alsó-ausztriai rendek közé bebocsátást nyert magyarok körébe, ezen „inkolátusság” politikai-hatalmi jelentőségébe, illetve értelmezze azon magyar arisztokraták szerepét és személyét, akik a hódolási ceremónián különböző funkcióban részt vettek. Kökényesi hangsúlyozza, hogy a ceremónia-leírásokból csak azok neve ismerhető meg, akik a lakoma vendégeiként vagy az alsó-ausztriai rendek soraiba felvett személyek jogán voltak jelen a hódoláson. Az alacsonyabb rangú résztvevőkről a leírások nem nyújtanak tájékoztatást, magyarokat csak a világi főrangúak között lehet azonosítani, a lovagok, a prelátusok és a városi követek között nem. Kökényesi olvasatában a 18. század első felének alsó-ausztriai hódolásait a főúri integráció olyan színtereként érdemes értelmezni, ahol a résztvevők személyesen akartak beilleszkedni a Monarchia elitjébe és akár több generációnyi kapcsolati tőkével rendelkeztek Ausztriában, amelyet tovább növelhettek a hódolási ceremónián.

Nagy János az indigenákra – a hagyományos történetírói megközelítéstől eltérően – nem az uralkodó eszközeiként, hanem önálló, történeti cselekvőként tekint, ezért vizsgálatának középpontjába az 1751. évi diéta indigenákkal kapcsolatos vitáit helyezte (*Indigenák az 1751. évi országgyűlésen*). Tanulmányának alapforrását az országgyűlés indigenákat vizsgáló bizottságának jelentése adja, amely tartalmazza a honfűsítésért folyamodók kérvényeinek kivonatát és az azokat elbírálók véleményét is. Nagy János négy nagyobb csoportot különített el a beadványok tanulmányozása után. Az elsőben a kérelmezők nagy része katonatisztek utódja volt, akik őseiknek a törökellenes háborúban szerzett érdemei elismeréseként kívánták megszerezni az indigenátust. Egy másik kategória saját erényéül a közjó szolgálatát emelte ki, iskolalapítóként, kereskedelem- vagy iparfejlesztőként vagy éppen telepítőként. A harmadik egység tagjaira jellemző, hogy „egy már honfűsített család leszármazottja kérte a bizottságtól őse indigenátusának tanúsítását, más esetben ennek megújítását saját nevének törvénybe iktatásával”. (117.) A folyamodók egy negyedik csoportjának célja a magyarországi birtokszerzésük jogszerűségének megerősítése, azaz a korábban megvett, zálogjogon vagy ideiglenesen megszerzett birtok jogi védelmének biztosítása volt.

Szilágyi Adrienn megyei szinten vizsgálja az indigenák szerepvállalását és társadalmi integrálódását (*Indigenák és helyi társadalom. Békés megye indigena családjai a 19. század első*

felében). Békés vármegyei következtetéseit az országos eredmények kiegészítésének szánja. A báró Harruckern család és Békés megye viszonyának kutatását az indokolja, hogy báró Harruckern János György a hadsereg élelmezéséért felelős hadbiztosi szolgálataiért megkapta Békés megye mintegy kétharmadát, és ezzel a család központi szerepet játszott a vármegye életében, illetve a megyei nemesség formál(ód)ásában. Szilágyi úgy látja, hogy az indigena nagybirtokosok két jelentősen elkülönülő csoportot alkottak. Az egyikbe azok tartoztak, akik országos szinten alig, vármegyei szinten pedig egyáltalán nem aktivizálták magukat és főként a birodalmi központhoz kötődtek (abszентisták). Míg a másikba azok az integrálódott indigena nagybirtokosok sorolhatók, akik a vármegyébe költöztek és az örökölt birtok igazgatásán kívül a megye politikai és gazdasági életében is szerepet vállaltak.

Pálmány Béla az 1827–1840 közötti törvényekben honfűsített 115 személy prozopográfiai adattárát közli (*A honfűsítések alkonya a reformkori országgyűléseken*), azonban a névcikket terjedelmi okokra hivatkozva a lehető legrövidebbre szerkesztette. Ezért az életrajzi adatokon kívül csak a közeli magyar nemesi rokonokra (anya, hitves, gyermek), a katonai vagy hivatali pályafutás legfőbb állomásaira, a legjelentősebb érdemekre és az ismerteté vált magyarországi birtokokra tér ki.

Tóth-Barbalics Veronika (*Indigenák a főrendiházban a dualizmus időszakában*) Vörös Károly egy 1987-ben megjelent tanulmányának eredményeit vette alapul (A főrendiház 1885. évi reformja. Egy kutatás tervei és első eredményei. In: Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Salgótarján 1987. 397–405.) saját, az indigenák és leszármazottaik főrendiházon belüli aktivitását, illetve arányát vizsgáló munkájához. Forrásként a főrendiház naplóit és irományait, az országgyűlési almanachokat, a tiszti címtárakat, illetve az összmonarchiai Staatshandbuch vonatkozó kötetait használta fel. A fentieket a főrendiház elnöki és hivatali, valamint a miniszterelnökség és a belügyminisztérium elnökségének levéltári anyagával egészítette ki. Tóth-Barbalics számításai szerint az 1886. évi 8. törvénycikkben található, a magyar főrendiházban örökletes tagsági joggal rendelkezett családok egyéb adatokkal kiegészített listája alapján a nemzetségek 29%-a (68) és az összes család 28%-a (70) volt honfűsített. (191–192.) Az 1865–1885 között meghívott „nemzeti” arisztokrata családok 14%-a, míg a honfűsített familiák 28%-a maradt távol. Tóth-Barbalics eredményei megerősítik Vörös megállapításait, miszerint az indigenák már 1885 előtt sem igényelték a magyarországi érdekeik képviselését olyan mértékben, mint a „nemzeti” családok. Az 1885. évi főrendiházi reform az indigena családokat nagy mértékben sújtotta, és a reform miatt kimaradt családok aránya 40% volt, de ez a csökkenés rangfokozatonként különbözött.

Ballabás Dániel írásában (*Idegen és magyar főnemesek a dualizmus kori Magyarországon*) arra a kérdésre keresi a választ, hogy kiket és milyen kritériumok alapján tekintettek magyar főnemesnek a dualizmus kori Magyarországon. Szerinte az 1791. évi 69. törvénycikk alapvető viszonyítási pontnak számított a dualizmus idején az egyes személyek indigenátusának megítélésakor. A Corpus Jurisba bejegyzett indigenák mellett azonban megkülönböztethető egy másik csoport is, őket a „hallgatólagosan honosságot szerzőknek” nevezi Ballabás. 1848 után már meg kell különböztetni a szerző szerint a közjogi értelemben is magyar főnemeseket és a magyar állampolgárságú, de külföldi főnemesi ranggal rendelkezőket. „Ebben a tekintetben tehát a honosság hallgatólagos módon történő megszerzéséhez hasonló gyakorlat érvényesült a polgári korszakban is, mindössze az állampolgárság elnyerésének feltételei változtak (igen jelentős mértékben persze) az idők folyamán.” (222–223.)

A konferenciakötet egyértelműen új eredményekkel gazdagítja a magyar történettudományt egy kevésbé kutatott, de toposzokkal tarkított témában. Az egyéni kutatások kitűnő alapot kínálnak a későbbi tudományos vizsgálatok folytatásához és felhívják a figyelmet a jelentős forráshasználati különbségekre. Például amíg Ballabás Dániel a dualizmus korára vonatkozóan

az egyetlen adekvát forrásnak a Corpus Jurist tekinti, addig Szemethy Tamás egyértelműen bizonyította, hogy a 18. századi indigenák listáját nem lehetséges csak a Corpus Jurisból hiánytalanul összeállítani, azt ki kell egészíteni a Királyi Könyvek adataival is. A további feltárások egy lehetséges irányát Szijártó M. István a következőképpen fogalmazza meg: „Éppen azt lesz később érdemes behatódóbb vizsgálatok tárgyává tenni, hogy kit mikor és miért tartott környezete indigenának, vagyis a későbbi kutatásnak célszerűbb lehet az indigena fogalmának állandóan változó társadalmi tartalmát, a kategória társadalmi-kulturális konstrukció voltát hangsúlyozni, ennek a megkonstruáltságnak a mindenkor konkrét körülményekben gyökerező esetlegességét vizsgálni.” (11.)

Sebők Richárd

Barbara Stollberg-Rilinger

MARIA THERESIA

Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie

3. kiadás. C. H. Beck, München 2017. 1083 oldal

2017 mozgalmas év volt a kora újkorral foglalkozó történészek és a társtudományok művelői számára, ugyanis ekkor nemcsak a reformáció 500., hanem Mária Terézia születésének 300. évfordulóját is ünnepelték. Az utóbbi esemény alkalmából több kiállítást és számos nemzetközi konferenciát szerveztek, amiben Bécs, a Habsburg Monarchia egykori fővárosaként, vezető szerepet játszott, de tudományos ülésekre került sor többek között Cambridge-ben, Ljubljanában, Mainzban, Pozsonyban és Zágrábban is. Mária Terézia uralkodásának magyar aspektusait pedig budapesti és egri konferenciákon adódott lehetőség megvitatni. Az emlékévként kezdetére időzítették Barbara Stollberg-Rilinger Mária Teréziáról készített nagyszabású monográfiájának a megjelenését, amely kétségkívül a jubileum egyik legjelentősebb kiadványának tekinthető.

A szerzőt a kora újkorral foglalkozó kutatók számára nem szükséges bemutatni, ugyanis Barbara Stollberg-Rilinger a német politika-kultúrtörténeti iskola egyik legmeghatározóbb történésze, aki a magyar történettudományra is komoly hatást gyakorol. Stollberg-Rilinger jelenleg a berlini Wissenschaftskolleg rektora, de még a münsteri Westfälische Wilhelms-Universität professzoraként vált ismertté mint a Német-római Birodalom kora újkori történetének a kutatója. A szerző több monográfiát közölt a Reichsgeschichte témakörében, legutóbbi 2006-ban *Des Kaisers alte Kleider. Verfassungsgeschichte und Symbolsprache des Alten Reiches* címmel. Stollberg-Rilinger módszertanilag leginspiratívabb hatása a politika- és a reprezentációtörténet összekapcsolásában fedezhető fel, amint a politikai döntéshozatal és a korabeli szimbolikus kommunikációt közös értelmezési keretben tudja meggyőző módon elemezni.

Barbara Stollberg-Rilinger igen nehéz feladatot és kényes kihívást választott magának, amikor úgy határozott, hogy Mária Terézia-monográfia írásába kezd, ugyanis az uralkodónőről a rendkívül gazdag levéltári forrásanyag mellett könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésre, amelynek tanulmányozását a nyelvi sokszínűség tovább nehezíti. A megannyi monográfia, forráskiadás és tanulmánykötet között elegendő itt csupán Alfred von Arneth, Eugen Guglia, Heinrich Kretschmayr, Friedrich Walter vagy újabban, művészettörténeti szempontból Werner Telesko és Michael Yonan műveire gondolnunk. A magyar kutatás kapcsolódó eredményeinek az áttekintésére e recenzió keretében pedig még címszavasán sem térnék ki.

A szerző igen behatóan ismeri és reflexív módon kezeli a Mária Teréziáról szóló historiográfiai hagyományt. Erről tanúskodik a mű hatvanoldalas bibliográfiája is, amely a nemzetközi szakirodalom minden fontosabb kapcsolódó tételét tartalmazza, amely német, angol vagy francia (forráskiadások esetén latin) nyelven megjelent.

Stollberg-Rilinger Mária Terézia életét és uralkodását biografikus módon kívánja feldolgozni, amellyel kapcsolatban módszertanát három pontban foglalja össze: „Elsőként megkísérlem a mindentudás illúzióját, a biográfus »természetes cinkosságát« a [kutatott] személlyel elkerülni és helyette több perspektívát és szemléletmódot egymás mellé helyezni. [...] Másodszor töreksem összekapcsolni az elbeszélő és az elemző részeket, váltogatni a közel- és távolnézetet, a tárgy mikro- és makroszkopikus beállítását. Harmadszor egy elidegenült, és egyidejűleg »etnológiai« nézőpontot veszek fel, és távol tartom magam a hősnőmmel való téves bizalmasságtól.” (Prolog, XXVI.) A monográfia középpontjában Mária Terézia cselekvő és érző személyként jelenik meg, tehát a fókusz magán az emberen van, akinek a mozgásterét, mentalitását a 18. századi Habsburg Monarchia keretei jelölik ki. A szerző forrásválasztásában ennek megfelelően a legfontosabb szerepet a levelezések és a különféle narratív források (útleírások, követjelentések, naplók) játsszák. Stollberg-Rilinger nemcsak a bőséges kiadott forrásanyagot ismeri behatóan, hanem a levéltári forrásokat is, elsősorban a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagait használja, azon belül a Habsburg-Lotaringiai családi levéltár, az Állam- és Birodalmi Kancellária, illetve az udvartartás főhivatalainak az iratanyagát. A monográfia a szerző politika-kultúrtörténeti módszertanára jellemző módon, gazdagon tartalmaz képzőművészeti és irodalomtörténeti forrásokkal kapcsolatos hivatkozásokat, elemzéseket is.

A prológos utáni fejezet *Az örökös lány* címet viseli. Ennek alfejezetei Mária Terézia életének, uralkodásának egy-egy szakaszához vagy a korszak valamely releváns történeti problémájához kapcsolódnak. A fejezet a Habsburg főhercegnő születése és trónra kerülése közötti időszakot mutatja be, részletesen felvázolva VI. Károly udvarának és a barokk udvari kultúrának a kontextusát. A szerző görcső alá veszi Mária Terézia gyermek- és fiatal éveinek fontosabb állomásait, a kereszteleési ceremóniától a neveltetésen keresztül a Lotaringiai Ferencsel kötött házasságig, amelyek értelmezéséhez tág politika-, diplomácia- és reprezentációtörténeti horizontot vázol fel. A harmadik egység *Az örökösödési háború* címet viseli, amelyben a VI. Károly halála után kirobbant nagyhatalmi konfliktusnak a történetébe nyerhetünk betekintést. Itt a szerző nemcsak a jól ismert hadi eseményeket és a fontosabb diplomáciai-politikai összefüggéseket mutatja be, hanem részletesen kitér a fegyveres harcokat kísérő röplap- és propagandaháborúra is, ezeknek Mária Terézia alakja szempontjából komplex elemzését adja, valamint képet alkothatunk a háború borzalmairól, a Friedrich von der Trenck vezette pandúr csapatok kontrolálhatatlan tevékenységéről, dúlásairól is. A *Császárné, császár és birodalom* című fejezet a Mária Terézia által képviselt Reichspolitik problémakörét járja körül, az 1745. évi császárkoronázást, Lotaringiai Ferenc császári és társuralkodói pozícióját, valamint az uralkodónó és a Német-római Birodalom kapcsolatát mutatva be.

Az ötödik nagy egység a *Reformok* nevet viseli, amelyben Stollberg-Rilinger az 1749-ben, Friedrich Wilhelm von Haugwitz vezetésével megkezdődő, átfogó reformfolyamatot, illetve az udvari és kormányzati körökben végbement elitcserét vázolja fel. A szerző (aki korábban doktori disszertációját is hasonló témakörben írta) plasztikus képet fest a kameralisztika ihlette 18. századi állami-bürokratikus reformtörekvésekről, valamint az azok mögött húzódó udvari érdekekről és ellenérdekekről. A hatodik fejezet a *Testpolitika*, a hetedik a *Megkülönböztetés és fortély* címet kapta, ezek tematikáján és megközelítésmódján különösen érzékelhető a szerző politika-kultúrtörténeti irányultsága. Az előbbi fejezet kényes és nehezen körvonalazható témába, a testiség tágran értelmezett problémakörébe nyújt betekintést. Itt tájékozódhatunk a szépség korabeli reprezentációtörténeti attribútumairól és jelentőségéről,

a szűziesség és a szexualitás udvari és társadalmi normáiról, valamint Mária Terézia ezekről alkotott véleményéről, rendelkezéseiről, továbbá az uralkodónő testi változásairól (terhességeiről, szüleiéről) is. Az utóbbi fejezet (amely a monográfia leghosszabb fejezeteinek az egyike) a Mária Terézia uralkodása alatti bécsi udvari kultúrába nyújt részletgazdag betekintést. A szerző itt behatóan elemzi az udvar és az udvartartás komplex rendszerének a működését, a ceremonális formanyelv jelentőségét, az udvari hétköznapi és ünnepek forgatókönyvét, valamint az uralkodónő pozícióját és játékerét ezen közegeken belül.

A nyolcadik fejezet a hétéves háború témakörét mutatja be. Barbara Stollberg-Rilinger itt sem csupán a hadtörténeti események ismertetésére szorítkozik, hanem tág kontextusban vázolja fel Mária Terézia Szilézia visszaszerzésére irányuló motivációját, a nagyhatalmak döntéshozási mechanizmusát, a hagyományos szövetségi rendszerek átrendeződését, valamint a sajtó- és röpiratháborúban az uralkodónő imázsának a változását. A *dinasztia tőkéje* című fejezet Mária Terézia családjára és dinasztikus politikájára fókuszál. Itt kapunk képet az uralkodónő nevelési elveiről, a főhercegek és főhercegnők udvari mozgásteréről és kötöttségeiről, valamint az uralkodónő 1760-as években megkezdett házassági stratégiájáról. A tizedik egység, amely az *Anyá és fia* címet kapta és II. József társuralkodói működésének a problémakörét tárja elénk. Itt szembesülünk Mária Terézia Lotaringiai Ferenc halála miatt érzett fájdalomával, nyomon követhetjük József főherceg társuralkodóvá válását, az anya és fia közötti világnézeti különbségek eskalálódását, illetve mindezek érzelmi és politikai lecsapódását.

A következő három fejezet Mária Terézia uralkodásának különböző belpolitikai aspektusait világítja meg. A tizenegyedik (*A vallás uralma*) a tereziánus kor Habsburg Monarchiájának hitvilágát és mentalitását hivatott bemutatni. A szerző itt egyszerre teszi vizsgálat tárgyává az uralkodónő személyes viszonyát a valláshoz, egyházpolitikai nézeteit és rendelkezéseit, valamint körképet ad a korabeli társadalom hitvilágáról és babonákhoz fűződő viszonyáról. A tizenkettedik, amely *A sajátban rejlő idegen* címet viseli, kényes társadalmi-kulturális problémát állít vizsgálatának középpontjába: a társadalom bizonyos marginális közösségeiről nyújt elemzést. Stollberg-Rilinger ebben a fejezetben kritikus módon Mária Terézia politikájának áldozatairól emlékezik meg, kiváltképp a titkos protestáns (Geheimprotestant) és zsidó közösségek kitaszított helyzetéről, illetve külön alfejezetben érinti az oszmán- és török-kép pozitív átforgatódását is. Az *alattvalók* egyfajta gyűjtőfejezetként szolgál, amelyben a szerző több problémát is görcső alá vesz: Mária Terézia alattvalóihoz fűződő viszonyának személyes és ceremonális vetületeit, az uralkodónő regnálásának utolsó szakaszában bevezetett reformokat, valamint a súlyos bel- és külpolitikai kihívásokat (cseh jobbágyfelkelés, bajor örökösödési háború) és a rájuk adott kormányzati válaszokat. A tizennegyedik, utolsó tematikus egység *A matriarcha össze* címet kapta, amely az uralkodónő felnőtt gyermekeinek a sorsáról, karrierútjáról és az anyjukhoz fűződő összetett kapcsolatáról, majd Mária Terézia utolsó napjairól és haláláról szól. Az epilógusban a szerző egy nagyívű uralkodói életút összegzését adja.

Barbara Stollberg-Rilinger monográfiája a szerző saját kutatásainak és az elmúlt évtizedek tereziánus korról szerzett nemzetközi ismeretanyagának átfogó szintézise. A könyv nagyon jó arányokkal tárja az olvasó elé Mária Terézia életének minden fontosabb állomását, betekintést nyerhetünk az uralkodónő döntéshozás folyamatába és nehézségeibe, képet kapunk a császárné emberi természetéről, valamint nyomon követhetjük a bécsi udvar és a Habsburg Monarchia 1717 és 1780 közötti kulturális változásának a folyamatát. Külön elismerésre méltó, hogy a szerző igyekszik a Mária Teréziával kapcsolatban felmerülő összes relevánsabb historiográfiai problémára reflektálni, mint például az uralkodónő janzenizmusához, felvilágosodáshoz vagy más szellemi irányzatokhoz fűződő viszonyára. A biográfia narratív stílusa, gazdag illusztráltsága, precíz szerkesztése lehetővé teszi, hogy a könyv ne csak a szakközönséghez, hanem a tágabb olvasóréteghez is eljusson. Nem véletlen, hogy a monográfia egy év

alatt öt kiadást ért meg, és több rangos díjjal jutalmazták. Kétségkívül a könyv összes állításával és következtetésével nem fog mindenki egyetérteni, számos részkérdésen lehet vitatkozni, például Mária Terézia mentalitásával vagy reformtörekvéseivel kapcsolatban. A magyar olvasó számára némi hiányérzetet jelenthet, hogy az uralkodónőnek a Magyar Királysággal kapcsolatos politikájáról kevesebb szó esik a cseh és az osztrák örökös tartományokból vett példák mellett. Itt azonban fontos hangsúlyozni, hogy a szerző a korlátozott számú idegen nyelvű szakirodalom ellenére törekszik rá, hogy a magyar vonatkozásokat is kiemelve (az eddigi összegzéseknél jóval nagyobb teret szán erre). Az ország bemutatásának külön alfejezetet szentel, és a névmutatóban is számos magyar nevet olvashatunk. Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a könyv 1083 oldalas terjedelmével az Arneth-féle tízkötetes biográfia utáni leghosszabb Mária Terézia életrajznak tekinthető, azonban az elrettentőnek tűnő terjedelem jelen esetben nem terjengősséget, hanem jó arányokkal felépített részletességet foglal magában. Barbara Stollberg-Rilinger nagyívű monográfiája átfogó és részletgazdag képet nyújt Mária Terézia életéről és uralkodásáról, amely a 18. századi Habsburg-kutatásokban fontos viszonyítási pont lesz, és reméljük, hogy az emlékévé más kötetével együtt a kapcsolódó magyar kutatásokat is élénkíteni fogja.

Kökényesi Zsolt

Kovács I. Gábor

SÁROSPATAK ERŐTERÉBEN

A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok
életrajzi adattára és életútleírása

(Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III.)

ELTE Eötvös Kiadó, Bp. 2016. 355 oldal

Felekezeti–művelődési alakzat a központi problémája a Kovács I. Gábor által immár évtizedek óta vezetett kutatási programnak. A kifejezés a magyarországi társadalmi és kulturális viszonyok fejlődésére különös erővel ható összetett jelenséget feltételez. Eszerint az intézményrendszer szerveződését, a formális és informális döntéshozatali mechanizmusokat, a szellemi élet törekvéseit, eredményeit döntően meghatározta az, hogy a résztvevők jellemzően melyik felekezethez s annak melyik tömbjéhez tartoztak. Közismert, hogy milyen erősen alakították a közgondolkodást a népi–urbánus különbségek, a katolikus–protestáns szembenállás elemei vagy épp a gazdasági–szellemi elit zsidó származású tagjaihoz fűződő viszonyának sajátosságai. Ha egy-egy nagyobb vallási–etnikai tömb belső struktúráját vesszük szemügyre, földrajzilag vagy más egyéb szervezőerő révén további látványos különbségekre figyelhetünk fel, amelyek még tagoltabbá teszik a döntéseket formálók körét. Egy-egy püspökséghez, (kultúr)régióhoz, felsőoktatási centrumhoz kapcsolódóan egy felekezeten belül is szembeszököen eltérő mintázatok alakultak ki, amelyek sokdimenzióssá tették a különböző érték- és érdekcsoportok egyébként is színes világát.

A felekezeti–művelődési alakzat logikája azt feltételezi, hogy megragadhatóak a társadalmi folyamatok alakításában tevőleges részt vállalók különbségei. Létezhetnek az együvé tartozásnak olyan elemei, amelyek bizonyíthatóvá és magyarázhatóvá teszik az adott körbe tartozók döntéseinek, érvényesülési megoldásainak közös jellemzőit. Megrajzolhatóak tehát a tipikus református (vagy épp evangélikus, katolikus stb.) értelmiségi pályáívek, s ezen belül

is markáns jellemzők mentén elkülönülnek a dunántúli, pesti, tiszántúli stb. gyökerűek életútjai. E felismerés már évtizedek óta ösztönzi a hazai kutatásokat (például Tóth Zoltán, Kósa László, Karády Viktor).

A problémakör részletes elemzéséhez Kovács I. Gábor először az úgynevezett tudáselit körét határozta meg, majd pedig az 1848–1944 közötti polgári időszakban a nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokra összpontosított: mert bár a szellemi élet számos utat nyit a befolyás irányába (például minisztériumi, egyházi főtisztviselések, intézményvezetés, folyóirat-szerkesztés), a csúcselitet a katedrához jutó professzorok adták. Többségükben ugyan ritkán (vagy egyáltalán nem) jutottak döntési helyzetbe, s azonnali véleményformáló jelentőségük is elenyésző – akár egy hírlapíróéval szemben is, de szemlélet- és attitűdformáló erejük folytonos és sokrétű. A bonyolult és életre szóló kinevezési procedúra pedig tovább erősíti ezt a csúcselit-jelleget.

A professzorokra vonatkozóan a kötetben egy változókból igen gazdag adatbázis épült fel: az illetők származását a kutatók egészen a dédszülők szintjéig igyekeztek kideríteni, s a felmenők mellett az adattár részét képezik még a testvérekről, a feleség(ek)ről, valamint a gyermekekről összegyűjthető főbb információk is. A családi adatokat kiegészítik az iskolázásra és karrierre vonatkozó tudnivalók, illetve a tudományos elismertség elemei. E mintegy negyven kategória rövid és száraz, tényyszerű adatai biztosítják az adattár alapját a felhasználó számára. Az adattár címszavai után az „Életút” rovatban azonban a szerző részletes, igen gazdag leírással szolgál az egyes személyekről. (Szépséghiba, hogy az oldalakon át húzódó folyamatos szöveg megterheli az olvasót. Szerencsésebb lett volna bekezdésekkel tagolni a leírásokat, az adatokat továbbbelemző olvasó ugyanis úgy könnyebben áttekinthetné folyószöveget.)

Az egyes címszavak aprólékos részletességűek. Az olvasó bármelyik egyetemi tanár pályáját tanulmányozva úgy érzi, hogy az életút minden elágazásához, eseményéhez kap nehezen összegyűjthető anyakönyvi, tanulmányi vagy épp a szakmai elismertségre, előrehaladásra utaló tényinformációkat. A roppant vállalkozás egyik legnagyobb erénye épp ez a teljességre való sikeres törekvés. A szerző és munkatársai a felmenők és oldalági rokonság tagjainak sorát is bemutatva kontextusba helyezik az életpályát, s egyfajta rokoni–családi érvényesülési stratégia elemzéséhez nyújtanak fogódzókat. Az egyéni leírások pedig kiváló alapot szolgáltatnak a kollektív biográfiai másodelemzéseknek.

1044 egyetemi tanár személyes adatlapja készült el ily módon. Az anyagot a felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét felhasználva és folyamatos próba tárgyává téve részletekben publikálja a szerző. A sorozat első darabja a történettudomány és a történeti szociológia által a legrészletesebben leírt, vallási–nemzetiségi alapon szerveződő társasághoz, a zsidó származású értelmiséghez szolgáltatott fontos adalékokat. A második kötetben egy kívülről igen zártnak tűnő alakulatnak, a debreceni egyetem református hittudományi karának professzorait választotta ki Kovács I. Gábor. Itt a felekezeti–művelődési alakzat egyik legtitizsább változatát érhetjük tetten, hisz a professzorok többsége lelkész édesapától származott, s körükben generációkra visszamenően jól kimutatható a Pfarrhaus-jelenség.

A most megjelent harmadik kötet ennél heterogénebb kört választott az elemzés tárgyául. A szerző egy olyan vallásföldrajzi egységet különített el, amely a korszakban nem rendelkezett egyetemmel, s ezért az innen származó, végül tanszéket kapott tanárok érvényesülési útja eleve változatosabb. A Tiszáninneni Református Egyházkerület (a történeti Borsod, Gömör, Torna, Abaúj, Zemplén és Ung megyék) területén élők közül nagyjából minden hatodik lakos volt helvét hitvallású, de a 19. században már mindenhol visszaszorulóban voltak: a korábban színtereformátus körzetekben és településeken is kisebbségbe kerültek. Ebből a marginalizálódó közegeből Kovács I. Gábor adatai szerint 19 református egyetemi tanár származott – miközben a régió csaknem háromszor nagyobb római katolikus közössége csupán 24 egyetemi

tanár kinevelését tudhatta magáénak. A korrelációs viszonyt ráadásul tovább árnyalja, hogy a polgári korszakban 557 római katolikus és csak 182 református tanárt neveztek ki. Így az északkelet-magyarországi térség a római katolikus professzoroknak csak a 4,3%-át, a reformátusokénak viszont a 10,4%-át nevelte ki – harmadnyi létszámlehetőségei ellenére. Mindez szükségszerűen felveti a hagyományos iskolaközpont, a sárospataki kollégium erejének kérdését, amely minden nehézség, gazdaság- és társadalomföldrajzi fejlemény dacára hosszan megőrizte szellemi befolyását, s azt a régió határain túlnyúlóan is érvényesíteni tudta.

Annál inkább, mivel e 19 professzor névsora igazán impozáns. Buza László nemzetközi jogász, Csik Lajos orvos, genetikus, Kiss Árpád kémikus, Mitrovics Gyula pedagógus, esztéta, Soós Béla egyháztörténész – e néhány kiragadott példa is illusztrálja, hogy szakmájuk, hivatásuk élvonalába lépő tudósok kerültek el Sárospatak erőteréből. Erőterről beszélhetünk, hisz vannak, akik épp Patakon egyáltalán nem vagy csak rövid ideig tanultak, ám ennek ellenére a sárospataki partikulahálózat intézményei, illetve a térséghez kötődő szülői–családi kapcsolatok mégiscsak ennek a kultúrrégióknak a sarjává tették az illetőt. (Mindkettőre egy-egy példa: Patakon nem, de a miskolci gimnáziumban tanult Csik Lajos; Győrffy István botanikus pedig a térségben született, s kisiskoláit is ott végezte, majd Sárospatakról egy év után Aradra követte apját s családját.)

A szerző az összegyűjtött egyetemi tanárok csoport sajátságos jegyeit – az előző, debreceni egyetemi kötethez hasonlóan – három kohorszt elkülönítve igyekezett tetten érni. Az első generációt a 1875 előtt született nyolc fő képezi. Őtüknél vegytisztán érvényesült a Pfarrhaus-jelenség: évszázados családi tradíciók kötötték őket össze a papsággal. A többiek életútja sem cáfolja a felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét, hisz legalább oldalágon mindhárom rokoni hálózat bőven rendelkezik egyházi felmenőkkel. Mind a nyolcan az egyházkerület területén – javarészt Sárospatakon – tanultak, s mind a nyolc családfa feltárt szereplői között a leggyakrabban a kisnemesek fordulnak elő.

Az 1876–1890 között született második generáció esetében egyetlen lényegi különbség, hogy az ötfős társaságban immár nem feltétlenül pap, hanem esetleg állandó tanító, gimnáziumi vagy akadémiai tanár gyermekéről van szó. Négy családfánál is megjelennek az oktatói munkát végző apák – jóllehet egyikőjük sem vehetett még részt tétéles pedagógus- vagy tanárképzésben, azaz végzettségüket tekintve ők is teológusok voltak. Épp az apák iskolai munkához kötöttsége magyarázza a máshol kevésbé érvényesülő jelenséget: hárman is Sárospatakon születtek. A sárospataki kálvinisták nem alkottak különösebben jelentős gyülekezetet, így a nagyobb tanárdinasztiák kialakulásáig viszonylag kicsi a helyi születésű tanárok, vezető tisztviségek eljutó papok aránya, mint ahogyan sokáig a pataki kollégiumban sem kiemelkedő a helyi diákok jelenléte. Úgy tűnik, a felekezeti–művelődési alakzat újabb fejlődési fázisába ért akkor, amikor a pataki tanárok már létszámukban és egzisztenciális biztonságukat tekintve is eljutottak odáig, hogy hivatásukat is átörökítették legalább az egyik fiukra.

Az 1890 után született hat professzor körében Csik Lajos és Diószeghy Dániel kohómérnök révén ketten is vannak, akik elsőgenerációs értelmiségiként jutottak katedrához – a másik 17 esetben ilyenről nem beszélhetünk. Hatuk közül hárman léptek ki a hagyományos teológus–jogász–bölcsező szakmák köréből, s műszaki értelmiségiek, illetve orvosok lettek.

A kisebb generációs különbségek ellenére azért inkább tipikus jellemzőkkel találkozunk, ami megerősíti a markánsan érvényesülő, ugyanakkor térségenként lényeges pontokban egyedi színeket felmutató felekezeti–művelődési alakzat hipotézisét. A karakterjegyek így foglалhatók össze: a professzorok nagy többsége tiszáninneni kis- és középiskolában tanult s tanulmányait Sárospatakon fejezte be. A kultúrrégióhoz való erős kötődés több generációra visszamenőleg igaz – apai ágon kivétel nélkül. (Anyai ágon is csak két-két debreceni és egri cisztercita diák felmenőt kutatott fel a szerző.) Ugyanakkor sajátos regionális ízt kölcsönzött a szepességi és eperjesi német nyelvű evangélikusokkal ápoló évszázados szellemi kapcsolat,

ami növelhette a Felső-Tisza jobb partjáról elszármazóknak a polgári szakmák iránti fogékonyságát. Ez is magyarázhatja, hogy viszonylag szép számban választottak műszaki, orvosi és közgazdasági pályát, miközben például teológiai egyetemi tanárrá ebből a térségből senki nem vált. (Ez persze felveti a debreceni teológia elzárkózásának kérdését is.) Ám ez a kör azért mégsem a polgársághoz tartozott: nemcsak a sok generáción át felkutatható papi, hanem a kismemesi felmenők száma is jelentős. A régió református kismemességének rétegsztratégiájában több évszázados kontinuitással volt jellemző az iskolázás útján történő társadalmi felemelkedés törekvése. Az oktatás kiterjedése nyomán a 19. század végén már mind több az olyan egyetemi tanár, akinek az apja pedagógusként ténykedett – ők szinte mind Sárospatakon is születtek, ami jelzi ennek az egyébként elhanyagolható nagyságú városnak a centrális jelentőségét az egyházkerület szellemi életében.

A könyvvel kapcsolatban minden dicséretet felülír annak az egyszerű ténynek a rögzítése, hogy izgalommal várjuk a sorozat következő darabjait. Változtatásokat a kiérlelt munkamódszerben és a szerkezetben nem látunk szükségesnek. Ugyanakkor egyetlen hiány orvoslása fontos volna: a kötetek roppant mennyiségben tartalmaznak olyan adatokat, amelyekben régen kiterjedt mutatók segítettek az olvasó eligazodását. Ma már ritkán készülnek mutatók, a kiadó viszont lehetővé teheti CD-mellékleten vagy online publikálással a szabad keresést. Kovács I. Gábor sorozata feltétlenül megérdemelné ezt a gondoskodást, amelynek révén megszokszorozná a kötetek felhasználóinak száma.

Ugrai János

Zsolt Nagy

GREAT EXPECTATIONS AND INTERWAR REALITIES

Hungarian Cultural Diplomacy, 1918–1941

Central European University Press, Bp. 2017. 341 oldal

A 19. század vége felé egyre nagyobb teret nyert az akkori modern világban az az összetett jelenség, amelyet azóta kulturális diplomáciaként jellemeznek, s amely különösen az első világháborúban, illetve az azt lezáró békeszerződések nyomán vált egyre markánsabbá, majd a hidegháborúban teljesedett ki. Nagy Zsolt könyve a két világháború közötti magyar kultúrdiplomáciát vizsgálja, melyről Klebelsberg Kuno, a kor vallási- és közoktatási minisztere olyan találóan jegyezte meg, hogy „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. A magyar politikai elitet a békeidekrétum után a revízió érdekelte, s ez volt a világháborút követő két évtizedes magyar politika lényegi, megfogható és minden másnak fölérendelt vezérfonala is: visszaszerezni az elvesztett területeket és magyar nyelvű népességet.

A szerző, Nagy Zsolt Magyarországon végezte középiskolai tanulmányait, majd a University of Chicagon egyetemi diplomát, a University of North Carolinan pedig doktori (PhD) fokozatot szerzett. 2012 óta a minneapolis-i University of St. Thomas oktatója. E kötet az első könyve, mely a téma kifejtéséhez a szakirodalom mellett számos magyar és amerikai archívum anyagait, illetve korabeli napilapokat hív segítségül. A könyv két nagyobb egységre oszlik. Az első a kulturális propaganda vizsgálata 1914 és 1939 között. Magyarország különösen sokat szenvedett az ellenséges propagandától, ezért a magyarok úgy látták, hogy a háború elvesztésének egyik oka a külföldi magyarellenes hangulatok voltak. Ezt tovább erősítette a nyugati hatalmak viszonya a Károlyi- majd a Kun-rezsimhez, a folyamat betetőzését pedig

a trianoni békeszerződés jelentette 1920-ban. A magyar politikai vezetés ezt követően arra jutott, hogy a külföld (elsősorban a nyugati államok) felé lényegesen kedvezőbb imázst kell kiépíteni, s ez az elképzelés aztán kiterjedt a kultúra minden területére. Az imázsépítési folyamatot gyakorlatilag Bethlen István és Klebelsberg Kuno vezényelte, de a mindenkori kormány próbált minél inkább a háttérben maradni. 1927 után, amikor az országnak sikerült a korábbi politikai elszigetelődéséből kilépni, a magyar kulturális propaganda kettőzött erővel látott neki feladatának, amelynek fő célja egy majdani revízió előkészítése és elősegítése volt. Ekkor jelennek meg a külföldi elit mellett a tömegekhez is szóló kódolt vagy kevésbé rejtett kulturális üzenetek. A célországok elsősorban a hagyományos nyugati hatalmak voltak, valamint a Népszövetség, illetve a szervezetbe tartozó számos ország.

Ezt követően a szerző a magyarok által önmagukról kialakítani kívánt képét, illetve ennek mások felé való projekcióját vizsgálja a magyar kulturális diplomácia tevékenysége során. Ehhez először is el kellett dönteni: mi is a „magyar”, aminek jegyében – érvel Nagy – a világ, pontosabban a nagyhatalmak felé megfelelő imázst kell közvetíteni. Az erről folyó diskurzus azonban közel sem folyhatott közös alapon, minthogy a magyarság mibenlétének meghatározását illetően többféle szemlélet ütközött. A szerző tömören, lényegre törően mutatja be az urbánus, a népi, a fajvédő és a konzervatív nemzeti liberálisok főbb szellemi áramlatait, Szekfü Gyula, Prohászka Lajos, Eckhardt Sándor és Illyés Gyula jelentős írásain keresztül. Mivel az elit határozta meg a kulturális diplomácia fő irányvonalait, így a propaganda elsősorban a nyugati országok felé érvényesült, ez viszont ellentétben állt a tradicionális, a magyarok ázsiai eredetét is figyelembe vevő egyéb narratívákkal, melyek ebbe a nyugati orientációba kevésbé voltak beleilleszthetők.

A könyv további fejezeteiben a magyar kultúrdiplomáciai tevékenységet vizsgáló esettanulmányok sorjázna. A konkrét rész kérdések vizsgálata helyett Nagy inkább a kultúrdiplomácia szempontjából fontos nagyobb területekre koncentrált: ezek a tudományos életben, a turizmusban, a rádióban és mozifilmekben megjelenő elemek. A magyar politikai vezetés tudományos eszközökkel kívánta meggyőzni a Nyugatot arról, hogy Magyarország nem csupán egy kis ország a sok közül, hanem minden szempontból a legkiemelkedőbb a térségben, ezért máshogy kell hozzá közelíteni, máshogy kell megítélni és bánni vele. Ez a kampány, ahogy Nagy érzékletesen bemutatja, az akadémiai elit munkásságával, a tudományos publikációk és a különböző tudományterületek magyar sikereivel próbált hatást elérni. Külföldön olyan kulturális intézményeket hoztak ekkor létre, amelyekben válogatott magyar szakemberek próbálták népszerűsíteni a magyar tudományos vívmányokat, és bizonyítani, hogy „a magyar kultúra lényeges és elválaszthatatlan része volt az európai kultúrának”. (113.) Ezek megjelenési formái elsősorban a bécsi, berlini, illetve római székhelyű Collegium Hungaricumok voltak, de Nagy külön górcső alá veszi az 1938-ban New Yorkban létesített Magyar Referencia Könyvtárat is, ahol a magyar kormány megpróbálta elkerülni a propaganda látszatát, és inkább kulturális tevékenységnek „álcázta” a könyvtárat.

A magyar vezetés számos tanulmánnyal is próbálta terjeszteni a magyar történelmi és kulturális értékeket és a szerintük Közép-Európában fennálló magyar kulturális felsőbbrendűségét. Ilyen tevékenységet folytatott a Magyar Revíziós Liga, a Magyar Külügyi Társaság, majd később a Magyar Szemle Társaság is – hatékony, bár szigorúan nem hivatalos kormányzati támogatással. Két kiemelkedő idegen nyelvű kiadványban, a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* hasábjain sokszor nagynevű külföldi személyiségek jegyezték cikkeket, a magyar szerzők tollából származó tanulmányok pedig a magyar történelem európai jellegét voltak hivatottak hangsúlyozni, mintegy igazolást adva az 1927 után kibontakozó békés revizionizmus politikájának. A külföldi előadások és kiadványok rendszeresen Magyarország civilizációs küldetését skandálták, és a környező országok narratívájához hasonlóan a magyart a térség kiválasztott népének tartották. A szerző megállapítja szerint, „mivel a tudományos ösztöndíjakat a kultúrdiplomácia eszközeként tekintették, az akadémiai tevékenység és a politika közötti megkülönböztetés elmosódott”. (159.)

A turizmust, illetve annak a magyar kulturális diplomáciában játszott szerepét tárgyaló fejezet szintén izgalmas, ugyanis ezen a fronton is nagy kihívásokkal kellett az országnak szembenéznie. Nem csupán arról volt szó, hogy Trianon miatt zsugorodott a turizmusra használható terület – s ilyen szempontból is nagy veszteség érte Magyarországot –, de úgy kellett alakítani a turizmus ügyét, hogy az egyrészt megfeleljen a magyar kultúrfőlény igazolásának, ugyanakkor megfelelő számú turistát vonzzon ahhoz, hogy jövedelmező iparágként a magánszektor is megfelelő mértékben részt vegyen benne. Az első világháborúig kialakult az a nyugati kép, hogy kulturális szempontból Magyarország valahol Kelet és Nyugat között helyezkedik el, de talán több van benne az előzőből. A világháború előtti évtizedek egyre tudatosabb állami lépései e kép megváltoztatására nem jártak túl sok sikerrel, s még az 1896-os millenniumi kiállítás sem volt képes szertefoszlítani ezt a – magyar vélemény szerint – téves sztereotípiát. A pénzügyi rekonstrukció után 1926-ban indult meg ismét a célzott állami turizmustámogatás, majd 1927-től kezdődően a tudatos országimázs erősítése számokban is realizálódott: a külföldi vendégéjszakák száma 1927 és 1937 között megduplázódott. A fő attrakció természetesen Budapest volt, amely gyógyvizeinek köszönhetően, valamint kávéházai s különösen éjszakai mulatóvilága miatt felvette a versenyt bármelyik nyugati metropolisszal. Emellett a Hortobágy, illetve a népi hagyományok és a Balaton jelentette a fő turista látványosságokat. 1938-ban aztán részben a megváltozott nemzetközi viszonyok miatt éppen a Szent István-évben a turizmus visszaesett, s a következő évben kitört második világháború jó időre vetett esélyeinek.

Az utolsó esettanulmányt magában foglaló fejezet a magyar kulturális propaganda területén a rádió és a filmek, különösen a híradók és kulturális tematikájú filmek szerepét elemzi. A rádió mint vadonatúj médiaeszköz kihasználásában a kor médiacsászárnak, Kozma Miklósnak volt a legkiemelkedőbb szerepe. Ebben hathatós elvárás és segítség is érkezett felé kormányzati oldalról. A cél kettős volt: „jó minőségű és szórakoztató programot kínálni a szomszédos országokban élő magyarságnak, de ezzel egyidejűleg a külföldi hallgatóságnak is képviselni a magyar kultúrfőlényt és annak az európai kultúrához való hozzájárulását”. (238–239.) A rádióprogramok – melyek egyaránt szolgálták a belföldi magyarok, az utódállamokban rekedt magyarok és a külföldiek tájékoztatását – szintén felszínre hozták a „magyarság” meghatározásának kérdését, illetve az identitás és politikai töltet közötti feszültséget. Voltak olyanok, akik kizárólagosan a magyar nyelv használatát tudták elfogadni, míg mások a sugárzás kétharmadát kitevő zenei kínálat magyar részét szerették volna abszolút többségben hallani. A fiatal filmipar több kaotikus és inséges év után az 1920-as évtized második felében kezdett talpra állni, amiben szintén nagy szerepe volt Kozmának, illetve annak a felismerésnek, hogy a mozgókép szinte mindennél nagyobb propagandaerővel bír. A rádióhoz hasonló viták övezték a kultúrfilmek és híradók tartalmi vonatkozását is: a „mi is mutatja be jól és pozitívan a magyarságot?” témakörben. Nagy jól érzékelteti, hogy ebben ér össze a három vizsgált propagandatípus: a turizmus, a rádió és a film. Noha nem tudatosan, mégis szorosan egymásra épülnek: a turisztikai célok megjelennek a propagandafilmelekben, a rádióban hallható zene sokszor feltűnik az 1930-as évek hangosfilmjeiben, s mindhárom Magyarország pozitív képét próbálja sugározni – elsősorban – a nagyérdemű külföldi közönségnek.

Mi is akkor a tanulság? – teszi fel a kérdést a szerző. Érdemes volt-e annyi energiát beleölni a kultúrdiplomáciába a két világháború között? Elősegítette-e a hön áhított célt, Trianon revízióját? A szerző saját válasza igen sommás: „A magyar kultúrdiplomácia elbukott, mert annak a békeszerződés revíziójára irányuló célja senkit sem érdekelt, csupán a magyarokat”. (299.) Fontos észrevétel, hogy a fennálló nemzetközi erőviszonyok miatt Magyarországnak nem is volt nagyon más választása, mint a kulturális frontra összpontosítani, ami természetesen józanabb külpolitikával állhatott volna összhangban, különösen az 1930-as években. Mindez mégsem volt teljesen hiábavaló, noha a revízió csak ideiglenesen valósult meg, s azután ismét kiábrándulás jött – talán még nagyobb mértékben, mint korábban. Érdekes módon – jegyzi meg Nagy – a

két háború között folytatott kulturális propaganda egyik örökségeként a kommunizmus időszaka alatt a kötelező betagozódás miatt ez a típusú diplomácia nyithatott egyfajta ablakot a nyugati világra. Másfelől a két világháború között a magyarság mibenlétéről folytatott diskurzus nagyban hozzájárult ahhoz, ahogy ma is látjuk magunkat Európában: különleges, egyedül, kevés erővel bíró, de nagy tudományos és művészi teljesítményre képes, kicsit Kelet és Nyugat közt lebegő, de mégis teljesen Európához tartozó nemzetként.

Nagy Zsolt érdekes és hasznos könyve jelentős kulturális jelenségre irányítja rá a figyelmet, amely gyakran másodrendű fontossággal bír a korszakot leíró szakirodalomban. Ráadásul az angol nyelven megjelent kötet főként a külföldi olvasóknak közvetíti a két világháború közti viharos magyarországi évekről egy olyan tematikai keretben, amely ma is aktualitással bír. A könyv ugyanakkor a szélesebb értelemben vett földrajzi térségünk egyes országainak identitáspolitikájáról írt művek folytatásának is tekinthető. S noha a kultúrpolitikát a nagypolitikában érthető módon mindig csak a háttérben lehet megtalálni, a mindennapi életre gyakorolt hatása szinte felbecsülhetetlen. Éppen ezért fontos, hogy a kötetben olvasható formában és nagy forrásbázisra építve olvashatunk a témáról, s egyben saját magyarságunkról is kapunk egy korabeli felvételt, amely lassan fakul ugyan, de ma is tisztán látszik. A kötet remélhetően magyar fordításban is hamarosan elérhető lesz.

Peterecz Zoltán

Monostori Imre

SZEKFŰ GYULA A VÁLTOZÓ IDŐKBEN

Életmű – fogadtatás – utókor, 1913–2016

Pro Pannonia, Pécs 2017. 575 oldal

Sokszor és sokan elmondták már, hogy Szekfű Gyula az egyik, ha nem a legjelentősebb, de kétségtelenül a legnagyobb hatású magyar történétíró. Munkái már életében nagy vihart kavartak, és e viták azóta sem csitulnak, újabb és újabb nemzedékek fordulnak érdeklődéssel felé, bírálva vagy éppen dicsérve őt. Megjelent a „szekfűológia” kifejezés, amely a vele foglalkozó kiterjedt szakirodalomra utal. Ennek fényében meglepő, hogy teljes pályáját áttekintő monográfia csak 2015-ben jelent meg, majd ezt követte Monostori Imre kötete.

A történetíráshoz kívüli szerző nagy fába vágta a fejszéjét, amikor évtizedekkel ezelőtt a jeles tudóssal kezdett foglalkozni. Kutatásait ebben a lenyűgöző munkában összegezte, amelytől jóval többet kapunk, mint amire számítottunk: a gazdag életmű mellett részletesen foglalkozik annak fogadtatásával egészen napjainkig, e vállalkásának úgy tehet eleget, ha maga háttérbe vonul, és hagyja az általa felkutatott hatalmas anyagot „beszélni”, hiszen az ismertebb munkák mellett felhasznált folyóiratokban, napilapokban megjelent elfeledett írásokat, illetve kiadatlan leveleket, kéziratokat is.

Figyelemreméltó a mű szerkezete: Monostori nem bíbelődik az életrajzi adatok felsorolásával, Szekfű iskoláiról, bécsi éveiről, levéltári tevékenységéről, magánéletéről, személyiségéről jószerivel alig tudunk meg valamit – csupán egy rövid utóhang idézi a kortársak visszaemlékezéseit. A szerzőt elsősorban az érett tudós és a közéleti szereplő érdekli, ezért a dolgok közepébe vágva könyve első három fejezetében Szekfű nézeteit foglalja össze.

1945 előtti világgépének meghatározó elemei közt tartja számon a szkeptikus Szekfű racionális gondolkodását befolyásoló katolikus morált. A szellemtörténész a katolikus történétírást

megerősítésére törekszik, bemutatja például a katolikus történelemformáló erők jótékony hatását a mások által lebecsült 18. században. A Trianon után szükséges megújulást szerinte a nemzeti és népi lélek „ezeréves talajából” kinőtt katolikus univerzalizmus hozhatja el, miközben az újkori demokrácia a keresztény humanizmus és egyéniségtisztelő politikai kifejeződése. Eszménye Széchenyi István konzervatív reformja, amellyel szemben az eltorzult, „szellemi értékeitől kiürített” liberalizmus áll, ez utóbbi Monostori szerint gyakran sematikusán jelenik meg Szekfű szaktörténeti munkáiban. Ezekben liberalizmuskritikája olykor szólamsszerűvé válik, bár tanulmányaiban már elemző magyarázatokkal is találkozunk.

A folytatásban Szekfű történetsszemléletének alapjait ismerhetjük meg. A Ranke munkásságára visszavezethető idea-tan biztosíthatja a szellemtörténet objektivitását és egyetemes-ségét, miközben lehetővé teszi, hogy szakítson az egyoldalú politikatörténettel, a gazdasági, kulturális, életmódbeli jellemzőket szervesen foglalva elbeszélésébe. A magyar történelem tematizálásával Szekfű különös hangsúlyt helyez bizonyos korszakokra és azok személyiségeire; ilyenek: a Szent István-i állameszme, a tragikusnak ábrázolt török pusztítás, a kismagyar-nagymagyar álláspontok ellentéte, amelyen felülemelkedve igyekszik történetírói szintézist alkotni. Szintén sajátos értelmezése van a 17. századi erdélyi fejedelmek mozgalmairól és a vallásszabadságról, a 18. századi magyar barokkról (melynek bemutatását Monostori a magyar szellemtörténeti iskola egyik legszebb teljesítményének tartja), a felvilágosodásról, Kossuth Lajosról, 1848–1849-ről, valamint a kiegyezésről.

Szekfűt erőteljesen foglalkoztatták a trianoni Magyarország teendői, a szerző ezért számba veszi nemzetpolitikai elveit. Az ehhez kapcsolódó fő kérdések: a leszakadt magyarság feladatai, az egykori magyarországi kisebbségek helyzete, állam és nemzet viszonya, a faji kérdés, a zsidók beilleszkedése, a földreform, a fiatalság kilátásai, a nemzedéki probléma, saját kora „neobarokk” társadalma. Monostori úgy véli, e sorskérdésekben Szekfűt jó szándékú, ám kevés valóságartalommal bíró ideák vezették.

A következő hét fejezetben időrendben követhetjük Szekfű pályáját, közéleti szerepeit és a róla alkotott képeket. Sokat olvashatunk *A száműzött Rákóczi*, majd a Bethlen Gábor-monográfia által kiváltott vitákról, a szellemtörténetírás és az annak értelmezése, értékelése körüli tollharcokról. Részletesen szól a *Magyar történet* Szekfű-köteteinek, valamint a *Három nemzedék* első és 1934-es kiadásának visszhangjáról, érzékelteti kiterjedt személyes kapcsolati rendszerét, tevékenységét a *Magyar Szemle* szerkesztőjeként vagy éppen a korszak katolikus mozgalmában, például az esztergomi Katolikus Nyári Egyetem szervezésében. Számos véleményint idézve felmenti az antiszemitizmus vádját alól, ismerteti a harmincas évek közepétől jelentkező reformtörekvéseit, kísérleteit az ifjú értelmiségi rétegek megnyerésére. Szól a náci előretörés idején jelentkező német disszimiláció ellenszerét kereső tanulmányának hatásáról, polémiaiáról Németh Lászlóval és Mályusz Elemérrel. Monostorinak köszönhetően kibontakozik előttünk Szekfűnek az 1940-es évek elején folytatott élénk publicisztikai tevékenysége (a *Magyar Nemzet*ben ekkor több mint hetven cikke jelent meg), népfrontossá váló gondolkodása, láthatjuk fellépését az írók elleni perben, a *Mi a magyar?* tanulmánykötet szerkesztésében. Meggyőzően bizonyítja, hogy ekkorra a legtekintélyesebb „véleményvezérek” egyikévé vált. Élete utolsó két évtizedében Szekfű föladata (szak)történetírói pályáját, előtérbe került a kora kérdésein tépelődő közíró, akit elsősorban a súlyos társadalmi, politikai kérdésekkel való szembenézés kényszere, a jövőkeresés jellemez.

Nem kerüli meg hőse 1945 utáni pálfordulásának bemutatását, amikor az egykori konzervatív gondolkodó az új berendezkedés hívévé szegődött – sőt, azt sem rejti véka alá, hogy sokat tett annak elfogadtatásáért. Szekfű ekkor „könyörtelen réalpolitikust”-nak bizonyul, aki belátta, hogy „a magyarságnak nincs választása: be kell illeszkednie az új rendszerbe”. Sokan kifogásolják Szekfű változásait, amelyek Monostori szerint elsősorban a változó időkhöz való

alkalmazkodást jelentik, nem annyira Szekfű korábbi álláspontjának feladását – bár erre is akad példa élete végén. Szerinte „nem kellett visszavonnia korábbi nézeteit, inkább egyfajta hangsúlyeltolódás ment vége ekkoriban világlátásában.”

A címnek megfelelően Monostori nagy figyelmet szentel a színes életmű hatásának Szekfű halála után: a kötet negyedét (az utolsó öt fejezetet) ennek szánja. Aprólékos képet kapunk az egyes korszakok szellemi állapotairól, hiszen csak így van esélyünk megérteni, miért volt éppen népszerű vagy elutasított, kik voltak támogatói, kikből állt szakmai és ideológiai ellentábor. Szekfű kettős szerepben mutatkozik előttünk, időnként az az érzésünk, hogy túlságosan háttérbe szorul a történetíró a közéleti ember mellett, bár természetesen nem egyszerű – és tán nem is mindig kell – ezeket megkülönböztetni egymástól. A szerző sokakkal szemben védelmébe veszi a *Három nemzedék*t, amelyet klasszikusan történetpolitikai tanulmánynak tart, hiszen komoly forráselemzésre épül, így nem előítéletekre alapozott célzatos esszé vagy rosszízű pamflet. A mű nem igazolja az ellenforradalmi rendszernek: a bekövetkezett katasztrófa magyarázatát kereste a történelemben – az uralkodó elit pedig felhasználta gondolatait. Izgalmas látni a sokféle reakciót, amelyet Szekfű művei megjelenésüktől kezdve kiváltottak, fogadtatásuk hű képét adja egy-egy korszak irányzatainak, a két világháború közti időszak pezsgő szellemi életének, az 1945 utáni beszűkülésnek, az egyre szélsőségesebb értékeléseknek, majd a hatvanas évektől a fokozatos enyhülésnek, az ismét egyre árnyaltabb véleményeknek.

Olvasmányos munkát forgathatunk, nyelvezete gördülékeny, Monostori nem használ hosszú idézeteket, amelyek megakaszthatnák elbeszélése menetét. A mű végén csupán a legfontosabb szakirodalmat találjuk, viszont névmutató segíti a tájékozódást. Tiszteletreméltó, ahogyan a szerző igyekszik áttekinteni a történeti szakirodalmat a Szekfű által központinak tartott kérdésekben, mint amilyen a „nemzeti-függetlenségi küzdelmek”, a Rákóczi-szabadságharc, a 18. század, illetve az 1867-es kiegyezés megítélése. Nem kis feladat önmagában a történész berkekben megjelenő álláspontok összegzése sem néhány oldalon, ráadásul mindezt Szekfű megállapításainak figyelembevételével. A történettudomány vitáiban nem egyszerű és talán nem is szükséges eredményt – sőt, győztest – hirdetni. A nagy historikus sokrétű, időnként ellentmondásoktól sem mentes nézeteit sem mindig könnyű röviden vázolni ezekben a kérdésekben, hiszen pályája során módosultak, sőt még bizonyos művein belül is változnak. Ezért fennáll a veszély, hogy elnagyolt képet alkotunk. Monostori egy-egy fontos munka visszhangjával sokkal többet foglalkozik, mint magával a művel, ritkán foglal állást, és akkor is röviden teszi. Ezt részben magyarázza, hogy máig hiányzik Szekfű jelentős köteteinek (*Három nemzedék*, *Magyar történet*, de még *Bethlen Gábor*a is ide sorolható) átfogó elemzése, ami megnehezíti annak eldöntését is, hogy az utókor mennyire halad nyomdokain, vagy éppen mennyire tagadta meg örökségét. Az sem tisztázott, miként viszonyul Szekfű történetírása a 19. századi elődökhöz, akiket annyit bírál; mennyiben haladja meg őket és mennyiben épít eredményeikre, veszi át szemléletüket? A neki tulajdonított nézetek ugyanis nem minden esetben az „övéi”, a korábbi nemzedékek is gyakran hasonló ítéleteket fogalmaztak meg, habár az utókor gyakran rá hivatkozik, hiszen rendkívüli tehetségének, személyiségének, meggyőző fellépésének, közismertségének és népszerűségének köszönhetően sikerült elfeledtetnie a magyar történetírás őt megelőző eredményeit.

Monostori alapvetően tárgyilagos: szól Szekfű következetlenségeiről, homályos fogalmazásairól, ám nem ítélni, hanem bemutatni és megérteni szeretne. Pedig a különféle szerzőket időnként érzékelhetően csodálatra készíti Szekfű hatalmas teljesítménye, vagy éppen taszítja elfogultsága. Monostori igyekszik egyformán beszámolni a mérvadó véleményekről, és jelentőségüknek megfelelő terjedelemben foglalkozik velük, munkájában szembesülhetünk azzal, hogy hányan és milyen sokféleképpen írtak a 20. század első felének e meghatározó személyiségéről. Talán szerencsésebb lett volna, ha az évtizedek során Szekfűvel sokat foglalkozó szerzők véleményére az időrendhez ragaszkodva nem tér vissza annyiszor, ami némiképp

zavaró és ismétlésekhez vezet. A szerző teljességre törekszik, ami különösen a recepciótörténetnél vezet imponáló eredményre, ám időnként hiányzik saját értékelése, ami megnehezíti az olvasó dolgát, tájékozódását, eligazodását a túlságosan sokféle álláspont közt.

Adódnak még további felteendő kérdések Szekfű életművéről, ám kétségtelenül ennyire átfogó képet még nem kaptunk róla. Látszólag csupán egy személyiség pályája és annak visszhangja áll a középpontban, ám mivel Szekfű figyelme kiterjedt kora összes fontos közéleti kérdésére, munkásságát és annak utóéletét áttekintve felrajzolódik a teljes 20. századi politikai-szellemi élet. Ezért nem csupán azoknak ajánljuk a munkát, akik szeretnék megismerni Szekfűt, hanem az eszmetörténet iránt érdeklődőknek is fontos és hasznos olvasmány lehet.

László Andor

Robert F. Barkowski

LECHOWE POLE 955

Bellona, Warszawa 2016. 189 oldal

Magyarország középkori történelme iránt nincs különösebb érdeklődés a lengyel történészek körében. Sokan tisztában vannak ugyan a „lengyel, magyar két jó barát” kezdetű szólásban is megnyilvánuló kölcsönös rokonszenv tényével és a két nép közötti más kapcsolatokkal, mégis csak kevesen kutatják ezt a témát. Szerencsére azonban születnek fontos kiadványok. Ilyen a most ismertetésre kerülő munka is, amely a 955-ben lezajlott augsburgi csatával foglalkozik. A magyar nép számára fordulópontnak számító eseményt mind a lengyel, mind a német történetírás *Lech-mezei csatá*ként említi. E könyv is a *Lech mezeje 955* címet kapta, s elsősorban a lengyel olvasóközönség számára készült, mégis számot tarthat a magyarok érdeklődésére, hiszen kiderül belőle, hogyan látják a lengyelek a magyar kalandozások időszakát.

Az ismeretterjesztő mű az egyébként is igen olvasott *Historyczne Bitwy* (Történelmi Csáták) című kiadványsorozatban jelent meg a varsói Bellona Kiadónál mintegy 30 000 példányban, ami igen magas szám Lengyelországban. A sorozathoz tartozó könyveket elsősorban történelemrajongók forgatják, nem pedig hivatásos történészek, jóllehet ez utóbbiak között is akadnak olvasóik. A szerzőnek ez idáig főként tudományos népszerűsítő munkái vannak, így például ugyanebben a sorozatban több más kiadvány is az ő tollából származik (a crotonei csatáról [*Crotone 982*, Varsó 2015] és az elbai szláv felkelésről [*Połabie 983*, Varsó 2015]). Robert F. Barkowski jelentősebb művei közül érdemes kiemelni a *Die Ottonen und das Konzept eines vereinten Europa* (Az Ottók és egy egységes Európa gondolata. Berlin 2014) vagy a *Tajemnice początków państwa polskiego – 966* (A lengyel állam kezdetének titkai – 966. Varsó 2016) című könyveket, tehát Barkowski leginkább az I. Ottó-korabeli Németország történelmével foglalkozik.

Írásomban főként azt vizsgálom, hogy vajon mennyire mondható hitelesnek az a tudás, amelyet a szerző ezzel a munkájával a magyar történetíráshoz igen korlátozottan hozzáférő lengyel olvasók felé továbbít. Valójában nem azt szándékozom értékelni, mennyire lehet hasznos e szóban forgó munka a magyar történészek számára, hanem azt, mit tudhat egy átlagos, történelmet iránt érdeklődő lengyel ember a magyar történelem kezdeti időszakáról.

Tekintettel a szerző kutatási körére és beállítottságára, a német szemléletmód az egész könyvet áthatja, s szinte kizárólag a németek nézőpontjából vizsgálja a 10. század történelmét. Ennélfogva természetes az is, hogy főként a német kutatók nézeteire hivatkozik, ami a

könyv bibliográfiájának vizsgálatánál is teljesen egyértelműen látszik. Az 56 tételből mindössze nyolc származik nem német szerzőtől (két lengyel és hat magyar), s az idézett művek közül érdekes módon egyik sem foglalkozik részletesebben az augsburgi csatával, sem pedig a honfoglalással és a kalandozásokkal. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a német történészek munkái nem értékesek, mégis a téma kutatása nagy hátrányt szenvedhet, ha a német–magyar tárgykört csakis a német irodalom alapján elemzik. (Mindemelllett megkérdőjelezhetővé teszi a szerző nézeteinek, megállapításainak elfogulatlanságát.)

Magyarország 896 és 955 közötti történelmének esetében azonban bizonyos mértékben érthető a német történetírásra való összpontosítás. A magyarok rablóhadjáratairól szóló hiteles adatok túlnyomó többségét ugyanis középkori német forrásokból ismerjük, melyeket kis mértékben még itáliai, francia és bizánci források is kiegészítenek. Robert F. Barkowski művéből azonban a lengyel olvasók csak töredékes képhez jutnak a kalandozásokat illetően, mivel a források és a szakirodalom felhasználásával csakis az egyik fél nézőpontját mutatja be, ez esetben azt, ami magyar szemszögből kétségtelenül kedvezőtlenebb.

Az esemény erőteljes és egyoldalú német szemszögből való bemutatása ellenére a kiadvány mégis jelentős értékkel bír. Mindeztől függetlenül a témában lengyel nyelven alig jelent meg ismeretterjesztő mű. Legutóbb Stanisław A. Sroka műve látott napvilágot, mely a magyarok történelmével foglalkozik a kezdetektől egészen 1196-ig, vagyis III. Béla haláláig (*Sroka Stanisław Andrzej: Węgry. Poznań 2015*). Míg Robert F. Barkowski főleg a német történészek kiadványaira alapoz, Sroka magyar szemszögből tekint a szóban forgó tárgykörre. Érdemes tehát mindkettőt elolvasni, különösen azért is, mert e kettőn kívül csak *Idzi Panic: Początki Węgier [Magyarország kezdete] (Cieszyn 1995)* című könyve érinti részletesen a kérdést.

A kötet szerkezete alapján véve követi az egész kiadványsorozatra jellemző felépítést, nyelvezete különösen könnyen érthető. A szerző időrendi sorrendben mutatja be Magyarország történeti eseményeit, kezdve az őstörténettel – köztük a magyarok eredetére vonatkozó elméletekkel –, majd a nyugat felé történő vándorlás következik, a Pannóniában történő letelepedés s annak körülményei. Különös részletességgel leírja a rablóhadjáratokat, jöllehet csak a nyugatra fekvő államokba (Németországra, Itáliára, Franciaországra stb.) irányulókat, s teljesen figyelmen kívül hagyja a déli hadjáratokat (Bulgária és a Bizánci Birodalom). Arról sem tesz említést, hogy az augsburgi csata a kalandozásoknak nem az utolsó fejezete volt, és hogy még 955 után is sor került bulgáriai és bizánci magyar portyázásokra. Ez a német nézőpont érvényesülésének legvilágosabb jele, ugyanis – a források alapján – éppen a német történészek hangoztatják, hogy a Lech mezei ütközet olyan nagy győzelmet jelentett a németek és egyúttal olyan hatalmas vereséget a magyarok számára, hogy ez utóbbiak már nem voltak képesek addigi politikájukat folytatni, s kényszerűen lemondtak a vándor életmódjukról. Ez az elmélet azonban csupán hiedelem, mely elterjedt az egész európai történetírásban – beleértve a lengyelt is. Nem segíti elő e hamis nézet megváltoztatását, hogy a magyar kutatók munkáihoz idegen nyelven nem könnyű hozzáférni.

Mindent egybevetve elmondható, hogy a könyv összegző jellegű, mely történészek kutatásainak eredményeit gyűjti egybe. Szerkesztését és kiadását különös gondossággal jellemzi, csakúgy, mint a *Historyczne Bitwy* könyvsorozat többi kiadványát. Kijelenthetjük, hogy e könyv megjelenése minden Magyarország történelmével foglalkozó történész számára jelentős esemény, ugyanis eddig homályban tapogatózott az, aki a lengyel történeti irodalomban részletesebb írásokat keresett e konkrét kérdéskörrel. A választott téma, annak szakmai megközelítése és a kötet kiváló szerkesztése révén kedvező fogadtatásra találhat mind a történészek, mind a múlt iránt érdeklődő laikusok körében. A lengyeleknek így jelentősen nőhet a tudása és tájékozottsága a 955-ös Lech-mezei csatáról.

Adam Lubocki

Magyarra fordította: Fodor Áron Szabolcs

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Géra Eleonóra PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Jakab Réka PhD, főlevéltáros

MNL Veszprém Megyei Levéltára, Veszprém

Kökényesi Zsolt PhD, tudományos munkatárs

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Krász Lilla PhD, egyetemi adjunktus

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

László Andor történelemtanár

TSZC Mikes Kelemen Felnőtt és Ifjúsági Gimnáziuma,
Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája, Tatabánya

Lengyel Tünde PhD, tudományos főmunkatárs

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Adam Lubocki PhD-hallgató

Uniwersytet Gdański, Gdańsk

Mitrovits Miklós PhD, tudományos kutató

MTA Történettudományi Intézet, Budapest

Peterecz Zoltán PhD, főiskolai docens

EKE BMK Anglisztikai és Amerikanisztikai Intézet, Eger

Püski Levente az MTA doktora, egyetemi tanár

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Ribi András doktorjelölt

ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

Sebők Richárd PhD-hallgató

ELTE BTK Társadalom- és gazdaságtörténeti Doktori Program,
Budapest

Toma Katalin PhD, főlevéltáros

Budapest Főváros Levéltára, Budapest

Ugrai János PhD, egyetemi docens

EKE BTK Neveléstudományi Intézet, Eger

Uhrin Dorottya tudományos segédmunkatárs

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Várkonyi Gábor PhD, egyetemi docens

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

MEDIA, SPACES AND RITUALS IN THE 16TH–18TH CENTURIES: FEMALE COMMUNICATIONS

<i>Tünde Lengyel</i> : A Case Study of Female Literacy in the Early Modern Era. Expectations, Possibilities, Limits	235
<i>Gábor Várkonyi</i> : Marriage and the Public Sphere in Seventeenth-Century Hungary – An Analysis of Social Space	251
<i>Eleonóra Géra</i> : Women from Buda in front of the Authorities in the early Eighteenth Century	265
<i>Lilla Krász</i> : The Structures of Female Communication in the Transformation of the Institution of Midwifery in the Eighteenth Century. Reconciliation and Resistance, Persuasion and Cooperation.....	291

ARTICLES

<i>András Ribi</i> : The Activities of the Chapter and the Hospitaller Convent of (Székes)Fehérvár in Practice.....	313
<i>Réka Jakab</i> : The Neumanns of Pápa. On Researching Family Careers in the Nineteenth Century	339
<i>Levente Püski</i> : Endgame and Beginning. The Party Structure of the First National Assembly in the First Half of 1922	379
<i>Miklós Mitrovits</i> : Polish Influence on the Activities of the Hungarian Democratic Opposition, 1980–1981	403

CHRONICLE

Topotheque. The Participation of Local Communities in the Preservation and Sharing of Private Documents (<i>Katalin Toma</i>)	429
--	-----

BOOK REVIEWS

Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin (szerk.): Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Age (XIe-début du XVIe siècle) (<i>Dorottya Uhrin</i>).....	437
Szijártó M. István (szerk.): Az indigenák (<i>Richárd Sebők</i>).....	440
<i>Barbara Stollberg-Rilinger</i> : Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie (<i>Zsolt Kökényesi</i>).....	443
<i>Kovács I. Gábor</i> : Sárospatak erőterében. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása (<i>János Ugrai</i>).....	446
<i>Zsolt Nagy</i> : Great Expectations and Interwar Realities. Hungarian Cultural Diplomacy, 1918–1941 (<i>Zoltán Peterecz</i>).....	449
<i>Monostori Imre</i> : Szekfű Gyula a változó időben. Életmű – fogadtatás – utókor, 1913–2016 (<i>Andor László</i>)	452
<i>Robert F. Barkowski</i> : Lechowe Pole 955 (<i>Adam Lubocki</i>).....	455
AUTHORS OF THIS ISSUE	457